

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

Уварова Світлана Геннадіївна

УДК 374

**САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ УЧНЯ
У ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНОМУ НАПРЯМІ
ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ**

13.00.02 – теорія і методика навчання технологій

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук**

**Науковий керівник
Биковська Олена Володимирівна,
доктор педагогічних наук, професор**

Київ – 2013

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ	11
1.1. Самореалізація творчої особистості як психолого-педагогічна проблема	11
1.2. Художньо-естетичний напрям у системі позашкільної освіти	46
Висновки до I розділу	72
РОЗДІЛ II ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ УЧНЯ В ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНОМУ НАПРЯМІ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ	74
2.1. Удосконалення змісту самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти ..	74
2.2. Розвиток організаційних форм та методів самореалізації творчої особистості учня в позашкільному навчальному закладі	92
Висновки до II розділу	118
РОЗДІЛ III ОРГАНІЗАЦІЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	120
3.1. Психоаналіз як умова розвитку самореалізації творчої особистості учня в позашкільному навчальному закладі	120
3.2. Методика формувального етапу експерименту та його результати	139
Висновки до III розділу	169
ВИСНОВКИ	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	175

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасне становлення та розвиток України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави визначає право людини на вільний розвиток своєї особистості. З метою сприяння забезпеченню культурно-освітніх потреб дітей, створення умов для їх творчого, інтелектуального, духовного та фізичного розвитку, виявлення і підтримки талановитих та обдарованих дітей, організації змістовного дозвілля, вдосконалення виховної роботи та розбудови системи позашкільної освіти Указом Президента України № 756/2012 від 28.12.2012 р. в Україні у 2013 році оголошено і проводиться Рік дитячої творчості, що засвідчує особливу актуальність питання розвитку юної творчої особистості, її самореалізації.

Встановлено, що самореалізація творчої особистості є складним багаторівневим психічним виявом, що включає різні аспекти. Загальновідомо, що в процесі самореалізації людина, спираючись на власні сутнісні сили, реалізує закладені в ній задатки, забезпечує власний гармонійний розвиток, задоволення базових потреб і досягнення гідного соціального статусу. Результатом самореалізації особистості стає позитивний вплив людини на соціум, державу, світ.

Питанням самореалізації особистості найбільша увага приділяється у таких науках, як філософія, психологія та педагогіка, де розкриваються основні положення про пізнання світу та сутність людини, її буття; закономірності розвитку і прояву психіки взагалі і людини як конкретної особистості; педагогічні механізми розвитку і самореалізації творчої особистості.

Педагогічні основи самореалізації творчої особистості вагомого значення набувають у позашкільній освіті. Це зумовлено тим, що позашкільна освіта, позашкільні навчальні заклади та гуртки, групи та творчі об'єднання представлені різними напрямками, що характеризує наявність

суттєвого потенціалу для різнобічного і гармонійного розвитку особистості з урахуванням її психологічних та вікових особливостей, об'єктивних потреб та інтересів, включення учнів до реальної діяльності.

Художньо-естетичний напрям позашкільної освіти диктує мету і зміст, спрямовані саме на розвиток творчих здібностей особистості учня у процесі художньої творчості і передбачає розвиток художньо-естетичних здібностей, уяви, фантазії, формування таких компетентностей, як пізнавальна, практична, творча, соціальна тощо. При цьому навчально-виховний процес у позашкільних навчальних закладах є засобом формування стійкого інтересу і потреби у творчій самореалізації та подальшому самовдосконаленні.

Аналіз наукових і методичних джерел з питань самореалізації творчої особистості засвідчує наявність широкого спектра досліджень різних її аспектів.

Важливі концептуальні підходи до розвитку особистості, її самореалізації розкрили видатні сучасні українські вчені-філософи В. Андрущенко, В. Бех, Г. Волинка, І. Зязюн, В. Кремень, М. Михальченко, Ю. Романенко, А. Толстоухов та ін.

Психологічні основи самореалізації особистості представили у своїх працях відомі психологи І. Бех, Л. Божович, Л. Виготський, В. Давидов, Д. Ельконін, І. Кон, О. Леонт'єв, С. Максименко, А. Маслоу, В. Петровський, С. Рубінштейн, З. Фрейд та ін. Так, І. Бех у своїх працях зосереджує увагу на особистісно орієнтованому підході у процесі виховання творчої особистості; Л. Виготський досліджує особистість та її формування у дитячому віці; С. Рубінштейн та О. Леонт'єв присвятили свої праці питанням вивчення здібностей дітей у відповідності до загальної психологічної теорії.

Педагогічні та психолого-педагогічні аспекти самореалізації особистості розкривають у своїх роботах В. Андрєєв, Є. Вахромова, Т. Вівчарик, І. Іванов, Л. Коростильова, В. Лозова, І. Мартинюк, Ю. Ненько, О. Савченко, С. Сисоєва, Л. Сохань, Н. Тарасевич, В. Тихонович,

А. Щекатунова, Н. Щуркова та ін.

Вагомим внеском у розвиток теоретико-методичних засад позашкільної освіти, позашкільних навчальних закладів, зокрема з художньо-естетичного напрямку, стали праці сучасних вчених О. Баришевої, О. Биковської, С. Борисової, В. Вербицького, А. Корнієнко, І. Лавриш, Д. Лебедева, О. Литовченко, Т. Сущенко та ін.

Водночас, проведений аналіз теорії та практики самореалізації творчої особистості дозволив виділити такі суперечності:

- між зростаючими вимогами до особистості учня, його самореалізації у майбутньому і недостатньою розробкою теоретико-практичних положень у системі позашкільної освіти;

- між розвитком ідей самореалізації творчої особистості і складністю їх впровадження у практику освіти, зокрема позашкільної;

- між об'єктивною потребою в самореалізації творчої особистості і недостатньою розробленістю організаційно-педагогічних умов самореалізації.

Таким чином, необхідність подолання вищезазначених суперечностей зумовила актуальність і необхідність вибору теми і проведення дисертаційного дослідження **«Самореалізація творчої особистості учня у художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження пов'язано з Програмою розвитку позашкільних навчальних закладів на 2002–2008 рр., затвердженою Постановою Кабінету Міністрів України від 28.03.2002 р. № 378, Державною цільовою соціальною програмою розвитку позашкільної освіти на період до 2014 р., затвердженою Постановою Кабінету Міністрів України від 27.08.2010 р. № 785, та здійснено відповідно до плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 5 від 28.01.2004 р.).

Дана наукова робота пов'язана з дослідженням «Теоретико-методичні

основи позашкільної освіти в Україні» (державний реєстраційний номер 0108U011032), що проводилося відповідно до Розпорядження Президента України від 26.06.2008 р. № 207/2008–рп «Про надання грантів Президента України для підтримки наукових досліджень молодих вчених» та дослідженням «Розроблення змісту підготовки педагогічних працівників для позашкільної освіти в Україні» (державний реєстраційний номер 0111U008209) відповідно до Указу Президента України від 20.05.2011 р. № 592/2011 «Про призначення грантів Президента України для підтримки наукових досліджень молодих вчених на 2011 рік» за підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень.

Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 2 від 29.09.2011 р.) та узгоджено у Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 2 від 28.02.2012 р.).

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати, визначити та експериментально перевірити організаційно-педагогічні умови самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження:**

1. Вивчити стан досліджуваної проблеми в теорії та педагогічній практиці.
2. Визначити організаційно-педагогічні умови самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти.
3. Охарактеризувати компоненти та показники самореалізації творчої особистості учня в позашкільній освіті.
4. Експериментально перевірити рівень самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти.

Об'єкт дослідження: самореалізація творчої особистості.

Предмет дослідження: організаційно-педагогічні умови

самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти.

Методологічною та теоретичною основою дослідження є:

– концептуальні положення про освіту, які визначаються законами України «Про освіту», «Про позашкільну освіту», «Про охорону дитинства», Указами Президента «Про додаткові заходи щодо запобігання дитячій бездоглядності», «Про заходи щодо розвитку системи виявлення та підтримки обдарованих і талановитих дітей та молоді», Державною цільовою соціальною програмою розвитку позашкільної освіти на період до 2014 року, Державною національною програмою «Освіта» (Україна XXI століття), Концепцією позашкільної освіти та виховання, Положенням про позашкільний навчальний заклад тощо;

– фундаментальні філософські підходи до розвитку особистості, її самореалізації (В. Андрущенко, В. Бех, Г. Волинка, І. Зязюн, В. Кремень, М. Михальченко, Ю. Романенко, А. Толстоухов та ін.);

– фундаментальні положення з проблеми самореалізації особистості (Я. Білокур, С. Гармаш, О. Жигайло, Н. Іващенко, І. Онищук, С. Овчаров О. Савченко, С. Сисоєва, А. Щекатунова, Н. Щуркова та ін.);

– загальнотеоретичні та практичні положення з питань психології самореалізації особистості (І. Бех, Л. Божович, Л. Виготський, В. Давидов, І. Кон, О. Леонтьєв, С. Максименко, С. Рубінштейн, З. Фрейд та ін.);

– фундаментальні положення щодо позашкільної освіти та її ролі в розвитку особистості, її творчих здібностей (О. Биковська, В. Вербицький, О. Литовченко, Г. Пустовіт, Т. Суценок та ін.);

– основні засади навчання художньої творчості (Є. Антонович, Р. Захарчук-Чугай, Т. Кара-Васильєва, Н. Кардаш, Н. Кузан, Л. Олексюк-Казо, Л. Оршанський, С. Павх, В. Радкевич, Л. Савка, М. Станкевич та ін.).

У дисертаційній роботі використано комплекс загальнонаукових, конкретно-наукових, спеціальних **методів дослідження**:

– *теоретичні*: аналіз та синтез філософських, педагогічних, психологічних, соціологічних наукових знань, нормативних документів, навчальних видань з проблеми самореалізації творчої особистості в позашкільних навчальних закладах; моделювання, систематизація та узагальнення теоретичних і методичних основ самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти;

– *емпіричні*: аналіз та узагальнення практики самореалізації творчої особистості в позашкільних навчальних закладах; бесіди, анкетування, інтерв'ювання та соціологічне опитування з проблеми самореалізації творчої особистості в позашкільних навчальних закладах; констатувальний та формувальний експерименти, статистична та аналітична обробка експериментальних даних щодо педагогічної ефективності науково обґрунтованих організаційно-педагогічних умов самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягає в такому:

– *вперше* визначено й теоретично обґрунтовано організаційно-педагогічні умови самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти; розкрито та подано структуру організаційно-педагогічних умов за компонентами (організаційний, цільовий, процесуальний);

– *уточнено* сутність поняття «самореалізація творчої особистості в позашкільній освіті»; теоретичні основи самореалізації творчої особистості в системі освіти; розкрито компоненти та показники самореалізації творчої особистості учня в позашкільній освіті (пізнавальний, практичний і творчий);

– *набули подальшого розвитку* положення щодо самореалізації творчої особистості у позашкільних навчальних закладах; основні підходи і положення щодо організації навчально-виховного процесу; ролі позашкільної освіти в навчанні, вихованні, розвитку та соціалізації особистості.

Практична значимість дослідження полягає в розробці і впровадженні в навчально-виховний процес позашкільних навчальних закладів навчальних програм та методичних рекомендацій щодо самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти.

Матеріали дослідження можуть використовуватися в системі позашкільної освіти педагогічними працівниками позашкільних навчальних закладів, а також викладачами та студентами вищих педагогічних навчальних закладів, інститутів післядипломної педагогічної освіти, спеціалістами органів управління освіти і науки та іншими спеціалістами.

Впровадження результатів дисертаційного дослідження здійснювалося в системі позашкільної освіти, зокрема в таких позашкільних навчальних закладах, як: Центр позашкільної роботи Святошинського району м. Києва (довідка № 245 від 26.12.2012 р.), Центр творчості дітей та юнацтва «Шевченківець» м. Києва (довідка № 244 від 25.12.2012 р.), Кіровоградський обласний центр дитячої та юнацької творчості (довідка № 463 від 28.12.2012 р.), Рівненський міський Палац дітей та молоді (довідка № 02–18/358 від 26.12.2012 р.).

Крім того, окремими видами експериментальної роботи також було охоплено учнів позашкільних навчальних закладів м. Києва, Полтавської, Сумської, Черкаської, Чернігівської, Тернопільської областей.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дослідження постійно доповідались і обговорювались на засіданнях науково-дослідної лабораторії теорії та методики позашкільної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, конференціях, семінарах, «круглих столах» міжнародного, всеукраїнського, районного рівнів з питань позашкільної освіти, діяльності позашкільних навчальних закладів.

Висновки і рекомендації доповідалися на наукових заходах:

міжнародних науково-практичних конференціях: «Наукова еліта у

розвитку держав» (Київ, 2012), «Політика щастя» (Київ, 2012), «Номо interruptus. Доля сюжету у 21 столітті» (Київ, 2011), «Негаразди психічного життя: індивід та його родина» (Єреван, 2011), «Наукова еліта як соціально-економічний фактор розвитку держав в умовах глобалізації» (Київ, 2010), «Вільні асоціації» (Київ, 2009), «Науково-методичне забезпечення позашкільної освіти: теорія і практика» (Київ, 2008), «Сімейні об'єктні стосунки у світлі сучасних психоаналітичних(глибинно-психологічних) концепцій» (Ялта, 2007);

всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Університет – позашкільний навчальний заклад – загальноосвітній навчальний заклад» (Київ, 2010), «Теоретичні та методологічні основи практичної психології: єдність вербальних та невербальних методів глибинної психокорекції» (Ялта, 2010), «Особистість як об'єкт маніпуляції» (Київ, 2004), «Актуальні проблеми законодавчого забезпечення захисту суспільної моралі» (Київ, 2004); *звітно-наукових конференціях* викладачів Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ, 2009, 2010, 2011, 2012) тощо.

Публікації. Основні результати дослідження викладено в 15 наукових та навчально-методичних працях, серед яких 6 – одноосібні статті в наукових фахових виданнях, 9 публікацій у журналах, збірниках матеріалів конференцій.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Самореалізація творчої особистості як психолого-педагогічна проблема

У сучасних соціально-економічних умовах особливого значення набуває орієнтація на людину як найвищу цінність суспільства. Це обумовлено тим, що сучасне інформаційне суспільство постійно потребує нових, творчих рішень, чим дає можливість особистості виявити і реалізувати власний творчий потенціал.

Звернення людини до самої себе, саморозкриття внутрішнього потенціалу, прагнення до максимально повної самореалізації, творчої самореалізації характеризують суспільні потреби сьогодення. Тому питання самореалізації, творчої самореалізації особистості є актуальним у спектрі розгляду основних питань психолого-педагогічної науки.

Проблему самореалізації особистості досліджували такі науковці, як: Я. Білокур [31], С. Гармаш [66], О. Жигайло [95], Н. Іващенко [118], С. Овчаров [212], І. Онищук [215] та ін.

Психологія самореалізації особистості, її складові, механізми, зв'язок із віковою та гендерною динамікою самозмін частково розкриті в працях Є. Вахромова [46], Т. Вівчарик [50], Л. Коростильової [142], А. Щекатунової [353].

Заслуговують на увагу праці, присвячені вивченню питань творчої самореалізації школярів у системі інтегрованих уроків мистецтва та в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи (Л. Бурая [44], О. Ковальов [129], К. Паталаха [223], Т. Розова [269]); психолого-педагогічні умови самореалізації учнів загальноосвітніх навчальних закладів сільської місцевості (Я. Білокур) [28]; творчої самореалізації особистості як психолого-

педагогічної проблеми (І. Іонова) [119]; творчих здібностей і особистості педагога образотворчого мистецтва (О. Музика) [202]; творчої особистості учня як психолого-педагогічної проблеми (М. Довгань) [90] та ін.

Сучасне суспільство вимагає підготовки фахівця, відкритого до сприйняття нових знань, здатного до застосування нових психолого-педагогічних методів роботи з учнями, експериментування та активного розвитку власних творчих здібностей. Проблема самореалізації особистості в позашкільній освіті пов'язана із зростанням суспільного попиту на формування та всебічний розвиток творчої особистості, її інтелектуальних, психологічних, моральних та інших якостей, збагачення культурного досвіду.

Держава ставить перед освітянами таке завдання: «Всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових та фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу» [106].

Водночас саме в законодавстві України визначено, що головна мета української системи освіти полягає у створенні умов для розвитку й самореалізації кожної особистості як громадянина України, формування покоління, здатного навчатися впродовж життя, створювати й розвивати цінності громадянського суспільства [106].

Проблема самореалізації особистості в позашкільній освіті є багатофакторним феноменом та пов'язана з такими науками, як педагогіка, психологія, філософія, соціологія та ін.

Аналіз наукових джерел показав, що сутність поняття «самореалізація» та поняття «творчість» у теоретичній літературі тлумачаться неоднозначно.

Так, наукове обґрунтування терміна «самореалізація» (self-realisation) подано у філософському словнику, який було видано у 1902 році в Лондоні зазначає, що «самореалізація – здійснення можливостей розвитку «Я». Таке

визначення відповідає доктрині, за якою найвищим кінцевим результатом розвитку є самореалізація або самоздійснення [119].

Водночас, великий тлумачний соціологічний словник визначає «самореалізацію» як «реалізацію потенціалу особистості» [37], а також як «досконалість, до якої розвивається унікальна індивідуальність» [38].

У психологічному словнику «самореалізація» визначається як «більш або менш неспеціальне значення – реалізація власного потенціалу» [137].

У психологічному енциклопедичному словнику термін «самореалізація» тлумачиться як «одна із цілей педагогічного процесу, яка полягає в допомозі особистості здійснити свої позитивні можливості, розкрити нахили і здібності» [245].

Різноманітні підходи у визначенні поняття «самореалізація» представлені і в теоретичних положеннях вчених. Так, І. Онищук спирається на А. Робера, який тлумачить термін «самореалізація» як відображення ззовні своїх внутрішніх почуттів, переконань, установок; будь-яку поведінку, яка здійснюється для чистого задоволення індивіда; особистісну форму активності, що формується і розвивається у спілкуванні та діяльності, взаємопов'язану з потребами особистості в суспільному визнанні, самоствердженні, саморозкритті тощо [215].

Слід відмітити, що ми частково погоджуємося з цим останнім твердженням, оскільки процес самореалізації передбачає формування певної системи світогляду та поведінки особистості, яке відбувається в умовах суспільної комунікації, але не можна однозначно стверджувати, що самореалізація пов'язана з потребами особистості в суспільному визнанні. Скоріше, суспільне визнання є результатом успішного процесу самореалізації, що виявляється в самоствердженні або саморозкритті потенційних можливостей особистості.

За твердженням К. Абульханової-Славської, «самореалізація» – це спосіб, завдяки якому людина реалізує себе як особистість у діяльності, в спілкуванні, у вирішенні життєвих потреб [2]. Це обумовлено тим, що

головною метою розвитку особистості є якомога повніша реалізація самої себе і співучасть у цьому процесі з іншими людьми.

Встановлено, що самореалізація особистості є важливим показником життєдіяльності особистості. При цьому важливою умовою самореалізації є саморозвиток індивіда, що виступає як прояв суб'єктної активності в будь-якій діяльності, зокрема у творчій.

На нашу думку, самореалізація особистості неможлива у відриві від діяльності та комунікації. У процесі такої діяльності або комунікації індивід стає суб'єктом і об'єктом взаємодії одночасно. По-перше, він вчиться висувати ідеї та втілювати їх в життя, аналізувати свої та чужі помилки. По-друге, процес його діяльності контролює педагог та коригує в разі необхідності.

Окремої уваги в питаннях самореалізації творчої особистості як психолого-педагогічної проблеми заслуговує вивчення поняття «творчість». Так, філософський, психологічний та педагогічний словники трактують «творчість» як «діяльність, що породжує щось якісно нове, чого ніколи не було» (В. Цапок) [335], як «діяльність, результатом якої є створені матеріальні і духовні цінності» (В. Давидов) [84], як «показник продуктивної діяльності людини» (Н. Кичук) [124].

Узагальнене визначення такого феномену як «творчість» наявне в енциклопедичному словнику: «творчість – це така діяльність людини, яка породжує щось якісно нове, що відрізняється неповторністю, оригінальністю та суспільно-історичною унікальністю» [5].

Так, І. Іонова спирається у своїх роботах на визначення, що подає Л. Дроздикова, а саме: «творчість – це процес самовираження та безмежного розвитку людини». Найвищою метою і сутністю творчості, її індивідуально-особистісних проявів, на думку дослідниці, є метаморфозне оновлення матерії на основі розвитку психічних сил, носієм яких є людина [119].

Ми вважаємо, що дане твердження є частково правильним. Це обумовлено тим, що не можна розглядати творчість як процес безмежного

розвитку людини, оскільки творчість є виявом здібностей людини до певного виду діяльності, або як метаморфозне оновлення матерії на основі розвитку психічних сил, оскільки процес творчості задіює різні «сили» людини: інтелектуальні здібності, мислення, увагу, фантазію, уяву тощо. Однак, ми згодні з тим, що творчість є засобом самовираження людини.

Л. Виготський вважає творчість необхідною умовою існування кожної людини, підкреслюючи, що творчість живе в самій людині, має особистісний характер, творчість несе людині радість, хоча потреба в ній не завжди збігається з можливостями творчості. Вчені відзначають істотний зв'язок і взаємообумовленість творчості та творчої активності. Творча активність як особистісна категорія визначається внутрішніми психологічними особливостями суб'єкта, що відображається у його своєрідному ставленні до навколишнього [58].

У працях Я. Пономарьова «творчість» розглядається як найважливіший механізм розвитку особистості й необхідна умова для її самореалізації – прояву індивідуальності, неповторності, незамінності [236].

Ми згодні з вищезазначеними твердженнями, оскільки творчість передбачає активність та участь у діяльності, яка відповідає потребам та інтересам особистості. У процесі творчої діяльності індивід створює власні твори мистецтва, а це є проявом його індивідуальності та неповторності. Окрім того, участь у творчому процесі несе позитивні емоції, а це впливає на ставлення людини до того, що вона робить.

С. Сисоева, аналізуючи роботи І. Канєвської, дає теоретичний аналіз природи творчості і визначає творчість як суспільно-корисну, прогресивно спрямовану перетворюючу діяльність, у процесі якої створюються не тільки матеріальні і духовні цінності, але й здійснюється саморозвиток і самореалізація самого суб'єкта творчості [286].

В. Андреев визначає творчість як один з видів людської діяльності, спрямованої на вирішення протиріччя (розв'язання творчого завдання). Для неї необхідні об'єктивні (соціальні, матеріальні) і суб'єктивні особистісні

умови (знання, вміння, творчі здібності), її результат має новизну й оригінальність, особисту та соціальну значущість, а також прогресивність [6].

Ми вважаємо, що вищезазначені твердження у нашій роботі можуть використовуватися частково, оскільки творчість не завжди можна віднести до суспільно-корисної або такої, що має соціальну значущість, наприклад, графіті є видом творчості, у результаті якої відбувається саморозвиток і самореалізація самого суб'єкта творчості. Але це «вуличне мистецтво» не завжди є суспільно корисним. Або, наприклад, творчість учнів у гуртках є засобом їх самореалізації, але не завжди створені учнями витвори мистецтва знаходять своє соціальне визнання.

І. Іонова вважає, що людина виступає у процесі творчості не тільки як суб'єкт пізнання і перетворення зовнішнього світу, але й одночасно як творець самої себе, своєї творчої сутності [119].

С. Сисоева розриває взаємозв'язок категорій творчості і діяльності. Свій вибір вона пояснює так: по-перше, діяльність є основою творчості, сутність людини-творця виражається в діяльності, але повністю не виявляється в ній. По-друге, і творчість, і діяльність спрямовані на перетворення навколишнього світу і самої людини як діючого суб'єкта, але діяльність може бути продуктивною і репродуктивною, творчість виступає тільки у взаємозв'язку продуктивного і репродуктивного, включаючи не тільки безпосередньо результати дії, але й мотиви, ставлення, погляди, переживання, самосвідомість та інші форми прояву людських якостей, які не призводять до певного очевидного результату [286].

Ми погоджуємося з вищезазначеними положеннями і теж вважаємо, що творчість можлива лише в діяльності. Індивід пізнає навколишній світ, аналізує інформацію, яку отримує з нього, в нього формуються певні почуття та емоції, які він, маючи творчі здібності, може реалізувати у власній творчості. Якщо в індивіда наявні творчі здібності, але він не виявляє творчої активності, він не досягне продуктивного результату.

Встановлено, що творчість є атрибутом людської діяльності, її необхідною, істотною, невід'ємною властивістю. Творчість визначає виникнення людини і людського суспільства, лежить в основі подальшого прогресу матеріального і духовного виробництва. Творчість є вищою формою активності і самостійної діяльності людини та суспільства. Вона містить елемент нового, припускає оригінальну і продуктивну діяльність, здатність до вирішення проблемних ситуацій. Рамки творчості охоплюють дії від нестандартного вирішення простого завдання до повної реалізації унікальних потенцій індивіда в певній галузі. Творчість – це історично еволюційна форма активності людей, що виражається в різних видах діяльності і веде до розвитку особистості. Через творчість реалізуються історичний розвиток і зв'язок поколінь.

В основі творчості лежить принцип діяльності, а конкретніше – трудової діяльності. Процес практичного перетворення людиною навколишнього світу в принципі зумовлює і формування самої людини. Перетворююча діяльність людини виховує в ній суб'єкта творчості, прищеплює відповідні знання, навички, виховує волю, робить людину всебічно розвиненою, дозволяє створювати якісно нові рівні матеріальної і духовної культури, тобто творити. Таким чином, принцип діяльності, єдність праці і творчості розкривають соціологічний аспект.

При цьому культурологічний аспект виходить з принципу наступності, єдності традиції і новаторства. Творча діяльність є головним компонентом культури, її сутністю. Культура і творчість тісно пов'язані між собою, більше того – взаємообумовлені. Неможливо говорити про культуру без творчості, оскільки вона, по суті, й визначає подальший розвиток культури (духовної і матеріальної). Творчість можлива лише на основі наступності в розвитку культури. Отже, суб'єкт творчості може реалізувати своє завдання, лише взаємодіючи з духовним досвідом людства, з історичним досвідом цивілізації.

У сучасних дослідженнях з педагогіки і психології робляться спроби визначити поняття «творча самореалізація особистості».

Встановлено, що категорія «особистість» (лат. “personalitas”, рос. «личность») характеризує людину як суб’єкта суспільних відносин, як носія досить стійкої системи суспільно значущих якостей. За допомогою цієї категорії найбільш правомірно досліджувати взаємообумовлений розвиток людини та суспільства. Здібності – це індивідуальні особливості людини, які є умовою успішного виконання нею певної діяльності і зумовлюють різницю в динаміці оволодіння зовнішнім середовищем. Єдність здібностей становить індивідуальність окремої людини.

Виявлено, що самореалізація особистості є складовою загального процесу її самоорганізації. Місце процесу самореалізації в цілісній моделі самоорганізації визначається його специфічною роллю: це той єдиний процес, що забезпечує дійсне включення особистості до систем природи та суспільства, що розташовані ієрархічно вище. Механізмом самореалізації виступає діяльність, але не кожний акт діяльності є самореалізацією, а лише той, що відповідає власним тенденціям розвитку особистості. Самореалізація особистості – це породжений фундаментальною потребою особистості процес об’єктивації її сутнісних сил, який відбувається завдяки її власній діяльності і спричинює включення особистості до ієрархічно вищих систем.

З дефініції понять «творчість» і «самореалізація особистості» І. Іонова та Н. Комісаренко розкривають зміст поняття «творча самореалізація особистості» як процес, у ході якого людина, спираючись на власні сутнісні сили, активно реалізує закладені у ній здібності та можливості, забезпечуючи собі повноцінний гармонійний розвиток, задоволення базових потреб і досягнення гідного соціального статусу [119].

На думку Л. Левченко [157], самореалізація творчого потенціалу особистості – це свідомий процес розгортання і зростання сутнісних сил людини, творчих здібностей, вмінь, потреб, мотивів, життєвих цінностей. Така реалізація внутрішнього творчого потенціалу особистості відбувається

шляхом розв'язання досить гострих суперечностей між «Я» – ідеалом і «Я» – реальністю.

На думку О. Шелкунової [347], творча самореалізація учнів – це саморегулююче і рефлексивне навчання на основі інтелектуальної та практично дієвої ініціативи, результатом якого є задоволеність продуктами власної навчальної діяльності.

В. Андреев вважає, що творча самореалізація – це процес здійснення творчих замислів для вирішення визначених особисто значущих проблем (творчих завдань), які дозволяють особистості максимально повно реалізувати свій творчий потенціал. Дослідник вказує на те, що здібності особистості до творчої самореалізації – це синтез здібностей до цілеспрямованої, особистісно значущої творчої діяльності, у процесі якої особистість максимально повно реалізує свій творчий потенціал [6].

П. Маслов визначає творчу самореалізацію як форму цілеспрямованої активності, спрямовану на реалізацію власних можливостей і здібностей у межах особистісно-значущої творчої діяльності, в якій відбувається розкриття потенціалу особистості і перехід її потенційних здібностей в актуальні [179].

Ми згодні з думкою цих авторів, оскільки вважаємо, що в процесі творчості активності та діяльності особистість на основі наявних у неї творчих здібностей, умінь, потреб, інтересів, життєвої позиції розкриває свій потенціал, вирішує актуальні для неї проблеми, досягає певного результату, тобто відбувається творча самореалізація особистості. За сучасних умов самореалізація творчої особистості в позашкільній освіті – це цілеспрямований процес і результат творчої діяльності учнів, що передбачає оволодіння сукупністю знань, вмінь, навичок, здібностей і якостей, які сприяють розвитку особистості, і їх практичне застосування.

Проблеми самореалізації творчої особистості досліджуються у двох напрямках: з одного боку, самореалізація особистості розглядається як така, що є важливою та корисною для суспільства, оскільки в результаті творчої

діяльності створюються матеріально-духовні цінності. З іншого боку, самореалізація творчої особистості розглядається як внутрішні зміни особистості (моральні якості, творчі здібності, поведінка тощо), що виникають у процесі творчої діяльності відповідно до психологічних та вікових особливостей учнів, згідно з їх інтересами.

Самореалізація творчої особистості неможлива у відриві від творчої діяльності, де творчість є засобом виявлення та розвитку здібностей особистості. У процесі такої діяльності індивід стає суб'єктом і об'єктом взаємодії одночасно, вчиться висувати ідеї та втілювати їх у життя.

При цьому самореалізація творчої особистості виступає процесом діяльності, у ході якої активно формуються та розвиваються здібності і потенціал, формуються інтереси та потреби в здійсненні творчої діяльності та відбувається вирішення актуальних проблем особистості через досягнення певного результату творчої активності.

Поняття «творчі здібності» має складну структуру. Дослідники (В. Андреев, І. Лернер, Я. Пономарьов, І. Лов'янова та інші) [7; 161; 236; 166] виділяють різні його складові компоненти (мотиваційні, інтелектуально-логічні, інтелектуально-евристичні, самоорганізаційні здібності), які тісно пов'язані між собою і в процесі творчої діяльності відіграють певну роль. Але творчими, у вузькому значенні слова, є інтелектуально-евристичні здібності (здібність генерувати ідеї, висувати гіпотези, фантазувати, бачити суперечності тощо).

Н. Дружинін вважає, що в психології творчості існує щонайменше три основних підходи до проблеми творчих здібностей [93]:

1) інтелектуальні здібності є необхідною, але недостатньою умовою творчої поведінки. Головну роль у її детермінації відіграють мотивація, цінності, особистісні риси;

2) творчі здібності є самостійним фактором, незалежним від інтелекту;

3) високий рівень розвитку інтелекту передбачає високий рівень

творчих здібностей і навпаки.

О. Кононко зазначає, що творчість є активністю учня, спрямованою на створення нового продукту у нерегламентованій жорсткими умовами ситуації [139]. Існують такі стадії творчої активності:

перша стадія: наслідування або копіювання готового навчального матеріалу;

друга стадія: творче наслідування, яке передбачає додавання елементів нового, виявлення самостійності в процесі творчої діяльності без внесення істотних змін у план роботи або в зразок;

третьа стадія: репродуктивна творчість, яка передбачає використання зразка або схеми із переробкою або внесенням до неї суттєвих змін;

четверта стадія: реальна творчість, яка передбачає здатність пропонувати оригінальні ідеї та втілювати їх у життя. Реалізація цієї стадії можлива лише на найвищому ступені сформованості творчих здібностей.

Е. Серпіонова виділяє п'ять рівнів розвитку творчих здібностей [281]:

- 1) репродуктивний;
- 2) дослідницький (початковий);
- 3) комбінаторний (середній);
- 4) перетворювальний (достатній);
- 5) винахідницький (високий).

Вищі рівні розвитку здібності до творчості не виключають попередні, а, базуючись на них, включають їх як необхідні складові.

При цьому, під репродуктивним рівнем розвитку здібностей мається на увазі початковий етап виявлення самостійності – передумання творчості. Він передбачає вміння відтворювати заданий об'єкт, доброякісно його виконувати, точно дотримуватися вказаних параметрів, способів дії тощо. Для досягнення цього рівня розвитку здібностей учням пропонуються завдання «за зразком».

Говорячи про дослідницький рівень діяльності, що характеризує наступний рівень розвитку творчих здібностей, мається на увазі оволодіння

прийомами самостійного аналізу, синтезу й узагальнення спостережуваних явищ, визначення їх суті, виявлення причинно-наслідкових зв'язків. До дослідницької діяльності учнів належать вміння організувати дослідження з виявлення різних властивостей матеріалів, можливостей конструкцій, особливостей сприйняття форми, кольору тощо.

Виявлено, що комбінаторний рівень розвитку творчих здібностей у проектно-художній діяльності пов'язаний із розумінням закономірностей побудови геометричних форм і можливостей створення площинних та об'ємних модульних елементів і побудовою з них модульних структур (орнаментальних композицій, конструкцій, що легко трансформуються і зручно складаються). Цей рівень розвитку творчих здібностей характеризується високою продуктивністю та якістю селекції (відбору необхідних елементів, раціональних і виразних комбінацій).

Достатній (перетворювальний) рівень розвитку творчих здібностей передбачає вільне володіння різними способами перетворення і трансформації окремих форм або об'єктів з метою їх адаптації до конкретної композиційної ситуації або вдосконалення різних параметрів виробу (завдання «за умовою»). Цей рівень здібностей виявляється в зростаючому критичному ставленні учня до навколишньої дійсності, у його схильності до раціоналізаторської діяльності.

Високий (винахідницький) рівень передбачає самостійну постановку і пошук варіантів вирішення проблем. Він характеризується неординарністю, альтернативністю і високою продуктивністю мислення, широтою перенесення знань і вмінь (завдання «за власним задумом») [281].

Керуючись завданнями формування в учнів творчих здібностей, спираючись на психологічні теорії засвоєння знань і концепції та підходи до розвитку діяльної особистості, ми поділяємо думку вчених (С. Сафарян, Н. Тализіна, Г. Костюк) [277; 308; 143] про етапний характер навчального процесу:

Перший рівень – репродуктивний, який передбачає відтворення або

репродукування знань. Учень повинен вміти розпізнавати та розуміти навчальну інформацію, вміти працювати з нею, описувати, відтворювати, аналізувати та виконувати завдання згідно з представленим зразком. Цей рівень передбачає, головним чином, опору на пам'ять та мінімальні знання, сформовані або розвинуті з даного виду творчості.

Другий рівень – конструктивний. Цей рівень передбачає перетворення набутих знань, на відміну від репродуктивного рівня, спрямованого на відтворення. У процесі здійснення конструктивної діяльності в учнів розвиваються здібності до аналітичної та синтетичної діяльності та конструктивна здатність.

Третій рівень визначається творчим характером діяльності учнів, які знаходять нові способи операцій мислення. Як вважає Ж. Піаже, учень творчо застосовує знання у нових нестандартних ситуаціях [229].

Ми вважаємо, що формування творчих здібностей учнів передбачає поетапне застосування цих рівнів. Так, наприклад, репродуктивна діяльність є необхідною на початку формування творчих здібностей, коли учні вчаться сприймати витвори мистецтва. Набуті ними знання дозволяють їм переходити до наступного етапу та відтворювати витвори мистецтва. І, звісно, коли учень здатний висувати власні оригінальні ідеї та самостійно втілювати їх у життя, – це найвищий прояв творчості.

Розвиток та формування здібностей учнів у процесі здійснення творчої діяльності відбувається завдяки інтеріоризації («перехід ззовні всередину») дій. Завдяки цим діям відбувається вплив на психічні функції особистості і, таким чином, кількісні зміни переходять у якісні.

Формування та розвиток творчих здібностей відбувається поступово. Нерівномірність їх розвитку пов'язана з різним рівнем засвоєння знань та вмінь учнями.

Першим етапом розвитку творчих здібностей учнів є розвиток їх природних здібностей, у зв'язку з чим характер діяльності на цьому етапі носить репродуктивний, наслідувальний характер. На цьому етапі важливо

виявити творчі здібності учнів та забезпечити умови для їх формування та подальшої реалізації в ході вирішення навчальних завдань і задач. Це стає можливим у тому випадку, якщо педагог зможе сформувати в учнів уміння здобувати та реалізовувати знання самостійно, а також сформує потребу систематично займатися творчою діяльністю.

Другий етап формування творчих здібностей передбачає елементи репродуктивної діяльності із включенням творчих елементів у навчально-виховну діяльність. На цьому етапі педагог закладає основи для самостійності учнів при вирішенні поставлених завдань та створює базис для подальшого саморозвитку та самовдосконалення творчих здібностей учнів.

Умови, за яких відбувається діяльність учнів у позашкільному закладі, визначають повільний або швидкий темп формування творчих здібностей. Наприклад, будь-яке власне відкриття способу дій або оволодіння новими способами дій створює нові можливості не тільки для підвищення продуктивності, але й для більш швидкого розвитку творчих здібностей. Навпаки, припинення творчого пошуку при розв'язанні поставленої задачі, самозадоволення, може різко знизити темп їх розвитку, тому педагогу, що поставив перед собою за мету розвиток творчих здібностей учнів, необхідно знати і пам'ятати умови, що забезпечать успіх його діяльності.

З творчістю пов'язані не всі здібності людини, хоча кожна з них можна розглядати як передумову творчості. Творчість є цілісним напруженням і реалізацією особистості, що не означає виявлення певної специфічної здібності [96]. Б. Додонов [91] та В. Шинкарук [349], наприклад, вважають, що творчість – це синтез здібностей, не унікальність окремих характеристик особистості, а унікальне їх поєднання. Синтез здібностей не можна одержати тільки за рахунок штучних тренувань, цей процес передбачає пов'язану з універсально-життєвим змістом самореалізацію особистості. Самореалізація є самоствердженням особистості не тільки через створення предметного світу, а й безпосередньо через самосвідомість і саморозвиток. Це, зокрема, пояснює стан суспільства, яке не прогресує:

індивіди бажають залишатися тим, ким вони є, вимагаючи при цьому від суспільства змін, які можуть виникнути лише за умови їх власної зміни [96].

Ми згодні з авторами, і вважаємо, що творчість є поєднанням здібностей, які до того ж є взаємопов'язаними, наприклад, художник повинен мати гарну пам'ять, художній смак, розвинуту уяву, фантазію, бути уважним до деталей тощо; музикант має володіти музичною грамотою, мати гарний музичний слух, пам'ять, можливо, певний тип характеру (спокійна музика, швидка музика) тощо.

Модель творчої особистості учня повинна бути мультифакторною за своїм конструктом і відображати як природжене, так і надбане в структурі особистості учня.

Творчі якості учня, сукупність яких відображає його творчі можливості, можуть бути згруповані таким чином:

1) спрямованість на творчу діяльність: позитивне ставлення учня до здійснюваної діяльності, творча потреба та інтерес, зацікавленість, допитливість, бажання до здобуття нових знань, вмінь та навичок, інтерес до роботи з новим матеріалом та вирішення нових завдань;

2) характерологічні особливості особистості: активність, ініціативність, самостійність, наполегливість, цілеспрямованість, емоційні характеристики, впевненість у власних силах, готовність до вирішення складних завдань, акуратність, вміння доводити розпочату справу до кінця;

3) творчі вміння: вміння бачити сутність та головну проблему завдання, вміння виявляти протиріччя, суперечності в поставленому завданні, вміння аналізувати матеріал та об'єднувати його за цільовими блоками, вміння висувати власні гіпотези та оригінальні ідеї, вміння здійснювати пошукову та дослідницьку діяльність, наявність розвинутої уяви, фантазії, творчого мислення;

4) психічні процеси: увага та сконцентрованість, тренувана пам'ять, вміння встановлювати асоціативні зв'язки та синтезувати їх, вміння самостійно приймати рішення, пошуковий та творчий характер мислення,

альтернативність та дивергентність мислення.

Особливістю творчої особистості є здатність до творчої активності. Так, С. Сисоєва визначає творчу активність як пошукову перетворювальну спонтанну діяльність особистості, яка не стимулюється ззовні, а зумовлюється внутрішнім саморуком особистості [285].

На нашу думку, творча активність є проявом внутрішньої потреби особистості до здійснення певних дій. Виходить, що творча активність є мотивованою власними інтересами та потребами особистості, вона є свого роду стимулом, поштовхом, що виникає у результаті пізнавального інтересу, бажання, емоційного стану тощо.

В. Гаврилюк виділяє основні структурні компоненти творчої активності особистості [62]:

1) пізнавально-діяльнісний – активність учня в оволодінні знаннями, вміннями та навичками, що є важливими для відповідної творчої діяльності, стимулює особистість до самостійної творчої праці, забезпечує її вміння використовувати здобуті знання під час розв'язання творчих завдань;

2) мотиваційно-вольовий – сформованість у дитини позитивних мотивів творчої діяльності, вольових рис особистості та її ціннісних орієнтирів, що забезпечують залучення до творчої діяльності;

3) змістовно-операційний – сформованість активно-перетворювального ставлення учня до власної діяльності, цілісність змісту, форм і методів творчої діяльності, її перспективність, мобільність, результативність та надійність;

4) емоційний – здатність особистості до активного творчого сприйняття довколишньої дійсності, вміння спілкуватися з іншими людьми (однолітками, педагогами), у процесі чого відбувається налагодження позитивних контактів, зміна особистісних установок, прийняття колективних норм життєдіяльності;

5) самооцінний – прагнення дитини до творчого пізнання своєї особистості, виявлення та розвитку власного творчого потенціалу,

самооцінка своїх індивідуальних рис, здатності до самовиховання, вміння аналізувати і реально оцінювати свої вчинки, визначати спрямованість і динаміку саморозвитку.

В. Гаврилюк запропонував модель формування творчої активності особистості вихованців гуртків, творчих об'єднань, клубів позашкільних навчальних закладів. Вона має передбачати такі послідовні етапи: підготовчий → інтегрувальний → креативний [62].

На підготовчому етапі процесу формування творчої активності учнів педагог має забезпечити досягнення прогностико-діагностичного рівня розвитку творчої активності на основі самопізнання та самовизначення особистості, готовності до переходу до рівня активного засвоєння нових способів пізнавальної та творчої діяльності; формування в учнів загальної уяви про творчу активність та її основні компоненти; пробудження в учнів пізнавального інтересу до творчої діяльності, корекції самооцінки внутрішніх творчих потенцій; сформованості вміння планувати та практично реалізовувати власну творчу ініціативу.

Завданням інтегрувального етапу процесу формування творчої активності учнів є досягнення ними рівня активного засвоєння способів творчої діяльності та їхнього свідомого використання; подальше відпрацювання учнями практичних вмінь самоорганізації, саморегуляції, самоконтролю і конкретних предметних вмінь здійснення пізнавальної та творчої діяльності; розвиток творчих здібностей школярів у різних формах творчої діяльності.

Креативний етап процесу формування творчої активності учнів має на меті досягнення ними стійкої творчої спрямованості в усіх видах діяльності; високого рівня розвитку мотивації творчої діяльності, що дає змогу особистості реалізувати свій творчий потенціал; розкриття неповторної індивідуальності школяра, винятковості власної творчої діяльності, що має оригінальний перетворювальний характер.

Ми вважаємо, що охарактеризована вище модель формування творчої

активності особистості вихованців гуртків, творчих об'єднань, клубів позашкільних навчальних закладів, запропонована В. Гаврилюком [62], охоплює всі рівні творчої активності учнів. Позитивним аспектом цієї моделі є навчання учнів засобом здійснення творчої активності та формування самостійності, що дозволяє розкрити творчий потенціал учня.

Ефективний розвиток творчих здібностей учнів залежить від психолого-педагогічних умов, сформованих у позашкільному закладі (С.Овчаров) [212]:

1) удосконалення змісту освіти здійснюється за багатьма напрямками, зокрема допускає включення в навчальний план факультативів і спецкурсів, які сприяють розвитку пізнавальних потреб і творчої активності учнів;

2) реалізуються ідеї профільного навчання, за допомогою варіативних навчальних планів, що враховують пізнавальні можливості й потреби учнів;

3) організована співтворчість педагогів та учнів шляхом їх залучення до навчально-дослідницької та науково-дослідної діяльності.

Механізмом розвитку творчої активності може бути самореалізація або самоактуалізація. Уперше проблему потреби особистості в самореалізації досліджував К. Гольдштейн [362]. Виходячи з нового уявлення про динаміку живої системи, він дійшов висновку, що організація, як жива система, прагне до актуалізації тих можливостей, що закладені у ній від природи. Цей процес він назвав самоактуалізацією та акцентував увагу на тому, що самоактуалізація особистості є основним мотивом та метою її життя (А.Семенова) [278].

Психологічні підходи до вивчення сутності виявлення людської природи, її упредметнення та реалізації власного потенціалу представлені психоаналітичним та гуманістичним напрямками.

У роботах З. Фрейда [321; 324; 325] запропоновано розуміння істинної сутності людської природи як деструктивної настільки, що від неї треба

захищатися, і тільки придушуючи цю природу шляхом забобонів, суспільство спроможне вирізати людину із звірячого стану первісності.

Концептуальні положення теорії К. Юнга та їх інтерпретація у ракурсі нашого дослідження дозволяють стверджувати, що в кожного індивіда є тенденція до індивідуалізації або саморозвитку, і психіка наділена природним прагненням до цілісності: «Індивідуалізація означає становлення єдиної, цільної істоти, і оскільки «індивідуальність» містить у собі нашу таємну, досконалу і незрівнянну унікальність, індивідуалізація означає ще й очікування нашого власного самозвеличення». Іншими словами, можна розуміти індивідуалізацію як «шлях до особистості» або «самореалізацію» (Ю. Гришко) [77].

К. Юнг вказував: «Кожен повинен бути тим, ким він є; кожен повинен розкривати свою власну унікальність, центр особистості знаходиться на однаковій відстані від свідомості і позасвідомого; ми повинні прагнути до тієї ідеальної мети, яку природа виявляє, щоб спрямувати нас» [357].

Засновник гуманістичної теорії особистості А. Маслоу констатував, що самореалізація властива тільки здібним і високорозвиненим індивідам. Вчений-гуманіст відстоював ідею про головне призначення людини як відкриття свого справжнього «Я» [181]. Зокрема, відповідь на питання про сутність самореалізації знаходимо у такій цитаті А. Маслоу: «Повний, здоровий, нормальний і бажаний розвиток полягає в актуалізації людської природи, у реалізації її потенційних можливостей і розвитку її до рівня зрілості тими шляхами, які підказує ця прихована, мало пізнана основна природа...» [182]. А. Маслоу зазначав, що суть самореалізації полягає в тому, щоб допомогти собі та іншій людині виявити свій природний потенціал, а не вказувати шлях до самореалізації. Вчений, дослідивши психологічні характеристики самореалізованих особистостей, визначив ознаки індивіда, що самореалізується:

- 1) більш ефективно сприйняття реальності і більш зручні стосунки з реальністю;

- 2) прийняття (себе й інших, природи);
- 3) безпосередність, простота, природність;
- 4) зосередженість на проблемі (на противагу его-центрованості);
- 5) здатність відокремитися, потреба в самоті;
- 6) автономія, незалежність від культурних штампів і оточення;
- 7) свіжість сприйняття, що зберігається;
- 8) містичний і вершинний досвід;
- 9) відчуття спільності з іншими;
- 10) більш глибокі і проникливі стосунки;
- 11) демократичність;
- 12) здатність розпізнавати цілі та засоби, хороше і погане;
- 13) філософський, незлісний, доброзичливий гумор;
- 14) креативність;
- 15) опір окультурюванню ззовні [181, 182].

Встановлено, що С. Сисоєва виділяє такі якості особистості учня, здатного до особистісної творчої самореалізації, і рівні їх прояву [287]:

1. Спрямованість на творчу діяльність:

а) позитивне уявлення про себе, бажання пізнати себе – це відносно стійка, значною мірою усвідомлена система уявлень про себе самого, на основі якої учень будує свою взаємодію з іншими. Критерії оцінки: сформована самосвідомість, самооцінка і рівень прагнень відповідають одне одному, реальна оцінка себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших учнів – високий рівень. Розходження більш-менш виражені; реальна оцінка, але з тенденцією завищеної або заниженої – середній рівень. Великі розходження; занижена або завищена самооцінка – низький рівень;

б) творчий інтерес, допитливість – це форма прояву пізнавальної потреби, яка забезпечує спрямованість особистості на творчість. Критерії оцінки: нестимульована зовні зацікавленість оточуючим середовищем, різними явищами, зацікавленість новими формами діяльності, розв'язанням нестандартних проблем – високий рівень. Ситуативний прояв зацікавленості,

зумовлений стимулюванням зовні; зацікавленість має тенденцію бути недовгочасною – середній рівень. Відсутність зацікавленості або виникнення її тільки за умови активної допомоги з боку дорослого – низький рівень;

в) потяг до пошуку нової інформації, фактів – це потреба у відшукуванні нових фактів, задоволення інформаційного голоду. Критерії оцінки: самостійний пошук нової інформації з метою саморозвитку – високий рівень. Потяг до пошуку, який потребує початкового зовнішнього стимулювання і який свідомо не проектується на навчальну діяльність – середній рівень. Відсутність потягу до пошуку нової інформації, або він слабо виражений, потяг до відшукування нових фактів виникає за умови активної допомоги дорослого – низький рівень.

2. Характерологічні особливості:

а) сміливість – це риса, яка дозволяє не відступати перед небезпекою. Критерії оцінки: постійний прояв рішучих дій, спрямованих на подолання труднощів – високий рівень. Ситуативний прояв самостійних рішучих дій, труднощі викликають у дитини потребу долати їх із сторонньою допомогою – середній рівень. Не виявляє рішучих дій з подолання труднощів або виявляє слабо, у складних ситуаціях розгублюється, не може зібратися навіть з допомогою (може впадати в емоційну паніку) – низький рівень;

б) готовність до ризику – це установка на дії в умовах невизначеності їх результатів і можливих небезпечних наслідків. Критерії оцінки: схильність братися за роботу, результати якої невизначені; впевненість, готовність до сміливих дій без остраху поразки – високий рівень. Обережність перед прийняттям рішення; стан упевненості в присутності дорослого – середній рівень. Відсутність впевненості в успіху, жах перед поразкою навіть за присутності педагога – низький рівень;

в) самостійність – це незалежність в оцінках, судженнях, діях. Критерії оцінки: постійний прояв риси, відстоювання своєї думки, рішучість у судженнях та діях, здійснення дій без сторонньої допомоги – високий рівень. Коливання, сумніви, відстоювання своєї думки за умов сторонньої

допомоги, рішучі дії за підтримки дорослого – середній рівень. Орієнтація на оточуючих; безпосередня участь педагога в діяльності учня – низький рівень;

г) ініціативність – це випереджаюче зовнішній вплив реагування на події конкретними пропозиціями і діями. Критерії оцінки: виявлення ініціативи за власним бажанням; потяг до нових форм діяльності, завзятість – високий рівень. Ситуативне виявлення ініціативи – середній рівень. Відсутність ініціативи, орієнтація на рішення інших; відсутність завзятості та інтересу до нових форм діяльності – низький рівень;

д) впевненість у своїх силах та здібностях – це оцінка своїх сил і здібностей як достатніх для виконання того чи іншого завдання. Критерії оцінки: відсутність сумнівів в оцінці власних сил і здібностей; адекватна оцінка сил і здібностей, надія тільки на себе – високий рівень. Сумніви в правильності своїх дій; адекватне оцінювання себе, але без постійної впевненості у своїх силах – середній рівень. Невпевненість, обережність, заниження своїх можливостей, що призводить до негативних результатів у діяльності – низький рівень;

е) цілеспрямованість – це наявність суб'єктивної системи цілепокладання, потреба в усвідомленні цілей діяльності. Критерії оцінки: постійний прояв і прогнозування кінцевого результату своєї діяльності, прагнення до досягнення мети навіть через упертість. Присутність проміжних цілей – високий рівень. Ситуативний прояв, прогнозування діяльності без досягнення і постановки проміжних цілей – середній рівень. Відсутність прогнозування діяльності, педагог ставить мету і слідкує за її досягненням – низький рівень;

ж) наполегливість – це спрямованість на неухильне, всупереч труднощам і перешкодам, досягання і реалізацію мети. Критерії оцінки: здатність не відступати перед труднощами при досягненні мети – високий рівень. Спроба долати перешкоди, відмова від роботи лише після кількох невдач; словесну підтримку надає педагог – середній рівень. Відмова від роботи за умови найменшої перешкоди; безпосереднє втручання з боку

педагога веде до досягнення мети (словесна і практична допомога) – низький рівень;

з) вміння довести розпочату справу до кінця – це потреба у завершеності дій, орієнтація на отримання результату. Критерії оцінки: послідовність у виконанні і завершенні будь-якого завдання, вміння займатися тим і доводити до кінця не тільки те, що подобається – високий рівень. До кінця доводяться лише ті справи, які цікавлять, при виконанні інших педагог намічає необхідні дії на шляху досягнення поставленої мети – середній рівень. Починає багато справ, але майже жодну не доводить до кінця; за відсутності інтересу до справи працює виключно під наглядом педагога – низький рівень;

к) працелюбність – це риса характеру, яка полягає в позитивному ставленні особистості до процесу трудової діяльності. Критерії оцінки: праця із задоволенням, не уникає трудових завдань; відповідальне і самостійне ставлення до праці – високий рівень. Бажання працювати виникає ситуативно; словесна вказівка дорослого – середній рівень. Уникає праці, властива лінь; необхідний постійний контроль за трудовою діяльністю з боку педагога – низький рівень;

к) емоційна активність – це емоційне задоволення від процесу творчості. Критерії оцінки: вираження емоційної зацікавленості творчою діяльністю, постійний прояв задоволення творчим процесом – високий рівень; емоції проявляються не завжди, задоволення творчою діяльністю залежить від ситуації – середній рівень. Емоції майже не проявляються; байдужість до цікавої інформації і діяльності, неадекватна емоційна реакція на деякі дії – низький рівень.

3. Творчі вміння:

а) проблемне бачення – це вміння усвідомити і побачити проблему. Критерії оцінки: здатність до висування та усвідомлення проблеми, розв'язок якої веде до вирішення протиріччя – високий рівень. Самостійне усвідомлення лише деяких аспектів проблеми, формулювання проблеми за

допомогою педагога – середній рівень. Усвідомлення аспектів проблемної ситуації при поясненні педагога, формулювання проблеми разом з педагогом – низький рівень;

б) здатність до висування гіпотез, оригінальних ідей – це здатність конструювати систему умовиводів, за допомогою яких на підставі фактів робиться висновок про об'єкти, явища, їх розвиток. Критерії оцінки: вміння вийти за межі певних правил, змінити кут погляду на проблему, абстрагуватися від завдання; висунути (як правило, суб'єктивно) нові ідеї – високий рівень. Слабка система умовиводів, не всі мають практичне підкріплення, генерується вельми обмежена кількість гіпотез; рідко висуваються суб'єктивно нові, оригінальні ідеї – середній рівень. Труднощі в аналізі причинно-наслідкового взаємозв'язку, умовиводи суперечливі, низька здібність до висування суб'єктивно нових ідей або їх відсутність – низький рівень;

в) здатність до дослідницької діяльності – це здатність до знаходження нового засобами наукових досліджень. Критерії оцінки: використання під час пошуку фактів, нової інформації найпростіших наукових методів дослідницької діяльності, вміння аналізувати літературу з конкретної проблеми; визначати навчальну проблему – високий рівень. Існує інтерес до дослідницької діяльності, але вона здійснюється під керівництвом педагога – середній рівень. Наукові засоби майже не використовуються; відсутній потяг до дослідження проблем на науковому рівні – низький рівень;

г) вміння аналізувати, інтегрувати та синтезувати інформацію – це вміння розділяти ціле на частини; поєднувати частини в єдине ціле; знаходити логічні взаємозв'язки між окремими частинами цілого. Критерії оцінки: бачення складових частин будь-чого, уміння порівнювати предмети, поняття, усвідомлювати інформацію, виділяти головне, робити висновки – високий рівень. Допущення помилок при розподілі цілого на частини; самостійне усвідомлення інформації, головне змішується з другорядним –

середній рівень. Відсутність самостійної здатності до аналізу; невміння виділити головне, робити грамотні висновки; робота на репродуктивному рівні – низький рівень;

д) розвинуте уявлення, фантазія – це пізнавальний процес, який виражається в побудові образів. Критерії оцінки: розвинена фантазія, яка дає можливість створювати багато образів та ідей, відтворювати пропущені ланки та факти в логічному ланцюжку; бурхливий вияв фантазії в оповіданнях, малюнках – високий рівень. Образи та ідеї більше пов'язані з первинними даними, більш однотипні; фантазія та уявлення не виходять за межі реального – середній рівень. Фантазія переважно репродуктивного характеру, образи будуються тільки на основі конкретного матеріалу, за аналогією з чимось – низький рівень;

е) здатність до виявлення протиріч – це здатність бачити діалектичні протиріччя. Критерії оцінки: володіння операціями із самостійного знаходженню нового, що виключає старе, несумісного із цим новим – високий рівень. Знаходження протиріччя шляхом багаторазового порівняння за умови сторонньої допомоги – середній рівень. Знаходження протиріч тільки під керівництвом педагога – низький рівень;

ж) здатність до подолання інерції мислення – це спроможність суб'єкта змінювати сплановану програму дій в умовах, які об'єктивно вимагають від нього перебудови. Критерії оцінки: вільне подолання стереотипів мислення, аналіз розв'язання задачі з різних сторін, врахування об'єктивних умов – високий рівень. Ускладнення при виході за межі умовності, але за умови сторонньої допомоги відбувається швидке переключення з однієї програми дій до іншої – середній рівень. Ускладнення при виході за межі стереотипів навіть за умови сторонньої допомоги – низький рівень;

з) здатність до міжособистісного спілкування – це здатність контактувати з людьми, результатом чого є взаємні зміни поведінки, діяльності, відносин, установок. Критерії оцінки: в разі необхідності активно

орієнтується на роботу в колективі, може організувати співробітництво – високий рівень. Тісні контакти з 3 – 4 особами, з іншими спілкується вибірково – середній рівень. Має тісні стосунки лише з 1 особою, не виражена потреба в спілкуванні, можлива конфліктність стосунків; ізольованість від колективу – низький рівень [287].

Ми згодні з авторами А. Маслоу та С. Сисоєвою щодо визначення тих здібностей, якими повинна володіти особистість для творчої самореалізації – це психічні здібності, творчі здібності, наявність інтересу та потреби у здійсненні творчої діяльності, високий рівень інтелектуального розвитку, здатність до комунікації тощо. Ці здібності є взаємопов'язаними, так, наприклад, індивід, який володіє творчими здібностями, але не відчуває потреби у творчій активності, не зможе повністю проявити свій творчий потенціал.

К. Роджерс розглядав прагнення до реалізації як субстрат усього, що можна назвати словом «мотивація» [267].

Виходячи з положення про те, що самореалізація є одночасно і процесом, і результатом або підсумком діяльності особистості, що полягає в упредметненні усього комплексу індивідуальних здібностей людини і веде до перетворення особистості на суб'єкт життя, аналізуючи наукові підходи вищезгаданих вчених до цього поняття, ми розглядаємо самореалізацію як важливий механізм становлення і розвитку потенціалу особистості.

Отже, «самореалізація» – це цілеспрямована матеріально-практична, соціальна та духовна діяльність особистості, спрямована на реалізацію власних сил, здібностей, обдарувань, потенціалу, можливостей на основі здійснення свідомої, практичної, дослідницької діяльності.

Поняття самореалізації є одним з центральних понять у психолого-педагогічній науці. Більшість дослідників означеної проблеми погоджуються з тим, що з усіх категорій, пов'язаних із активністю, цілісністю, сутнісними силами особистості, найзначущішою є категорія «самореалізація» (Ю. Гришко) [77].

І. Ведін [47] дотримується точки зору, яку можна сформулювати, як тезу про потребу самореалізації, що існує не разом з іншими потребами, а тільки через них, і що їх задоволення є необхідною і достатньою умовою самореалізації. З одного боку, самореалізація не зводиться до інших потреб і виступає як свого роду єдина, унікальна потреба людини, а з іншого – наявність певних потреб індивіда є умовою самореалізації.

Американський вчений Ерік Еріксон вважає, що на кожному етапі життєвого шляху головною є певна потреба, яка може стимулювати творчу активність. Наприклад, у шкільному віці відбувається ідентифікація себе із справою, розвивається підприємливість, здатність досягти мети. Зважаючи на це, основним завданням педагога є навчити в шкільному віці працювати і виховувати прагнення досягти найкращого результату. У період юності формується почуття цілісності «Я». Таким чином, як наголошує М. Довгань, спрямованість є разом із здібностями важливим компонентом творчої обдарованості і вже на рівні потреб вимагає особливого ставлення і педагогічних зусиль для свого розвитку [90].

В. Зарицькою розроблена модель формування в учнів здатності до самореалізації [108]. Потреба в самореалізації є властивою людині від природи, впливає з інших природних потреб особистості, з одного боку, сама породжується ними, з іншого – спричинює, підпорядковує собі потреби особистості. Необхідними передумовами самореалізації є внутрішня активність особистості, усвідомлення нею своїх життєвих цілей, як елемент самовизначення, самосвідомості, самопізнання. Самореалізація є перманентним станом високорозвиненої особистості, якій властивий певний рівень самосвідомості, самовизначення, рефлексії, самопізнання, яка досягла рівня самотворення, виробила і виробляє самоставлення.

В. Гупаловською пропонується структурно-функціональна модель процесу самореалізації особистості учня з виокремленням у ньому трьох етапів [79]:

Перший етап – процес кристалізації особистісної сутності індивіда:

а) вирішення наявних внутрішньоособистісних суперечностей, самовизначення; б) актуалізація сутнісних потреб; в) самопізнання, формування самосвідомості; г) актуалізація потенціалу особистості.

Другий етап – розгортання внутрішньої сутності особистості:

а) формування мотивації та стратегії саморозвитку, самовдосконалення;
б) самоуправління, саморегуляція у процесі діяльності.

Третій етап – опрідметнення сутнісних сил особистості:

а) самоздійснення, реалізація особистісного потенціалу, формування предметно значущого внеску – досягнення результату; б) подальша творча діяльність, досягнення свободи та автономії.

Цілком зрозуміло, що результати будь-якої діяльності людини залежать від рівня розвитку відповідних здібностей. Розвиток творчих здібностей можна стимулювати. С. Овчаров погоджується з Дж. Гілфордом, який виділив такі засоби стимуляції творчої активності учнів [212]:

1) забезпечення сприятливої атмосфери у процесі навчання. Доброзичливість педагога, його відмова від гострої критики на адресу дитини сприяє вільному прояву дивергентного мислення;

2) збагачення навколишнього середовища найрізноманітнішими новими для нього предметами та стимулами з метою розвитку його допитливості;

3) заохочення до висловлення оригінальних ідей;

4) забезпечення можливостей для вправ та практики. Широке використання питань дивергентного характеру стосовно найрізноманітніших сфер навчального та позанавчального характеру;

5) використання особистого прикладу творчого підходу до розв'язання різноманітних проблем;

б) надання дітям можливості активно ставити запитання.

Ми вважаємо, що відчуття потреби самореалізації є проявом духовної зрілості особистості, коли сформовані ціннісні настанови та життєві орієнтири, тобто коли в людини виникає необхідність її самовизначення

через створення корисних для неї або суспільства предметів творчості.

Особистість учня є суб'єктом творчих соціальних відносин та продуктивної діяльності. За змістом та характером навчально-виховної діяльності формування і розвиток творчої особистості учня постає як психолого-педагогічний процес, що включає організацію та управління формуванням і розвитком творчих потенціалів та можливостей учнів. У процесі навчально-виховної діяльності в позашкільному закладі педагог формує творчі здібності та якості учнів, які дозволяють забезпечити успіх їх творчої діяльності та стають основою для становлення особистості як індивіда та суспільно-активного представника соціальних відносин, тобто учень є об'єктом діяльності.

Таким чином, формування та розвиток особистості учня на заняттях у позашкільному закладі є процесом, який сприяє активізації, стимулюванню, заохоченню, систематизації творчих здібностей учнів.

Педагогу при формуванні творчої особистості учня необхідно конкретизувати творчі якості особистості учня, сукупність яких визначає його творчі можливості і на розвиток яких слід звернути увагу в навчально-виховному процесі.

У сучасній системі позашкільної освіти самореалізація творчої особистості учня виступає важливим показником життєдіяльності, самоактуалізації та самоствердження особистості. При цьому самореалізація виявляється в процесі участі в будь-якій творчій діяльності, що охоплює всі рівні творчої активності учнів гуртків, творчих об'єднань, клубів, позашкільних навчальних закладів і дозволяє розкрити творчий потенціал учня.

Важливим аспектом самоактуалізації особистості є її самовизначення. Самовизначення характеризує включеність особистості до тих або інших структур суспільного життя через індивідуальний вибір, який не завжди збігається з вибором внутрішнім. Самовизначення як самообмеження не є перешкодою розвитку особистості, воно надає самореалізації особистості

певну визначеність. Разом з тим зазначимо, що самореалізація можлива на основі провідної мети життя людини, ціннісний орієнтир якої зумовлений самовизначенням, і, перш за все, професійним (С. Сисоєва) [287].

Тобто творчі здібності можна не лише розвивати, але й формувати. Коли від учнів вимагають творчості, але не вчать її, то школярі доволі часто вдаються до підробки, імітування творчого процесу. Краще не вимагати одразу творчості, а формувати її, навчати її.

Не можна не погодитися з думкою С. Сафарян, що творчі здібності, які закладені у людині, необхідно спершу виявити, а потім навчати її творчості на основі виконання запропонованих дій – це може бути спостереження за витвором мистецтва, робота з інформацією про витвір мистецтва тощо. У результаті формування пізнавальних знань, вмінь та навичок будуть формуватися креативні знання, вміння та навички [277].

Реалізація принципів формування творчих здібностей учнів неможлива без врахування і застосування на практиці досягнень вітчизняної та зарубіжної науки, зокрема психолого-педагогічних досліджень у царині механізму творчості. Насамперед, необхідно враховувати такі психолого-педагогічні наукові напрацювання:

1) вчення про закономірності розумового розвитку учнів і формування у них творчих здібностей, а також про педагогічне керівництво цим процесом (Л. Виготський, З. Калмикова, Г. Костюк, В. Сухомлинський) [60; 123; 143; 301];

2) теорія асоціативності засвоєння знань (С. Рубінштейн) [270];

3) теорія поетапного формування розумових дій (П. Гальперін) [331];

4) теорія узагальнення і форм способів пізнання (Д. Ельконін, В. Давидов) [356; 82].

Опорою також можуть слугувати праці вчених-психологів: про діяльнісний підхід до розвитку особистості (С. Рубінштейн) [270]; про пізнання як результат набутого досвіду (А. Бодальов) [33]; про продуктивне мислення як основу навчання (З. Калмикова) [123]; характеристики вікової та

педагогічної психології (Г. Абрамова, Я. Коломинський, О. Скрипченко, Л. Долинська, З. Огороднійчук) [1; 133; 53].

Значний інтерес викликають думки вчених щодо умов засвоєння понять учнями та успішного розв'язання ними розумових задач, психологічних основ навчання та розвитку особистості. Оскільки навчання і виховання є, по суті, керівництвом з індивідуального становлення особистості, а розвиток людини відбувається внаслідок цілеспрямованого, відповідним чином організованого навчання, можна говорити не лише про механізм психічного розвитку особистості, але й про засоби впливу на неї, що дає змогу моделювати педагогічний процес. На думку Л. Виготського, на педагога покладаються функції консультанта, порадника, організатора і лідера пізнавального процесу; натомість учень одержує структуроване і дозоване в часі навчальне завдання, необхідні засоби для його успішного вирішення і стає особисто відповідальним за хід і результати роботи [60].

Саме в процесі такого навчання можуть ефективно формуватися творчі здібності школярів, адже самостійне вирішення навчального завдання, вибір тих чи інших засобів його вирішення, почуття особистої відповідальності за результат допомагають сформувати певні вміння та навички, які будуть використовуватися згодом уже не в навчальному процесі, а в самостійній професійній діяльності.

Це означає, що навчання творчості передбачає ознайомлення учнів із засобами вирішення завдань, формування самостійності та критичного аналізу власного результату, тобто процес творчості охоплює такі вміння учнів, як аналіз, синтез, висунення гіпотез та висновків тощо.

Одним із найважливіших моментів, який потрібно враховувати при організації навчання, спрямованого на розвиток творчих здібностей учнів, є проблема створення творчого навчально-розвиваючого середовища. Воно характеризується, насамперед, сприятливим психологічним кліматом спілкування педагога та учнів, що забезпечує атмосферу взаємної пошани, дружельобності, делікатності, створює комфорт і умови для творчої роботи,

розкриває потенційні можливості кожної особистості. До засобів впливу на психологічний клімат належать: демонстрація доброзичливості педагога до своїх вихованців, знаки уваги, інтер'єр класної кімнати, різноманітні форми роботи, зокрема нестандартні, як на уроках, так і в позаурочний час, мовні, мімічні, мнемонічні засоби тощо. Існує декілька найбільш стійких позицій, які сприяють створенню творчої атмосфери на уроці (С. Овчаров) [212]:

1) педагог повинен навчитися демонструвати учням живе мислення. Він має виступати не як носій готової інформації, а як людина, що знає, яким чином виникають знання;

2) знання на уроках не повинні бути лише репродуктивними, вони виводяться, формулюються шляхом колективних роздумів на основі наявних знань і фактів з минулого досвіду учнів;

3) основною метою уроку є не пошук і розв'язання певної кількості навчальних завдань, а створення таких педагогічних ситуацій, у яких повинна виникнути думка, де постійно працює інтуїція учня, здогадка, творча уява тощо.

Головним завданням педагога при цьому має бути не «донести», «пояснити» й «показати», а організувати спільний пошук розв'язання певної проблеми. Як вважає С. Овчаров, такі умови навчання вимагають від педагога вміння вислухати думки всіх учнів, стати на позицію кожного з них, щоб зрозуміти логіку їхнього міркування, проаналізувати відповіді й пропозиції учнів та непомітно привести їх до правильної відповіді [212].

Проте не будь-яка діяльність розвиває творчі здібності, а тільки та, в процесі якої виникають позитивні емоції. Пізнавальна потреба характеризується відчуттям задоволення від розумової роботи. Так, В. Чудновським експериментально доведено, що розумова робота, яка виконується за потребою, обов'язково пов'язана з вираженою діяльністю центру позитивних емоцій [342].

Творча діяльність повинна бути спрямована не стільки на розв'язання технічних навчальних завдань, скільки на пошук того, що реальніше й

ближче до них, а саме: самостійне складання прикладів, завдань, загадок, кросвордів; вислів оригінальної гіпотези; написання твору-казки, метафори, прислів'я, віршів; винахід рухомої або дидактичної гри, придумування нової властивості об'єкта і її практичне застосування тощо [212].

У процесі формування творчих здібностей значний інтерес викликають психологічні дослідження вікових психорозумових особливостей учнів. Йдеться насамперед про характеристики вікової та педагогічної психології, визначені вітчизняними вченими (О. Скрипченко, Л. Долинська, З. Огороднійчук) [53]. Вони стверджують, що учні вже здатні не тільки проектувати можливе, а й «підніматися» над дійсністю методом планування і контролю своїх вільних фантастичних побудов, навчаються рефлексувати на свої розумові дії та операції і переживати від цього інтелектуальні почуття.

Формування вищих психічних функцій прямо залежить від системи отримуваних знань. І коли своєчасно не розкрити учням проблем пізнавальної діяльності, надалі навчання виявиться менш ефективним. Через це багато людей, закінчуючи навчання і розпочинаючи самостійну діяльність, продовжують залишатися на рівні конкретних операцій мислення, чого для досягнення ефективності у роботі, звичайно, недостатньо.

Важливою творчою якістю учнів психологи вважають самостійність у постановці складних цілей і здатність підпорядковувати їм свої дії. Ця здатність вносити корективи у свій постійний режим, розподіляти свої сили відповідно до обсягу і термінів завдання є досить сприятливою у процесі навчання. Емоційно насичена увага учнів наближає їх до розуміння інших людей, допомагає відчувати їхній внутрішній стан, пояснити самопочуття, налаштуватися на зацікавлене спілкування з ними. Вироблення і закріплення таких вмій стане в майбутньому ознакою творчої особистості.

Ми визначили такі психолого-педагогічні умови, які є важливими для формування та розвитку творчих здібностей учнів: 1) врахування індивідуальних особливостей учнів; 2) врахування психологічних особливостей учнів (характер, темперамент, особливості уваги, пам'яті, уяви

тощо); 3) врахування вікових особливостей учнів та організація навчально-виховної діяльності у відповідності до них; 4) врахування потреб та інтересів учня, його активності, ставлення до предмета, який вивчається; 5) врахування попередньої підготовки учнів, наявність знань, вмінь та навичок, які були сформовані в школі.

На думку А. Пригодій, разом з умовами, які сприяють, необхідно виділити умови, що гальмують розвиток творчих здібностей: 1) конформізм, тобто легка сугестивність (податливість, наслідування, відсутність самостійності); 2) внутрішня і зовнішня цензура (якщо люди бояться власних ідей, то вони схильні до пасивного реагування на оточення і не намагаються творчо вирішувати виникаючі проблеми); 3) ригідність – недостатні рухливість і вміння до переключення; 4) бажання знайти відповідь негайно (звідси часті непродумані відповіді, рішення); 5) відсутність критичного мислення [239].

Творчість учнів невід’ємна від творчості педагога. Щоб організувати навчання школярів і власну педагогічну діяльність на творчих засадах, педагог, по-перше, неодмінно повинен володіти певним мінімумом знань про творчість і творчу діяльність як вищий рівень професіоналізму, незалежно від конкретного її змісту; по-друге, він повинен засвоїти суть навчального процесу в усій повноті його основних характеристик і свої педагогічні функції при підготовці і реалізації цього процесу [239].

Таким чином, формування та розвиток творчих здібностей учнів у процесі навчання в закладі позашкільної освіти передбачає поєднання їх навчально-пізнавальної і творчої діяльності. Ефективності формування та розвитку творчих здібностей учнів сприяє розвиток мислення, уваги, фантазії, інтуїції, пам’яті, а також застосування репродуктивних, пошукових, проблемних, дослідницьких методів навчання. Крім того, однією із найголовніших умов розвитку творчих здібностей школярів є створення креативного навчально-розвиваючого середовища. Розкриттю індивідуальних та творчих здібностей особистості, а також формуванню та

розвитку творчого потенціалу і можливостей учнів сприяють такі умови організації навчально-виховного середовища, як: атмосфера взаємної доброзичливості, пошани, поваги, відсутність критики, дослухання до позиції інших учасників навчально-виховного процесу.

Аналізуючи різні підходи науковців щодо процесу розвитку самореалізації творчої особистості, ми дійшли висновку, що цей процес відбувається в три основні етапи: творче наслідування, репродуктивна діяльність, винахідницька діяльність.

Розвиток творчих здібностей відбувається безпосередньо в процесі творчої діяльності; процес навчання сприяє розвитку творчих здібностей, якщо до нього включаються елементи творчої діяльності; головний шлях підготовки майбутнього педагога технологій до творчої діяльності та розвитку в ній творчих здібностей учнів – формування в нього самого творчих здібностей і опанування ним самим досвіду творчої діяльності.

1.2. Художньо-естетичний напрям у системі позашкільної освіти

В умовах розвитку національної системи освіти позашкільні навчальні заклади стають невід'ємним компонентом освітньої структури, що сприяє всебічному, гармонійному розвитку особистості, її соціальної адаптації та самореалізації в суспільстві.

Позашкільні навчальні заклади здійснюють навчання у вільний час та створюють позитивне середовище для учня. Вони виступають гнучкими виховними та навчальними інфраструктурами, спроможними здійснювати виховання громадянина незалежної держави України – творчої особистості, здатної вдосконалювати себе та країну [145].

Концептуальні засади діяльності сучасних позашкільних навчальних закладів склалися в процесі реформування позашкільної освіти, яке розпочалося у 1993 році, коли Державною національною програмою «Освіта» («Україна XXI століття») діяльність позашкільних навчальних закладів було спрямовано на забезпечення потреб дітей та молоді, на творчу самореалізацію, набуття додаткових вмінь, навичок за інтересами; на створення умов для інтелектуального та духовного розвитку; на підготовку підростаючого покоління до активної професійної діяльності [87].

Позашкільна освіта здійснюється в закладах, що покликані сприяти соціальній адаптації особистості в реальному житті, у відкритій системі соціалізації, і розглядається як найбільш демократичний та гнучкий засіб залучення сім'ї до співпраці у вихованні і розвитку дітей та підлітків. Вона передбачає самостійний вибір і використання її суб'єктами доступних для сприйняття різноманітних форм та методів навчально-виховного процесу: визначення форм і методик навчання та виховання, тематики наукових досліджень, навчально-виховних курсів та спецкурсів і послідовність їх опанування з урахуванням вікових особливостей, здібностей та інтелектуальних можливостей особистості.

Виявлена, що сучасна структура позашкільної освіти включає:

- 1) позашкільні навчальні заклади;
- 2) гуртки, секції, клуби, культурно-освітні, спортивно-оздоровчі, науково-пошукові об'єднання на базі загальноосвітніх навчальних закладів, міжшкільних навчально-виробничих комбінатів, професійно-технічних та вищих навчальних закладів I – II рівнів акредитації;
- 3) клуби та об'єднання за місцем проживання незалежно від підпорядкування, типів і форм власності;
- 4) культурно-освітні, фізкультурно-оздоровчі, спортивні та інші навчальні заклади, установи;
- 5) фонди, асоціації, діяльність яких пов'язана із функціонуванням позашкільної освіти.

Як свідчить аналіз теоретичних джерел і практики, позашкільна освіта здобувається учнями в позаурочний та позанавчальний час у позашкільних навчальних закладах та інших навчальних інституціях як центрах позашкільної освіти незалежно від підпорядкування, типів і форм власності, в тому числі у школах соціальної реабілітації, міжшкільних навчально-виробничих комбінатах, професійно-технічних та вищих навчальних закладах I–II рівнів акредитації (Р. Шаповал) [343].

Сьогодні позашкільна освіта базується на унікальних соціально-педагогічних можливостях щодо розвитку творчих здібностей дитини у сфері науково-технічної, художньої, еколого-біологічної, спортивно-технічної, фізкультурно-спортивної, туристично-краєзнавчої, реабілітаційної, військово-патріотичної, соціально-педагогічної, природничо-наукової та іншої освітньої діяльності. Відмінними рисами сучасної позашкільної освіти є створення умов для вільного вибору кожним учнем освітньої галузі (траєкторії та виду діяльності), навчального профілю, рівня і часу засвоєння; власне особистості педагога; видів практичної діяльності, що задовольняє різноманітні інтереси, схильності і потреби учня [250].

Отже позашкільна освіта у позашкільних навчальних закладах може здійснюватися за такими напрямками [343]:

1) художньо-естетичний, який забезпечує розвиток творчих здібностей, обдарувань та здобуття учнями і слухачами практичних навичок; оволодіння знаннями у сфері вітчизняної і світової культури та мистецтва;

2) туристсько-краєзнавчий, який спрямовується на залучення учнів і слухачів до активної діяльності з вивчення історії рідного краю та довкілля, світової цивілізації, географічних, етнографічних, історичних об'єктів і явищ соціального життя; оволодіння практичними вміннями та навичками з туризму та краєзнавства;

3) еколого-натуралістичний, який передбачає оволодіння учнями і слухачами знаннями про навколишнє середовище, формування екологічної культури особистості; набуття знань і досвіду розв'язання екологічних проблем; залучення до практичної природоохоронної роботи та інших біологічних напрямів; формування знань, вмінь та навичок в галузях сільського господарства: квітництво, лісництво, садівництво, грибівництво, бджільництво та ін.;

4) науково-технічний, який забезпечує набуття учнями і слухачами техніко-технологічних вмінь та навичок; розширення наукового світогляду; підготовку до активної науково-дослідної роботи; оволодіння сучасною технікою та технологіями;

5) дослідницько-експериментальний, який сприяє залученню учнів і слухачів до науково-дослідницької, експериментальної, конструкторської та винахідницької роботи в різних галузях науки, техніки, культури і мистецтва, а також створенню умов для творчого самовдосконалення, розвитку і підтримки юних талантів та обдарувань;

б) фізкультурно-спортивний або спортивний, який забезпечує розвиток фізичних здібностей учнів і слухачів, необхідні умови для повноцінного оздоровлення, загартування, змістовного відпочинку і дозвілля, занять фізичною культурою і спортом; набуття навичок здорового способу життя;

7) військово-патріотичний, який забезпечує належний рівень підготовки учнів і слухачів до військової служби; виховання патріотичних почуттів та громадянської відповідальності;

8) бібліотечно-бібліографічний, який спрямований на поглиблення пізнавальних інтересів учнів і слухачів, підвищення їх інформаційної культури; набуття навичок та вмінь орієнтуватися в зростаючому потоці інформації;

9) соціально-реабілітаційний, який забезпечує соціальне становлення та розвиток інтересів, здібностей, нахилів, потреб у самореалізації учнів і слухачів; підготовку їх до активної професійної та громадської діяльності; організацію їх змістовного дозвілля та відпочинку;

10) оздоровчий, який забезпечує необхідні умови для змістовного відпочинку та передбачає оволодіння учнями і слухачами знаннями про здоровий спосіб життя, організацію їх оздоровлення, набуття і закріплення навичок; зміцнення особистого здоров'я і формування гігієнічної культури особистості;

11) гуманітарний, який забезпечує розвиток здібностей, обдарувань, практичних навичок учнів і слухачів; оволодіння знаннями з основ наук соціально-гуманітарного циклу.

Встановлено, що позашкільне навчання – це процес цілеспрямованого формування і розвитку в учнів та вихованців якостей свідомості, норм та стереотипів поведінки, аксіологічної орієнтації, які визначаються історико-культурною специфікою кожного окремого суспільства, етносу, соціального прошарку. Це важлива умова формування всебічно розвиненої людини, виховання моральності, національної свідомості, набуття додаткових знань, вмінь та навичок у суспільному житті.

Здобуття позашкільної освіти ґрунтується на принципі добровільного вибору типів закладів та видів діяльності, а також здійснюється за участю батьків або осіб, які їх замінюють, трудових колективів, громадських організацій, товариств, фондів.

Сутність та зміст навчально-виховного процесу в позашкільних навчальних закладах визначаються умовами організації їх діяльності. Серед цих умов ми вирізняємо такі: добровільність, доступність, диференційованість та варіативність, гнучкість, динамічність, мобільність, систематичність тощо.

Окрім того, зміст навчально-виховного процесу враховує особисті уподобання, потреби та інтереси учнів, визначається замовленням батьків, що відрізняє позашкільну освіту від основної і професійної, які підпорядковуються державним стандартам.

У позашкільному закладі створюються умови, що спонукають учня до творчої самореалізації. Навчально-виховний процес у позашкільному закладі розглядається як процес духовного збагачення учнів в умовах комфортного психологічного клімату, оптимальних соціальних взаємовідносин, високої діалогічної культури творчості. Педагогічний процес у позашкільному закладі є динамічним і базується на інтелектуальному та духовному розвитку учнів у максимально комфортних психологічних умовах. Творчість – необхідний елемент кожного компонента педагогічного процесу, що складається з кількох рівнів: засвоєння учнями норм і цінностей мікросоціуму (гуртка позашкільного дозвілля та інших пов'язаних з ним інститутів соціалізації); реалізацію учнями засвоєного досвіду під час пошуку свого місця в соціумі; перетворення особистості під час внесення особистісного досвіду до культурних традицій мікросоціуму [145].

Позашкільна освіта – не лише важлива ланка педагогічних зусиль для здійснення додаткової освіти та виховання, організації активного дозвілля, трудової підготовки учнів та юнацтва, а й система пошуку, розвитку, підтримки молоді, формування в такий спосіб творчої еліти в галузі природознавства, техніки, мистецтва, ремесел, суспільної та підприємницької діяльності [343].

Аналіз педагогічних наукових праць Т. Кречотіної дозволив визначити одну з особливо важливих умов, що забезпечує розвиток творчої

особистості в позашкільному соціумі, – творчий характер педагогічного процесу, спрямованого на зацікавлення школярів пошуково-дослідницькою активністю з метою поглиблення знань і розвитку інтересу до науки [145].

У сфері позашкільної освіти процес формування та розвитку творчої особистості, становлення її світоглядної самосвідомості передбачає цілісність, наступність і послідовність у навчально-виховній діяльності. Ефективності процесу формування громадянської, національної самосвідомості, розвитку творчих здібностей, творчої активності та креативної культури інтелектуально обдарованих учнів сприяє використання різноманітних форм навчально-виховної роботи. Серед них виділяють такі [145]:

1) навчальна (навчальні сесії, індивідуальні та групові консультації, робота мобільного консультпункту, обласних профільних шкіл, стажування на кафедрах вищих навчальних закладів; гурткова робота);

2) організаційно-масова (зльоти юних науковців, учнівські конференції, конкурс-захист науково-дослідницьких робіт, виставки науково-технічної творчості, конкурси творчих робіт);

3) навчально-оздоровча (навчально-оздоровчі сесії, подорожі, походи, тематичні та комплексні експедиції, польові практики).

Згідно з дослідженнями Р. Шаповал, до початкового рівня належать творчі об'єднання, робота яких спрямована на загальний розвиток учнів, виявлення їх здібностей і нахилів та прищеплення інтересу до творчої діяльності [343].

Основний рівень підготовки передбачає розширення і поглиблення теоретичних знань та необхідних професійних вмінь і навичок, а діяльність творчих колективів на цьому етапі навчання спрямована на створення відповідних умов для соціальної адаптації вихованців у суспільстві та розвиток стійких інтересів до їх творчої діяльності [343].

Творчі об'єднання вищого рівня задовольняють потреби здібних, обдарованих і талановитих вихованців у творчій підготовці, що, насамперед,

передбачає удосконалення і розвиток набутих навичок і майстерності в обраному напрямі [343].

Останнім часом здійснено ряд досліджень з проблем навчання й виховання учнів у позашкільних навчальних закладах, зокрема, теоретико-методичні основи освіти та виховання учнів у позашкільних навчальних закладах обґрунтовано у дослідженні Г. Пустовіта [250]; особливості виховання національної самосвідомості учнів у позашкільних навчальних закладах представлено в дослідженні А. Корнієнко [141]; формуванню гуманістичних цінностей підлітків у позашкільних навчальних закладах туристсько-краєзнавчого профілю присвячено дисертаційне дослідження В. Лопатинської [168]; формування ціннісних орієнтацій підлітків у галузі музичної культури розглянуто Т. Фурсенко [328] тощо.

У Законі України «Про позашкільну освіту» одним із основних напрямів позашкільної освіти визнано художньо-естетичний, який забезпечує розвиток творчих здібностей, обдарувань, сприяє здобуттю вихованцями в умовах позашкільного закладу художніх практичних умінь і навичок, оволодінню знаннями у сфері вітчизняної і світової культури та мистецтва [103].

На думку Н. Колесник, концепція позашкільної освіти та виховання визначає, що виховна діяльність у позашкільних навчальних закладах і гуртках художньо-естетичного профілю забезпечує художньо-естетичну освіченість та вихованість особистості, здатної до саморозвитку та самовдосконалення [132].

Слід відмітити, що творча діяльність, у тому числі в позашкільних навчальних закладах, є надзвичайно сприятливим фоном для вияву особистих нахилів, уподобань, поглядів і почуттів.

Це обумовлено тим, що мистецтво – своєрідна модель людської культури, концентрований ідеал епохи, тому залучення до мистецьких цінностей впливає на розвиток потреби в активній діяльності за законами

краси. А це особливо важливо в шкільному віці, коли на перший план виступає потреба в практичній дії [78].

Цю потребу найбільш повно можна реалізувати в художньо-творчій діяльності, яка передбачає розвиток активності, самостійності мислення, уяви, виховання емоційної і вольової сфер у процесі спілкування з мистецтвом. Отримання знань, вмінь та навичок у сфері художньої діяльності здійснюється з урахуванням в учнів потреби і прояву здібностей самостійно вирішувати творчі завдання, що активізує розвиток креативності [78].

Художнє виховання, виховання здатності розуміти і правильно оцінювати витвори мистецтва, сприймати їх красу, формування й розвиток художньо-творчих потреб і здібностей людини є істотною складовою естетичного виховання, оскільки мистецтво є найважливішою галуззю естетичної діяльності. При всьому різноманітті видів мистецтва справжні художні твори ріднить одне – в них відображається життя в особливій формі, концентруються ідеї та емоції, втілюється майстерність творця, реалізуються уявлення людей про прекрасне, розкривається все багатство почуттів та навколишнього світу. Спілкування з мистецтвом і художня творчість для людини, яка всебічно розвивається, є внутрішньою потребою [64].

Не можна звести роль мистецтва у формуванні духовного світу людини лише до одної функції – пізнавальної або моральної, до функції спілкування або задоволення естетичних потреб. Тільки в сукупності усіх своїх аспектів мистецтво здійснює свою виховну функцію, формуючи світоглядні, політичні, моральні, естетичні переконання [64].

На нашу думку, мистецтво як навчально-виховний засіб поєднує в собі різні сфери впливу: пізнавальну, емоційну, комунікативну, мотиваційну. Так, у процесі роботи над витвором мистецтва відбувається засвоєння знань учнями. Під впливом емоцій, які викликає витвір мистецтва формується їх світогляд, моральні цінності тощо. Педагогічна комунікація виступає важливим компонентом процесу навчання та виховання і передбачає

взаємодію педагога та учнів на основі співробітництва, завдяки чому формуються інтереси та потреба в здійсненні творчої діяльності.

Форми здійснення мистецтвом свого виховного впливу різноманітні. Тут відіграє свою роль специфіка різних видів мистецтва (музики, живопису, літератури, театру, кіно тощо), різноманітність їх виховних можливостей. Дуже часто художні твори виховують силою прикладу. Особливо це стосується мистецтва сучасного реалізму [64].

Естетично-виховне значення мистецтва полягає також у формуванні високих естетичних смаків. Естетична цінність художнього твору не лежить на поверхні. Потрібна певна праця, щоб досягнути цю цінність, узяти на своє духовне озброєння. Зіткнення людини з мистецтвом пробуджує в неї не лише прагнення зрозуміти художній твір, насолодитися його красою, але й бажання творити самій. Не всім дано стати високими професіоналами в мистецтві, але випробувати свої сили в поезії, музиці, живописі, в танці, драматичному мистецтві намагаються, і небезуспішно, мільйони людей. Йдеться про художню самодіяльність. Це чудова школа, яка розвиває не лише таланти, приховані в людях, але й формує високі естетичні смаки, виховує морально та естетично. Важливо, всіляко сприяючи розвитку самодіяльної творчості, підходити до неї з найвищими вимогами – не лише до репертуару, але й до художньої якості виконання [64].

Художньо-естетична творчість – це творчість, яка виступає засобом самовираження, засобом взаємодії з людьми і світом. Сприятливі умови для самореалізації створюються безпосередньо в процесі творчої діяльності. До такого виду діяльності належить художньо-естетична творчість, тому що вона розкриває педагогові широкий діапазон спілкування з учнями [132].

В. Левицька [155], спираючись на думку М. Берлянчик [23], стверджує, що художньо-естетичне виховання – це багатовекторний вплив на особистість учня на підставі цілеспрямованого розвитку його здатності адекватно розуміти й творити самому. Таким чином, з погляду цих авторів,

залучення молоді до мистецтва набуває статусу своєрідного енергетичного та культурно-естетичного розвитку.

Б. Лихачов, В. Левицька [165; 155] вбачають зміст художньо-естетичного виховання в необхідності навчити учнів відчувати, переживати, розуміти художні цінності й творити за законами краси. Можливість творити прекрасне завжди ґрунтується на спеціальних здібностях. Опорою для художньої творчості виступають розвинені здібності до художнього сприймання та оцінювання. Згідно з думками зазначених авторів, важливими умовами для художнього виховання підростаючого покоління є звернення до національних витоків, до джерел народної культури. Разом з тим, вважають вони, важливе значення має відкритість суспільства та пов'язане з ним виховання в учнів інтерактивної свідомості, розуміння художньої творчості; свобода думки; альтернативна система освіти.

Ми згодні з цими авторами щодо впливу художньо-естетичного виховання на особистість учня та тими завданнями, які покликані реалізувати художньо-естетичне виховання, а саме долучити учнів до прекрасного, сформувати та розвинути творчі здібності й смаки, навчити створювати власні твори за законами краси тощо.

Ми визначаємо художньо-естетичну творчість як діяльність, у процесі якої створюються матеріальні та духовні цінності засобами образотворчого, декоративно-прикладного мистецтва, трудового навчання, етнокультури, етнопедагогіки, дизайн-освіти, формуються художні та технічні знання, вміння, навички з різних видів художньо-технічної діяльності на основі ознайомлення з навчальними матеріалами та виконання практичних завдань на заняттях позашкільного закладу.

Художньо-естетичне виховання є важливою складовою процесу формування особистості. Його роль полягає в тому, щоб на матеріалі естетичних цінностей розвивати відчуття прекрасного, уміння сприймати і розуміти красу предметів та явищ дійсності, стимулювати прагнення людини діяти за законами краси у сфері праці, навчання, відпочинку та творчості.

Особливо відчутним є вплив естетичних чинників у період становлення особистості, набуття нею необхідного соціального досвіду взаємодії з іншими людьми, пізнання цінностей художньої культури, вияву творчого потенціалу з метою самореалізації. За таких обставин, на думку В. Бутенко, естетичне виховання учнів набуває особливого значення, допомагає успішно вирішувати соціальні, культурологічні та освітньо-виховні завдання [45].

Художньо-естетичне виховання впливає на формування соціальної компетентності учня, оскільки навчання та виховання через творчість дає змогу ефективно вирішувати проблеми формування та збагачення суспільної свідомості, впливає на формування моральних та правових цінностей, які посідають важливе місце у системі діяльності будь-якого суспільства. Соціалізація учнів зумовлюється моральним, емоційним, сензитивним досвідом, який формується під час здійснення художньо-естетичної діяльності.

Як культурологічний процес художньо-естетичне навчання та виховання є основою для передачі культурного досвіду та його набуття і закріплення учнями у процесі роботи з витворами образотворчого мистецтва, цінностями та витворами художньої культури, взаємодії зі світом прекрасного на основі ознайомлення, споглядання та створення художніх образів, творчих матеріалів і процесів, дизайнерських та мистецьких рішень тощо.

Водночас, художньо-естетичне виховання здатне оптимізувати освітньо-виховний процес, привнести до його змісту і форми особливе емоційне забарвлення, витончене сприйняття предмета пізнання тощо. Маючи цілеспрямований характер, художньо-естетичне виховання учнів залучає до цього процесу ефективні засоби впливу, зокрема твори художньої літератури, музичного, образотворчого, театрального та інших видів мистецтва [254].

Художньо-естетичний напрям у системі позашкільної освіти має впливати не лише на здобуття знань та вмінь, а й спрямовуватися на набуття

учнями системи особистісних художньо-естетичних цінностей як важливих складників естетично-розвиненої особистості, що полягає в її здатності керуватися набутими художніми знаннями та вміннями, готовності використовувати отриманий досвід у самостійній практичній художньо-творчій діяльності згідно з універсальними загальнолюдськими естетичними цінностями і світоглядними позиціями [183].

У структурі напрямів позашкільної освіти художньо-естетичний напрям виступає одним з основних засобів гармонійного розвитку особистості учня, і тому є важливим не лише з точки зору здійснення художньої та мистецької діяльності, але й для самореалізації особистості в повсякденному житті. Слід відмітити, що знання, навички, уява, фантазія, мислення, які формуються в процесі занять у позашкільному навчальному закладі, сприяють формуванню вмінь у майбутньому знаходити творчі конструктивні рішення щодо розв'язання естетичних, культурних, соціальних, екологічних, економічних, правових та інших питань.

Суттєвим кроком у вирішенні проблем художньо-естетичного виховання учнів у системі позашкільної освіти в Україні на сучасному етапі стала Концепція художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах, яка визначила нові підходи до розв'язання цих проблем. Сучасний підхід передбачає, що методологічні засади художньо-естетичного виховання учнів ґрунтуються на таких принципах [184]:

- 1) демократизації (співпраця) та гуманізації (повага до інтересів і потреб особистості);
- 2) природовідповідності (урахування вікових особливостей) та культуровідповідності (забезпечення культурної спадкоємності поколінь);
- 3) органічного поєднання універсального (загальнолюдського), національного (державного) і регіонального (етнолокального, краєзнавчого) компонентів змісту освіти та виховання (спрямування естетико-виховного процесу на формування національної свідомості, патріотичних почуттів);
- 4) єдності навчання, виховання і розвитку особистості;

5) гармонізації суспільних (професійно-педагогічних) і родинних виховних впливів;

б) цілісності, поліхудожності, інтегративності мистецької освіти і виховання тощо [184].

Зокрема, автори концепції наголошують, що «мета художньо-естетичного виховання полягає в тому, щоб у процесі сприймання, інтерпретації творів мистецтва і практичної художньо-творчої діяльності формувати в учнів особистісно-ціннісне ставлення до дійсності та мистецтва, розвивати естетичну свідомість, загальнокультурну і художню компетентність, здатність до самореалізації, потребу в духовному самовдосконаленні [184].

Ми згодні з авторами Концепції художньо-естетичного виховання щодо його мети, оскільки вважаємо, що мистецтво володіє необмеженими можливостями впливу на емоційну сферу особистості, а тому виступає засобом формування особистісно-ціннісного значення особистості, художньої свідомості, світогляду, мотивує особистість до самореалізації та самоствердження.

Важливе місце серед засобів художньо-естетичного навчання та виховання, а також формування творчого та естетичного ставлення учнів до навколишнього світу посідають засоби масової інформації, телебачення, Інтернет тощо. У сучасній школі та позашкільних навчальних закладах таким предметам художньо-естетичного профілю, як література, художня культура, музичне мистецтво, образотворче мистецтво, декоративно-прикладна творчість, приділяється надто мало уваги, оскільки головним залишається дотримання програми шкільного або позашкільного закладу. Це стосується проблеми, пов'язаної з тим, що шкільна освіта, відокремлена від позаурочної та позашкільної навчальної і виховної роботи, не здатна власними ресурсами реалізувати всю систему соціальних, культурних, творчих функцій, які притаманні мистецтву та творчій діяльності взагалі.

У відповідності до Концепції художньо-естетичного виховання учнів в загальноосвітніх навчальних закладах ми виділили такі базисні завдання художньо-естетичного виховання учнів:

- 1) оволодіння системою національно-культурних традицій;
- 2) створення умов (емоційних та організаційних), які є необхідними для розвитку особистості учня;
- 3) розвиток креативного потенціалу, самостійності та психічних процесів учнів, які дозволять їм вільно обирати форми своєї художньої самореалізації тощо.

Рівень художньої компетентності учня включає загальнокультурний і професійний компоненти. Так, на думку С. Зінов'єва, загальнокультурний компонент передбачає розвиток здібностей, здатності критично оцінювати власні здобутки та можливості у галузі художньої культури; професійний – досягнення компетентності в певному виді мистецтва, розвиток художньої творчої обдарованості учня, який стає суб'єктом діяльності [113].

Залучення до художньо-естетичної діяльності у системі позашкільної освіти має широкі можливості художньо-естетичної освіти та виховання учнів, передбачає такі рівні результату: елементарної художньо-естетичної грамотності; функціональної художньо-естетичної грамотності; художньої компетентності. Саме в позашкільних навчальних закладах освіти педагог має можливість спрямувати навчально-виховний процес на формування різнобічної художньо-творчої активності та емоційно-естетичного досвіду учнів. Це буде відбуватися більше завдяки інтересу до певного виду мистецтва, а не професійним навичкам у галузі мистецтва. Оцінювання впливу такого процесу буде спиратися більш на результати особистісного розвитку, а не на суто художні критерії виконаної діяльності [113].

Позашкільні навчальні заклади на сучасному етапі розвитку мають розглядатися не лише як такі, що готують учнів до самореалізації в умовах ринкових відносин (оволодіння сучасними мистецькими технологіями), а, насамперед, як центри духовного збагачення учнів у сфері художньої

культури, що сприяють формуванню особистості в її національній визначеності, у своєрідності морально-естетичної свідомості та світовідчуття. Наявність різних типів позашкільних навчальних закладів усіх форм власності – державних і громадських (спеціальні музичні та художні школи, мистецькі заклади, студії, будинки та палаци дитячої і юнацької творчості тощо) – дає змогу кожному педагогічному колективу та кожному керівнику відшукати нові та більш дієві засоби формування художньої компетентності вихованців, надаючи можливості кожному учню розкрити власні здібності, обдарування, своє суспільне призначення [113].

Сучасна освітньо-виховна практика має значні резерви щодо організації художньо-естетичного виховання учнів. Одним із них є діяльність позашкільних навчальних закладів, які створюються і функціонують з метою задоволення важливих потреб особистості, що активно формується, набуває необхідного пізнавального досвіду, прагне апробувати свої сили і можливості в різних видах діяльності. Позашкільні навчальні заклади сьогодні покликані забезпечити доступність освіти, задоволення потреб молодого покоління у додаткових культурно-освітніх, дослідницьких, спортивно-оздоровчих та інших послугах [32].

Аналізуючи філософські аспекти естетичного виховання молоді, вчені акцентують увагу на методологічних положеннях цього явища та його ролі в контексті модернізаційних процесів (В. Кремень) [147], особливостях історичного становлення системи естетичного виховання в Україні (О. Сухомлинська [300]), ролі художньо-естетичних цінностей у формуванні особистості (В. Бутенко) [45], можливостях позашкільної освіти у формуванні естетичної культури дітей та молоді (Т. Сущенко) [304] .

На думку вчених Т. Сущенко, Г. Пустовіт та інших [304; 254], позашкільні навчальні заклади та їх працівники докладають чимало зусиль для залучення учнів до світу прекрасного в природі, побуті, мистецтві. Особлива увага надається художньо-естетичному вихованню учнів у процесі занять музичним, образотворчим, хореографічним, театральним мистецтвом.

Вчені-педагоги наголошують на значних можливостях позашкільної освіти в організації художньо-естетичного виховання учнів засобами мистецтва слова, літературно-художньої творчості тощо.

Можна повністю погодитися з позиціями О. Биковської, Г. Пустовіт, Т. Сущенко, які особливо виділяють образотворче мистецтво, музику, театр та хореографію як найефективніші засоби художньо-естетичного виховання, оскільки ці види мистецтва стосуються впливу на емоційну, волюву, характерологічну сферу, а тому викликають найбільший інтерес в учнів.

Сьогодні позашкільна освіта оновлюється за своїм змістом, методами і формами роботи, характеризується пошуком ефективних засобів впливу на естетичну свідомість і діяльність учнів (В. Біруля) [32]. Ми визначили роль позашкільних навчальних закладів в художньо-естетичному вихованні учнів, як це представлено на рис.1.1.

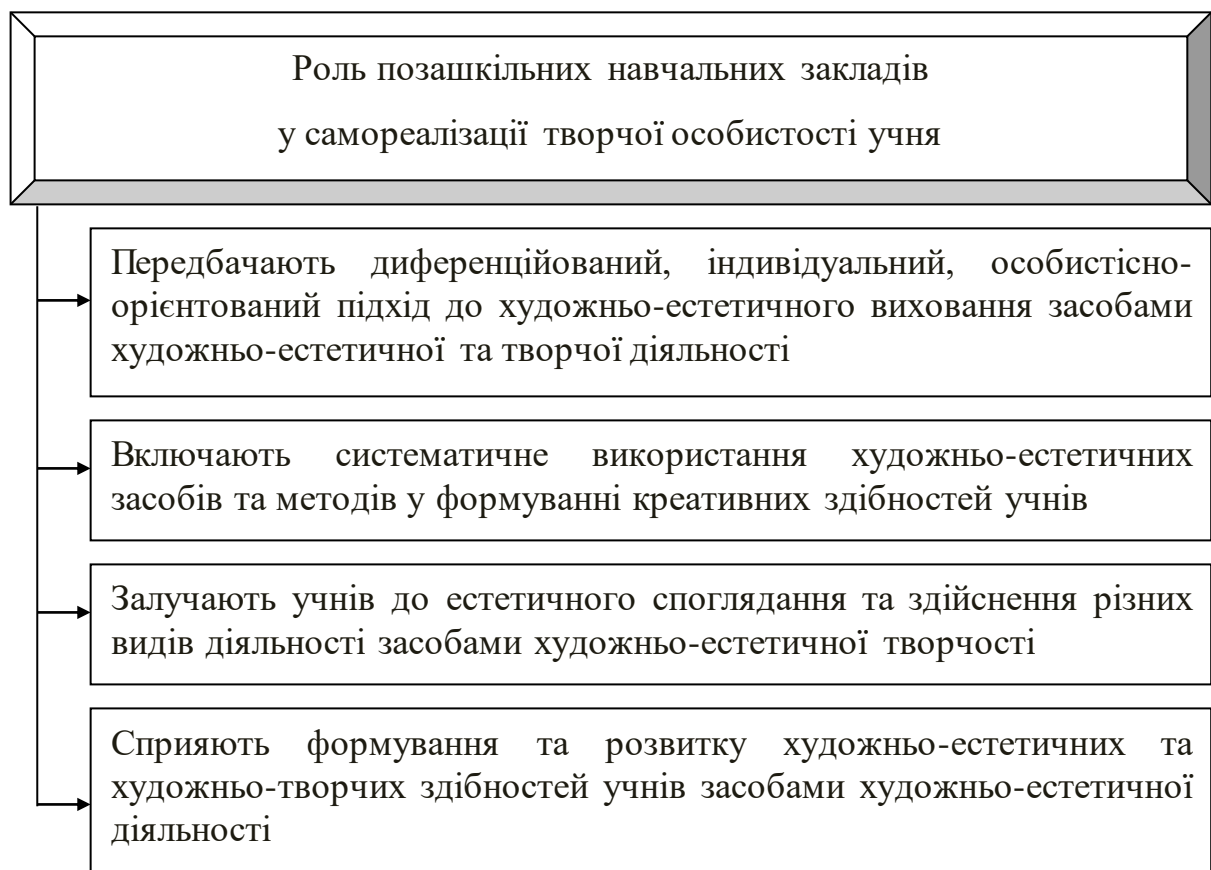

Рис. 1.1. Роль позашкільних навчальних закладів
у самореалізації творчої особистості учня

Відвідування занять позашкільних навчальних закладів учнями зумовлене їх прагненням стосовно задоволення своїх потреб та інтересів, які пов'язані із набуттям нових знань, естетичним пізнанням, вивченням нових літературних творів та художніх видів і продуктів мистецтва, а також із залученням до прекрасного шляхом спілкування з ним у колективі позашкільного закладу. У зв'язку із цим педагог позашкільного закладу повинен організувати навчально-виховний процес з урахуванням вікових, індивідуальних, психологічних, художньо-естетичних та творчих особливостей учнів.

Задоволення естетичних потреб учнів та вихованців у самовизначенні і творчій самореалізації, пошук, розвиток та підтримка здібних, обдарованих і талановитих вихованців, удосконалення їх художньо-естетичного смаку головним чином розкривається в різноманітних організаційних формах, передбачених статутом позашкільного навчального закладу, під час занять, гурткової роботи, клубної роботи, уроків, лекцій, індивідуальних занять, концертів, репетицій, фольклорно-етнографічних свят, ігор [54].

Зміст, форми і методи художньо-естетичної навчальної та виховної роботи з учнями будуються на основі особистісно-орієнтованого та індивідуального підходу і спрямовані на вирішення таких завдань:

- 1) формування і розвиток художньо-естетичних інтересів та потреб учнів;
- 2) розвиток ціннісних орієнтацій учнів;
- 3) набуття досвіду художньо-естетичного сприймання й оцінки явищ дійсності та мистецтва;
- 4) підготовка учнів до самостійного тлумачення та інтерпретації художніх творів, виготовлення власних виробів, здійснення розробок тощо;
- 5) розвиток художньо-естетичних смаків та ідеалів учнів;
- 6) формування естетичного світогляду та системи естетичних цінностей учнів.

Успішне вирішення цих завдань стає можливим, якщо освітньо-виховна практика зорієнтована на послідовне впровадження особистісно-орієнтованого підходу до художньо-естетичного виховання. Позашкільні навчальні заклади покликані надавати учням такі освітні послуги, які відповідають програмі їх особистісного розвитку і дозволяють досягати відповідних результатів, у яких зацікавлені учні. При цьому впровадження в систему позашкільної освіти особистісно-орієнтованого підходу зумовлено також особливістю художньо-естетичного виховання. Адже в цьому процесі роль особистості учня та його естетичної активності має велике значення і тому вимагає відповідної педагогічної уваги.

Не менш суттєвим параметром у визначенні ролі позашкільних навчальних закладів є можливість системного використання різних навчальних засобів у художньо-естетичному вихованні учнів. Йдеться про надання належної уваги питанням, що стосуються звернення в освітньо-виховному процесі до художньо-естетичної діяльності на всіх етапах формування в учнів естетичних якостей. В умовах позашкільної освіти художньо-естетична діяльність може бути використана як засіб актуалізації у свідомості учнів питань художньо-естетичного змісту; як джерело пізнання та набуття необхідних знань, якостей та уявлень про вияви прекрасного у дійсності та мистецтві; як чинник емоційно-чуттєвого та естетичного забарвлення найважливіших видів діяльності учнів; як умова естетичного самовдосконалення учнів; як основа розвитку художньо-естетичних здібностей учнів тощо.

Естетично-виховні можливості позашкільної освіти та її роль у художньо-естетичному вихованні не обмежується тим, що враховуються особистісні та культурологічні аспекти. Важливим є також вплив позашкільних навчальних закладів на діяльність учнів та її організацію за законами краси. Саме тому, характеризуючи роль позашкільної освіти в естетичному вихованні учнів, вчені-педагоги (В. Мадзігон та ін.) [171] наголошують на широкому спектрі питань, що пов'язані із залученням учнів

в умовах позашкільної освіти до естетизації окремих видів діяльності засобами різних видів мистецтва.

На художньо-естетичний розвиток учнів у системі закладів позашкільної освіти має значний вплив спілкування учнів з мистецтвом, активізація та організація їх художньої діяльності. Вирішальну роль у цьому процесі має відігравати педагог-вихователь. Т. Гужанова вважає, що художньо-естетична діяльність є важливим елементом педагогічного процесу [78]. Через цю діяльність:

1) здійснюється знайомство учня з національними та світовими надбаннями культури, які знайшли своє відображення в різних видах мистецтва;

2) розвиваються розумові здібності учнів, їх інтелект;

3) збагачується емоційна сфера і культура почуттів;

4) формується система моральних цінностей;

5) з'являються можливості вибору учнем виду і жанру мистецтва для творчості;

б) розвиваються художні смаки, здібності, естетичні переваги.

Не можна не погодитися з думкою Т. Гужанової щодо ролі педагога-вихователя в художньо-естетичному вихованні. По-перше, залежно від знань, вмінь та навичок педагога-вихователя, його художньо-естетичних смаків, моральних цінностей, насамкінець – знання методики, він буде обирати той чи інший вид роботи з учнями. По-друге, педагог-вихователь є керівником навчально-виховного процесу, а тому є особливо важливим учасником педагогічної взаємодії.

Художньо-творча діяльність складається з різних видів діяльності, що знаходять своє втілення в різних видах мистецтва – музичного, образотворчого, літературного та інших, а тому є свого роду універсальною.

Важливою проблемою у сфері художньо-естетичного виховання є формування особистості як активного творця. Саме мистецтво є потужним каталізатором інтелектуально-творчих здібностей. Мистецька діяльність

найефективніше впливає на розвиток креативних якостей особистості, оскільки є творчим процесом, що вимагає від учня формування власних особистісно-значущих думок, творчого самовираження [283].

Таким чином, завданням сучасних позашкільних навчальних закладів є залучення учнів до мистецтва, зокрема до участі в художньо-творчій діяльності. У процесі здійснення художньо-творчої діяльності:

- 1) розвиваються творчі здібності учнів як універсальний потенціал їх творчості, необхідний для здійснення будь-якої продуктивної діяльності;
- 2) формуються загальні поняття про процес створення витвору мистецтва, а також здійснюється споглядання та сприйняття витворів мистецтва, аналіз глибинних ідей, закладених у кожному творі;
- 3) удосконалюються знання, вміння та навички з програмного шкільного матеріалу, зокрема стосовно предметів художньо-естетичного циклу;
- 4) підвищується рівень моральної, духовної, правової культури учнів;
- 5) формуються та удосконалюються моральні, художньо-естетичні якості особистості учнів;
- 6) здійснюється саморозвиток, самовиховання та самоактуалізація особистості учнів, які є основою для більш ефективного розвитку гармонійно розвиненої особистості.

Важливою складовою художньо-естетичного виховання у системі позашкільної освіти є розвиток естетичного смаку у сфері естетики побуту. Сюди належать питання, пов'язані з красою поведінки, естетикою одягу, меблюванням приміщення, оформленням повсякденного життя тощо. Краса поведінки не є чимось чисто формальним, обумовленим лише чисто естетичними вимогами. Оцінка поведінки з естетичного боку ґрунтується на розумінні моральності і внутрішній культурі особистості. Формування понять про естетику поведінки людини в побуті, у школі, в громадських місцях не повинно здійснюватися за допомогою якихось рецептів «хорошого

тону». Найголовніше тут – засвоєння людьми краси принципів соціальної моралі. Але на цій загальній основі можуть розгортатися індивідуальні, відповідні характеру, темпераменту, особливостям тієї або іншої особистості смаки, що стосуються зовнішніх сторін поведінки особистості [64].

У процесі позашкільної освіти учні мають можливість активно долучатися до естетизації окремих видів діяльності. Наприклад, на основі літературних творів учням пропонуються ігрові ситуації, пізнавальні, комунікативні, творчі засоби діяльності, вирішуються завдання, які вимагають врахування естетичних аспектів діяльності. Літературно-художні твори допомагають учням наслідувати естетичний зміст і засоби діяльності, на конкретному художньому матеріалі набувати досвід емоційно-чуттєвого та діяльнісного забарвлення усього того, що пов'язане з їх спілкуванням, навчанням, працею, творчістю та відпочинком [32].

Позашкільні навчальні заклади є осередками художньої культури учнівської молоді на місцевому рівні і вимагають розробки системи широких зв'язків із різноманітними закладами загальної та позашкільної освіти. Не кожна людина, яка має певні природні здібності і нахили, обов'язково повинна присвятити життя мистецтву. Навряд чи людина, позбавлена задатків до художньої творчості, може піднятися до рівня талановитого, професійного митця [156].

Глибоке і всебічне пізнання законів творчості слід починати з вивчення розумового розвитку, причин і можливостей становлення художніх здібностей учня. Історія світового мистецтва знає чимало прикладів, коли задатки до художньої діяльності виявлялися в дітей протягом перших років життя [156].

Умови формування художнього розвитку учнів у позашкільних навчальних закладах передбачають: оновлення змісту художньо-творчої діяльності вихованців в гуртках декоративної творчості на матеріалі народного мистецтва; реалізацію особистісно-орієнтованого підходу до учнів у процесі спілкування з ними; використання педагогом у гуртковій роботі

різноманітних видів діяльності – практичної (художньо-творчої), суспільно корисної, дослідницько-пошукової, пізнавальної; комплексне використання мистецтв в освітньо-виховному процесі; приклад творчої особистості в найближчому оточенні; посилення уваги до діяльності учнів в оточуючій дійсності; використання спеціально розроблених багаторівневих програм, посібників, наочності, різноманітних методів; врахування вікових особливостей дітей; забезпечення в художньо-творчій діяльності всіх етапів художнього процесу (спостереження дійсності, формування авторського задуму, постійна увага педагогів до виявлення і визнання талантів і обдарувань вихованців тощо) [156].

Заняття в позашкільних навчальних закладах формують в учнів почуття любові до мистецтва, історії та традицій рідного краю та свого народу, виховують інтерес до народного мистецтва, знайомлять учнів з творами живопису, графіки, культури, розвивають художньо-естетичні смаки та навчають техніці самостійного створення творів мистецтва, розширюють загальний світогляд учнів та рівень їх моральної, духовної культури, а також поглиблюють загальний рівень особистісного розвитку учнів.

Виявлено, що художньо-естетичне виховання учнів у позашкільних навчальних закладах дозволяє успішно вирішувати ряд навчально-виховних завдань, враховуючи той потенціал, який містить у собі мистецтво для формування творчої особистості:

- 1) завдання художньо-естетичного виховання учнів у процесі проведення та участі в ігровій діяльності;
- 2) завдання художньо-естетичної організації навчальної діяльності учнів;
- 3) набуття досвіду моральної та естетичної поведінки в повсякденному житті і навчальній діяльності;
- 4) формування і розвиток художньо-естетичної культури спілкування та взаємодії з іншими людьми;

- 5) розвиток вмінь та навичок художньо-естетичного оформлення робочого місця, побуту у власній оселі, одягу тощо;
- 6) залучення учнів до участі в художньо-естетичній творчості;
- 7) розвиток художньо-естетичних якостей учнів, необхідних для навчальної діяльності та продуктивної праці.

Ефективність формування і розвитку творчих якостей особистості багато в чому залежить від уміння педагогів організовувати творчу діяльність учнів. Однією з головних педагогічних вимог до учнівської творчої діяльності є врахування вікових особливостей учнів. Велике значення у творчій діяльності має безперервність творчого процесу. Систематична творча діяльність протягом усього часу навчання в позашкільному закладі, як свідчить досвід, неодмінно веде до виховання стійкого інтересу до творчої праці. У практичній діяльності позашкільних навчальних закладів доцільно використовувати розвивальні ігри, поєднувати ігри з трудовою діяльністю, створювати ситуації, які стимулюють в учнів активність і самостійність у навчанні, забезпечувати умови для комфортного інтелектуально-творчого спілкування.

Провідною ланкою педагогічного процесу в гуртках, творчих об'єднаннях є розвивальна взаємодія учасників, а процес формування творчої особистості дитини, розвитку її творчої активності неможливо відокремити від творчого розвитку педагога-позашкільника, який навчає дитину творчій діяльності. Цей процес є не лише сукупністю послідовних і взаємопов'язаних дій педагога та вихованців, спрямованих на свідоме і міцне засвоєння системи знань, вмінь та навичок творчої діяльності, формування світогляду дитини, культури поведінки, а й сукупністю послідовних і взаємопов'язаних перетворень у творчому розвитку – педагог-позашкільник реалізує свої особистісні та професійні потенції засобом творення особистості вихованця. Тобто суб'єкт-суб'єктна взаємодія в умовах позашкільного навчально-виховного процесу – це форма педагогічного співробітництва між педагогом-позашкільником і вихованцями, в ході якого педагог і діти об'єднані творчим

діалогом з метою активного саморозвитку і самовираження особистості кожного з учасників освітнього процесу, а також виявлення та реалізації кращих духовних якостей і творчого потенціалу.

Отже, використання художньо-естетичних засобів навчання у позашкільній освіті дозволяє стимулювати естетичне ставлення учнів до своєї діяльності, збагачувати необхідними знаннями і уявленнями про красу людської праці, навчання, гри, творчості, спілкування, відпочинку тощо; залучати до окремих видів діяльності, організованих із врахуванням естетичного змісту та спрямованості. За таких умов учні вчать діяти за законами краси, враховувати прийняті у сучасному суспільстві норми і правила естетичної діяльності, пов'язаної з привнесенням елементів краси, гармонії, цілісності, взаємозв'язку змісту та форми до різних видів повсякденної діяльності в школі, родині, громадських місцях тощо.

Узагальнюючи вищезазначене, нами встановлено, що:

1. Формування творчих здібностей особистості передбачає врахування на рівні змісту і процесу сутності творчої діяльності та сучасних досягнень психолого-педагогічних наук. Людина має здібності до творчості протягом усіх періодів свого життя і в усіх галузях діяльності, оскільки кожен індивід має творчий потенціал різного рівня, а творчі здібності піддаються вихованню і культивуванню.

2. Творча самореалізація учнів виступає як форма цілеспрямованої діяльності або творчої активності, що орієнтована на реалізацію власних можливостей особистості та її здібностей у межах особистісно-значущої творчої діяльності, у якій відбувається розкриття потенціалу особистості і перехід її потенційних здібностей до актуальних.

3. Формування творчих здібностей особистості учнів повинно будуватися на основі загальних принципів навчання та виховання, зокрема принципів врахування індивідуальних, вікових та психологічних здібностей учнів. Заняття в позашкільних навчальних закладах повинні базуватися на основі гуманістичних принципів шкільної і позашкільної освіти, коли в центр

педагогічної діяльності ставиться особистість учня з його потребами, інтересами та потенціалами, а педагог при цьому виступає організатором, керівником навчально-виховного процесу, використовуючи різні методи, форми і технології навчання та виховання. У процесі формування творчих здібностей важливо й необхідно враховувати вікові особливості школярів, їхні психофізіологічні особливості, а саме: особливості пам'яті, уваги, уяви, мислення (асоціативне, предметне та ін.).

4. Враховуючи навчально-виховний потенціал мистецтва, що використовується як засіб впливу на формування художньо-естетичних смаків учнів, позашкільні навчальні заклади не лише готують учнів до самостійної творчості, але й виступають центрами розширення світогляду, морального та духовного збагачення учнів у художньо-естетичній сфері, формування почуття національної приналежності, творчого мислення та художньо-естетичних смаків.

5. Кожен педагогічний колектив має шукати нові та найбільш ефективні засоби формування й розвитку художньо-естетичної компетентності учнів. Нові методи та засоби навчання й виховання на заняттях у позашкільних навчальних закладах – державних або громадських (спеціальні музичні та художні школи, мистецькі студії, будинки і палаци дитячої та юнацької творчості тощо) надають можливості кожному учневі виявити, розкрити та розвинути власні творчі здібності і віднайти своє суспільне призначення.

6. Позашкільні навчальні заклади дають змогу педагогові спрямовувати навчально-виховний процес на формування гармонійно-розвиненої творчої особистості. Завдяки емоційному та естетичному впливові мистецтва в учнів виникає інтерес до творчої діяльності та потреба в її здійсненні. Оцінювання впливу мистецтва на творчий розвиток учнів відбувається на основі оцінки рівня особистісного розвитку учня та рівня сформованості його творчих здібностей, а не суто на основі художніх критеріїв виконання діяльності.

7. До основних критеріїв художньо-естетичного розвитку учнів у закладах позашкільної освіти належать: рівень оволодіння знаннями, вміннями та навичками здійснення художньо-естетичної діяльності (когнітивний критерій); рівень сформованості художньо-естетичних смаків та емоційно-почуттєвого ставлення (сензитивний рівень); рівень індивідуальних проявів творчих здібностей у різних видах діяльності: образотворчому мистецтві, музиці, театральній діяльності, графіці тощо (креативний критерій).

8. До психолого-педагогічних умов художньо-естетичного розвитку учнів, що сприяють ефективному здійсненню навчально-виховного процесу у позашкільному закладі, належать: розробка і структурування змісту творчої діяльності школярів; добір організаційних форм творчого розвитку на основі взаємодоповнення урочної та позаурочної художньо-пізнавальної діяльності учнів; методичне забезпечення реалізації змісту творчого розвитку школярів; створення предметно-розвивального середовища як педагогічно доцільного унаочнення, необхідного для повноцінної реалізації змісту творчої діяльності.

Таким чином, позашкільні навчальні заклади мають потенціал для залучення учнів до творчої діяльності та дають їм змогу набути необхідного художньо-естетичного досвіду, формують і розвивають художньо-естетичні знання, вміння та навички з організації різних видів діяльності.

Висновки до I розділу

Аналіз теоретичних положень основ самореалізації особистості в позашкільній освіті показав, що ця проблема пов'язана із зростанням суспільного попиту на формування та всебічний розвиток творчої особистості, її інтелектуальних, психологічних, моральних та інших якостей, збагачення культурного досвіду. Крім цього необхідним постає створення умов для розвитку творчого потенціалу і самореалізації особистості кожного учня, здатного створювати та примножувати матеріальні і духовні цінності суспільства.

Встановлено, що проблема самореалізації особистості в позашкільній освіті є багатофакторним феноменом та пов'язана з такими науками, як педагогіка, психологія, філософія, соціологія, культурологія та ін.

Узагальнення різних підходів та аналіз практики показали, що за сучасних умов самореалізація творчої особистості в позашкільній освіті – це цілеспрямований процес і результат їх творчої діяльності, що передбачає оволодіння ними сукупністю знань, вмінь, навичок, здібностей і якостей, які сприяють їх становленню і розвитку як творчих особистостей.

Проблеми самореалізації творчої особистості досліджуються у двох напрямках: з одного боку, самореалізація особистості розглядається як така, що є важливою та корисною для суспільства, оскільки у результаті творчої діяльності створюються матеріально-духовні цінності. З іншого боку, самореалізація творчої особистості розглядається як внутрішні зміни особистості (моральні якості, творчі здібності, поведінка тощо), що виникають у процесі творчої діяльності відповідно до психологічних та вікових особливостей учнів, згідно з їх інтересами.

З'ясовано, що самореалізація творчої особистості неможлива у відриві від творчої діяльності, де творчість є засобом виявлення та розвитку здібностей особистості. У процесі такої діяльності індивід стає суб'єктом і об'єктом взаємодії одночасно, вчиться висувати ідеї та втілювати їх у життя.

При цьому самореалізація творчої особистості виступає процесом діяльності, у ході якої активно формуються та розвиваються здібності і потенціал, формуються інтереси та потреби у здійсненні творчої діяльності та відбувається вирішення актуальних проблем особистості через досягнення певного результату творчої активності.

Встановлено, що розвиток самореалізації творчої особистості відбувається в три основні етапи: творче наслідування, репродуктивний, винахідницький.

У сучасній системі позашкільної освіти самореалізація творчої особистості учня виступає важливим показником життєдіяльності, самоактуалізації та самоствердження особистості. При цьому самореалізація виявляється в процесі участі в будь-якій творчій діяльності, що охоплює всі рівні творчої активності учнів гуртків, творчих об'єднань, клубів, позашкільних навчальних закладів і дозволяє розкрити творчий потенціал учня.

Виявлено, що в структурі напрямів позашкільної освіти художньо-естетичний напрям виступає одним з основних засобів гармонійного розвитку особистості учня, і тому є важливим не лише з точки зору здійснення художньої та мистецької діяльності, але й для самореалізації особистості в повсякденному житті. Слід відмітити, що знання, навички, уява, фантазія, мислення, які формуються в процесі занять у позашкільному навчальному закладі, сприяють формуванню вмінь у майбутньому знаходити творчі конструктивні рішення щодо розв'язання естетичних, культурних, соціальних, екологічних, економічних, правових та інших питань.

Водночас, актуальним питанням щодо самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти залишається визначення та розкриття організаційно-педагогічних умов.

РОЗДІЛ II

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ УЧНЯ В ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНОМУ НАПРЯМІ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

2.1. Удосконалення змісту самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти

Сучасні реалії третього тисячоліття, що характеризуються об'єктивною потребою в самореалізації творчої особистості, зростаючими вимогами до особистості, застосуванням інформаційних технологій, тотальною інформаційною технізацією змінюють людську життєдіяльність, яка, не зважаючи на всі вимоги, потребує життєвих орієнтацій, застосування історично-культурних та художніх традицій тощо.

Одним із шляхів підтримки й утвердження суспільної та індивідуальної моралі, людських відносин і діяльності виступає позашкільна освіта, що здійснюється диференційовано, відповідно до індивідуальних можливостей, інтересів, нахилів, здібностей вихованців, учнів та слухачів з урахуванням їх віку, психофізичних особливостей, стану здоров'я [53].

Розвиток ставлення до художньо-естетичних об'єктів, до художніх цінностей, а також індивідуальна художньо-естетична діяльність визначають зовнішні межі естетичного розвитку особистості учнів.

Серед умов художньо-естетичного розвитку найбільш істотною є особливий педагогічний підхід до розвитку художньо-естетичного прояву учня. Зокрема, це стосується поєднання діяльності, яка приносить задоволення і в якій учень здатний досягти певних успіхів, з діяльністю, яка здатна вплинути на нього естетично, оскільки в основі процесу розвитку естетичної свідомості та діяльності лежить соціально і психологічно зумовлений розвиток потребово-мотиваційної сфери особистості (інтересів, мотивів, потреб) як фундаментальної бази актуальної орієнтації [244].

Встановлено, що ще однією проблемою, яка має визначати особливості сучасного художньо-естетичного виховання у системі позашкільної освіти, є криза духовності. Педагоги усього світу констатують сьогодні наявність однієї спільної проблеми – втрати духовності [258].

Таким чином, криза гуманістичних цінностей протікає як на фоні традицій народної, так і «високої» професіоналізованої культури. Сутність цієї кризи полягає у втраті авторитету традиційного образу людини, в послабленні значущості сенсу та цілей життєвого шляху, а також втраті ясності усвідомлення тих духовних цінностей, які надають життю виправданості та довершеності. А головна проблема криється не стільки в небезпеці перекручення сприйняття цінностей, скільки в об'єктивній необхідності їх збереження, відтворення в культурі та втілення в різноманітних ситуаціях, в усіх сферах життєдіяльності людини. Тому виникає необхідність спрямування системи освіти та виховання на задоволення потреб вищого рівня. Вона повинна не тільки підтримувати авторитет гуманістичних цінностей, а й забезпечувати їх культивування, хоча б на рівні особистісних переконань та переваг [258].

Не можна не погодитися з думкою науковців щодо проблеми втрати духовності, що підвищує інтерес до художньо-естетичного виховання учнів. Ми вважаємо, що позашкільні навчальні заклади художньо-естетичного профілю містять великий потенціал для культивування моральних цінностей учнів на основі залучення їх до мистецтва та здійснення власної творчої діяльності.

Дослідження теорії і практики самореалізації творчої особистості учня у художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти дозволило виявити ряд суперечностей: між зростаючими вимогами до особистості учня, його самореалізації у майбутньому і недостатньою розробкою теоретико-практичних положень у системі позашкільної освіти; між розвитком ідей самореалізації творчої особистості і складністю їх впровадження у практику освіти, зокрема позашкільної; між об'єктивною потребою в самореалізації

творчої особистості і недостатньою розробленістю організаційно-педагогічних умов самореалізації.

Позашкільний навчальний заклад є навчальним закладом, в якому забезпечується загально розвиваюче спрямування. Встановлено, що виховання художньо-естетичних норм, відносин, переживань і поведінки учня у цих типах закладів переважає, тому набуття людського досвіду неможливе без участі та допомоги дорослої людини – педагога, керівника – та її об'єктивної здатності реально керувати існуючим світом речей, предметів, ідей. Набуття практичних навичок є особливо важливим фактором у розвитку творчих здібностей особистості.

Так, Т. Сущенко зазначає, що доленосне значення для позашкільних навчальних закладів має «психологічний комфорт, естетична привабливість, особлива педагогічна комунікація як головний інструмент позашкільного працівника; свобода та можливість вибору занять; спільна перетворювальна діяльність; досягнення суспільно значущих цілей за межами власного навчання; змістовні бесіди, які переростають у пізнавально-етичні дискусії». Саме ці особливості, як переконливо доводить науковець, зумовлюють мету позашкільного педагогічного процесу: «не навчати, а інтелектуально й духовно збагачувати життя дітей засобами позашкільного навчання, захоплювати, заохочувати суспільно корисною творчою діяльністю, всебічно розвивати творчу особистість, не порушуючи законів дозвілєвої сфери...» [303].

Ми підтримуємо думку Т. Сущенко про те, що такий підхід сьогодні є найбільш актуальним, оскільки позашкільна освіта дає змогу учневі не лише організувати свій вільний час, проводити дозвілля або здійснювати його вибір, але й усвідомлено підходити до визначення свого подальшого життєвого шляху. Це обумовлено тим, що на сьогодні пріоритетним напрямом позашкільля є сприяння становленню гармонійної, різнобічно розвиненої особистості з її унікальністю, неповторністю, творчою активністю, внутрішньою свободою, духовністю, потребою в самореалізації.

С. Шацький як організатор одного з перших в Російській імперії (1905 р.) позашкільних навчальних закладів, близьких за своїм характером до сучасних, наголошував, що завдяки позашкільному вихованню можна досягти того, що всі діти та підлітки зможуть розвивати свої творчі здібності, позитивні інтереси. Він писав, що діти допитливі, намагаються до всього доторкнутися, усе спробувати; прагнуть виявити себе, ділитися своїми враженнями, звідси й розвиток творчої уяви, фантазії [345].

Видатний психолог сучасності І. Бех наголошує на тому, що «повноцінний розвиток особистості дитини може відбуватися лише тоді, коли вона стає суб'єктом практичної діяльності» [25].

За твердженням Т. Філатьєвої, «рівень творчої особистості підвищується завдяки тісному зв'язку навчально-виховного процесу в системі позашкільля із соціокультурним середовищем міста, тобто співробітництву з вищим навчальним закладом, спецшколами, музеями, бібліотеками тощо» [319].

Таким чином, сучасне позашкільля є саме тією соціальною інституцією, де діти мають змогу постійно реалізовувати себе, удосконалювати набуті під час занять за інтересами знання, ефективно використовувати вільний час.

Складний і тривалий процес формування творчої активності учнів засобами позашкільної освіти будується не лише на ґрунтовному розумінні педагогічними працівниками позашкільних навчальних закладів внутрішнього світу, індивідуальних особливостей вихованців, а й на чіткому усвідомленні та оптимальному врахуванні ними психологічних закономірностей функціонування і розвитку творчої особистості в онтогенезі.

Виявлено, що педагоги-позашкільники мають досконало володіти сучасними досягненнями психолого-педагогічної науки про закономірності формування і розвитку творчої особистості, сучасними технологіями організації навчально-виховного процесу, що забезпечують розвиток творчих здібностей учнів, формування високого рівня розвитку їхньої творчої

активності. Водночас складовими компонентами педагогічної технології, стає засіб раціонального управління певним психологічним явищем або спосіб його виникнення та становлення.

Слід відмітити, що переважна більшість форм і методів організації освітньої діяльності позашкільних навчальних закладів, що властиві сучасній педагогічній практиці, ґрунтуються переважно на емпіричних уявленнях про учнів. Однією з причин недостатньої результативності позашкільної освіти як складової ситсеми освіти є те, що керівники гуртків у використанні методичних засобів організації педагогічного впливу надзвичайно спрощено враховують особливості особистісного розвитку учня.

Отже, традиційно увага приділяється віковим особливостям без чіткого усвідомлення їх психологічного розмаїття у відповідних вікових межах.

Розвиток творчих здібностей учнів, формування високого рівня їхньої творчої активності та індивідуального стилю пізнавальної і творчої діяльності в гуртках, творчих об'єднаннях має бути логічним продовженням освітньої діяльності загальноосвітньої школи, відзначатися високою технологічністю, результативністю та забезпечувати можливість педагогічного моніторингу якісних змін у структурі особистості учнів.

Отже, гуртки, групи та інші творчі об'єднання позашкільних навчальних закладів повинні засновувати свою освітню діяльність на таких складових компонентах, як:

гуманізація навчально-виховного процесу, суб'єкт-суб'єктна взаємодія, співробітництво та співтворчість вихованців і керівника гуртка, творчого об'єднання;

використання інтерактивних методів навчання (дискусійних, ситуативного моделювання, колективно-групових тощо);

використання проектних технологій творчої діяльності (колективних, групових, індивідуальних);

організація пошукової та науково-дослідницької діяльності учнів;

психолого-педагогічний супровід творчо обдарованих і талановитих учнів; використання інформаційно-комунікаційних технологій, мультимедійних навчальних курсів, дистанційного навчання;

проведення інтегрованих занять, розробка інтегрованих навчальних курсів; професійна орієнтація та допрофесійна підготовка (з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей учнів, аналізом їхньої подальшої навчальної та трудової діяльності).

Ми підтримуємо позицію про зв'язок школи з позашкільною або позакласною освітою [187; 63]. Оскільки, знання, які учні засвоюють у школі, є базою для навчання у позашкільному закладі, і навпаки, знання, вміння та навички, набуті на заняттях позашкільних установ, можуть використовуватись на уроках у школі під час виконання творчих завдань, розв'язання дослідницьких задач тощо.

Гуртки, групи та інші творчі об'єднання позашкільних навчальних закладів художньо-естетичного напрямку позашкільної освіти містять великий потенціал для самореалізації творчої особистості учня, культивування їх моральних цінностей на основі залучення до мистецтва та здійснення власної художньої творчої діяльності.

Самореалізація творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти можлива при систематичному і цілеспрямованому педагогічному керівництві, а щоб воно досягло мети, потрібні певні умови.

Тому, основними умовами організації творчої діяльності учнів у позашкільних навчальних закладах є:

- 1) створення необхідної обстановки для самостійних дій учнів у процесі праці. Формування усіх якостей та властивостей особистості відбувається у процесі діяльності. Однаковою мірою це стосується і розвитку творчих сил та здібностей. При цьому діяльність у позашкільних навчальних закладах для виконання цих завдань має забезпечувати досить високий рівень інтелектуальної активності. Це передбачає можливість для самостійних дій

учнів у процесі праці. На заняттях гуртків це може бути успішно вирішено за допомогою формулювання трудових завдань, при якому виключається повна регламентація дій учнів;

2) підведення учнів до творчої ідеї або пряма постановка перед ними творчих питань і завдань. Так, в умовах діяльності людей у сфері матеріального виробництва творча ідея або завдання виникає під впливом запитів громадського життя, у нових продуктах праці. В умовах навчальної роботи у позашкільних навчальних закладах учні також можуть в окремих випадках самостійно усвідомлювати наявність тих чи інших завдань, вирішення яких сприяє розвитку їх творчих сил та здібностей. Разом з тим більшості учнів важко самостійно усвідомлювати такі завдання. Ті завдання, які перед ними постають, дуже часто мають випадковий характер. Тому учнів слід не тільки включати до діяльності, що містить у собі можливості прояву самостійних дій, а й підводити їх до усвідомлення цієї можливості; стимулювати їх таким чином, щоб закладена у трудовому завданні можливість була ними використана;

3) стимулювання до мобілізації та застосування загальнотеоретичних та політехнічних знань для вирішення творчих завдань. Як відомо, творча діяльність можлива на основі певних знань, вмінь та навичок. Проте учні не завжди вміють застосовувати свої знання на практиці, а отже, не завжди можуть самостійно долати труднощі в процесі виконання трудового завдання. Застосування різноманітних педагогічних прийомів має сприяти встановленню в учнів зв'язків між їхніми знаннями та завданнями, які треба вирішити;

4) застосування різних педагогічних прийомів стимулювання інтелектуальної активності учнів при виконанні ними завдань творчого характеру також є важливою умовою творчої діяльності учнів у позашкільних навчальних закладах.

При додержанні зазначених вище умов рівень активності учнів не завжди буває однаковим. Це пов'язано з тим, що учні не завжди однаковою

мірою мобілізують свої психофізичні сили для вирішення завдань творчого характеру. Зокрема, вони легко переключають свою увагу з одного предмета на інший, вольові дії у них імпульсивні, інтереси ще не досить сталі. Все це позначається на їхній діяльності. Застосування спеціальних педагогічних прийомів сприяє тому, що учні з більшим інтересом виконують завдання, стають уважнішими під час роботи, більше зусиль докладають для подолання труднощів, що виникають у процесі праці.

На нашу думку, основними організаційно-педагогічними умовами, які відіграють вагомую роль у самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти є: вдосконалення мети, принципів і завдань самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти; розширення змісту, форм і методів здійснення художньої творчої діяльності; розвиток засобів впливу на самореалізацію творчої особистості, її здібності, потреби, інтереси тощо.

З метою структурування організаційно-педагогічних умов самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти можна виділити три компоненти, структуровані за відповідними критеріями, а саме: організаційний, цільовий та процесуальний.

У структурі організаційно-педагогічних умов самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти організаційний компонент включає гуртки, групи та інші творчі об'єднання художньо-естетичного напрямку позашкільної освіти, позашкільних навчальних закладів; до цільового компонента належать мета, принципи та завдання розвитку самореалізації творчої особистості в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти; процесуальний компонент включає зміст, форми та методи розвитку самореалізації творчої особистості в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти.

Структура організаційно-педагогічних умов самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти подана на рис. 2.1.

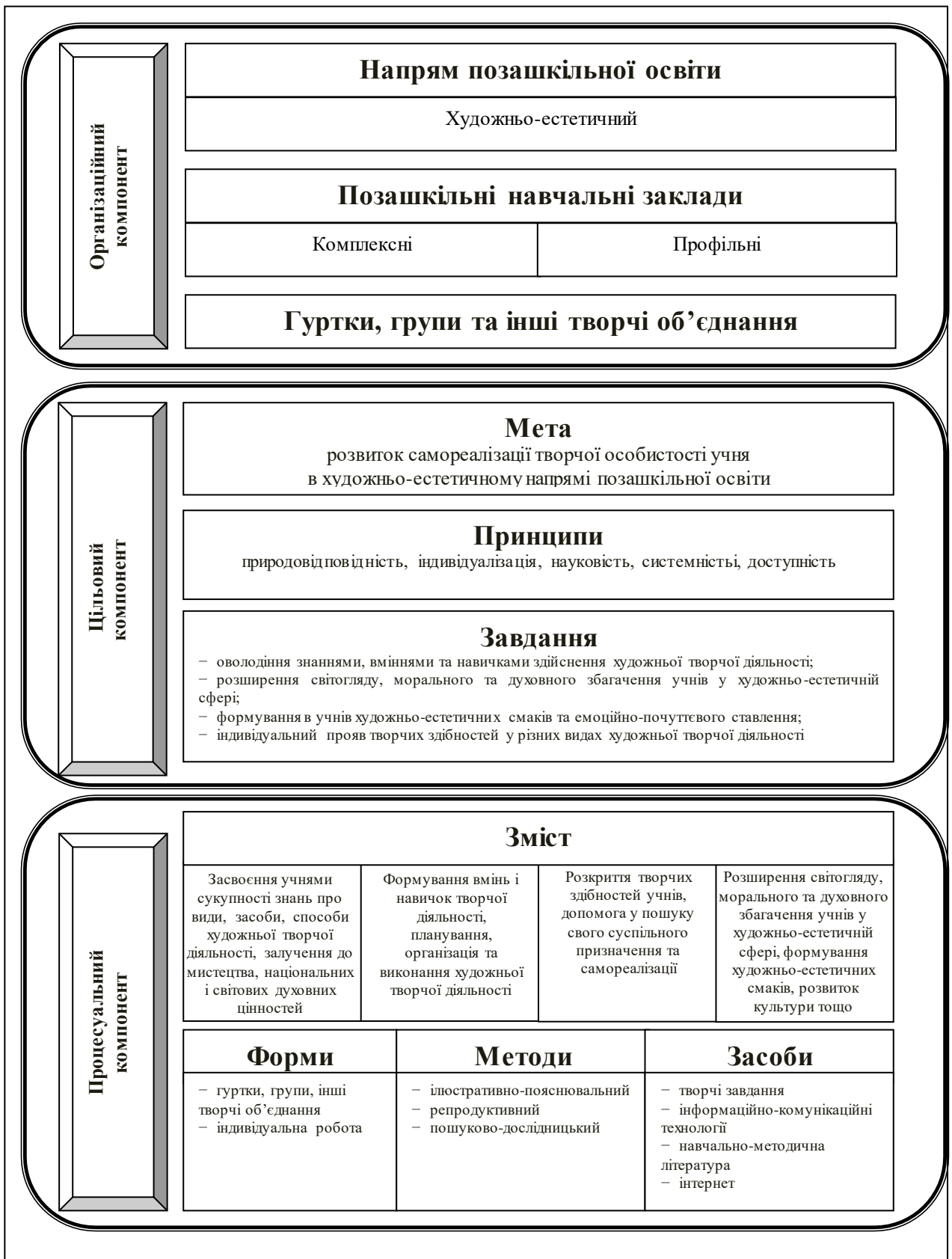

Рис. 2.1. Структура організаційно-педагогічних умов самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної

освіти

Згідно з положеннями, розробленими відомою вченою Т. Сущенко, педагогічний процес передбачає співтворчість педагога та учнів, засновується на взаємодопомозі, духовній єдності, взаєморозумінні, на визнанні індивідуальності учня – саме в цьому полягає особливість педагогічного процесу та його успіх.

У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях визнано, що співтворчість педагога та учнів можлива лише за умови сприятливої атмосфери міжособистісних відносин, духовного комфорту. В атмосфері внутрішньої скутості і напруженості кожен учасник освітньої діяльності проявляє себе духовно біднішим, примітивнішим, ніж є насправді.

Встановлено, що найзахопливіша пізнавальна чи творча діяльність не гарантує успіху, якщо відсутній психологічний комфорт у спілкуванні. І навпаки, варто учням опинитися в атмосфері довіри та поваги, як кожен стає цікавішим і духовно сильнішим, немов підносячись над самим собою. Багатство духовних зв'язків і є необхідною умовою всебічного розвитку особистості, зокрема і творчого. Саме такий підхід покладено в основу сучасної моделі позашкільного педагогічного процесу, спрямованого на духовне збагачення учня, організованого без будь-якого примушення чи орієнтації на пасивне засвоєння соціального досвіду та знань.

Водночас, процес формування творчої, всебічно розвиненої особистості у позашкільному педагогічному процесі базується на якнайповнішому задоволенні учнівського попиту та інтересу, на основі цілісного особистісно-гуманного підходу.

Головними принципами педагогічної взаємодії в умовах позашкільля повинні бути взаємоповага, довіра, доброзичливість, діалогічність, що є виявом суб'єкт-суб'єктних стосунків та стимулює зростання самоактивності учня, створює можливості для задоволення його актуальної потреби в творчій самореалізації та самоствердженні. У цьому полягає головна особливість позашкільної освітньої діяльності, що будується на взаємній

співтворчості педагога і вихованців, на їхній дружбі та духовній єдності, на визнанні самоцінності творчої особистості учня, на взаємоповазі і взаємній зацікавленості в спільному успіхові та наслідках цієї діяльності.

Слід відмітити, що особливість позашкільного навчального закладу визначається тим, що учень опиняється в ньому за покликанням своїх внутрішніх мотивів, потрапляє в інше (на відміну від основної школи) освітнє середовище, де відсутні стандарти й однакові вимоги до всіх або примушування.

Такий підхід до розвитку особистості учня на заняттях у позашкільних навчальних закладах неодмінно передбачає і творчий розвиток педагога-позашкільника, оскільки лише творчо розвинений педагог або вихователь може сформувати індивідуальність учня, виробити його стиль креативної діяльності та розвинути самостійність. Таким чином, навчально-виховний процес позашкільного закладу передбачає не лише систематичне виконання педагогом навчальних та виховних дій з метою формування знань, вмінь та навичок учнів, розширення їх світогляду та розвитку культури поведінки: через реалізацію творчої діяльності учнів педагог позашкільного закладу може і повинен реалізовувати і розвивати свої власні та професійні можливості. Цей процес є організованим процесом творчого взаєморозвитку всіх суб'єктів позашкільної освіти.

Виходячи з таких положень, ми можемо зробити висновок, що суб'єкт-суб'єктна взаємодія в умовах навчально-виховного процесу виступає як вид педагогічної взаємодії або співробітництва педагога та учнів (вихованців) позашкільного закладу. У процесі здійснення педагогічного співробітництва між педагогом та учнями відбувається творчий діалог, який дозволяє вирішувати творчі завдання творчого характеру, сприяє саморозвитку та самоактуалізації особистості учасників педагогічної взаємодії, а також виявленню їх творчого потенціалу та реалізації найкращих моральних, духовних та естетичних якостей.

Тобто суб'єкт-суб'єктні взаємовідносини між учасниками

позашкільного навчально-виховного процесу є важливою педагогічною умовою розвитку творчих здібностей учнів, важливою складовою технології формування високого рівня пізнавальної та творчої активності особистості, індивідуального стилю її пізнавальної і творчої діяльності. Основними компонентами готовності педагогів до реалізації суб'єкт-суб'єктних взаємовідносин з учнями як провідної умови розвитку творчих здібностей і творчої активності учнів у позашкільних навчальних закладах є:

1) позитивна психологічна настанова педагога-позашкільника на власну педагогічну діяльність, що забезпечує його готовність брати на себе ініціативу з визначення доцільного стилю взаємовідносин з учнями гуртка, творчого об'єднання;

2) готовність до міжособистісної атракції, що розуміється як взаємоповага, вияв симпатії до особистості учня, здатність створювати позитивну атмосферу під час теоретичних та практичних занять, нейтралізуючи можливі причини і передумови необґрунтованих конфліктів;

3) готовність до рефлексії – осмислення педагогом того, як він насправді сприймається і оцінюється учнями гуртка, творчого об'єднання, які є партнерами в навчально-виховній взаємодії; рефлексії як акту самоаналізу і самопізнання педагога в контексті його спілкування з учнями;

4) емпатія – здатність педагога «вживатися» в душевні, емоційно-психологічні стани своїх учнів, інтуїтивно проникати до внутрішнього світу партнера освітньої взаємодії, готовність до співпереживання, допомоги і підтримки в різних її формах та проявах;

5) особистісна ідентифікація, що виражається в емоційно-когнітивному ототожненні одного індивідуума з іншим, що відіграє важливу роль для обох «дійових осіб» навчально-виховної взаємодії: педагогу-позашкільнику особистісна ідентифікація допомагає «увійти» до внутрішнього світу учнів, відчувати його у всій повноті, неповторності і різноманітності, а учневі вона допомагає асимілювати у своїй свідомості, психологічно «привласнити» найпривабливіші особистісні якості педагога як

старшого товариша, радника, що виступає носієм професійного і життєвого досвіду, творчої діяльності;

б) інтерактивність, що виявляється через різні типи та форми міжособистісних взаємовідносин між людьми і розуміється як поглиблена психологізація всього комплексу комунікативних зв'язків між ними; як здатність педагога адекватно інтерпретувати різні ситуації, що виникають у навчанні та вихованні, і відповідно до них вносити корективи у власні дії та педагогічну діяльність;

7) гнучкість, пластичність мислення, готовність до зміни функціонально рольових взаємин з учнями в процесі конкретної пізнавальної або творчої діяльності, відмова від наперед заданих педагогічних диспозицій, стереотипних дій, сформованих керівником гуртка, творчого об'єднання в його минулому професійному досвіді;

8) готовність до виконання ролі фасилітатора, тобто педагога-консультанта, радника, помічника, який ставить перед собою та визначає як мету освітньої діяльності свого гуртка, творчого об'єднання комплекс системно взаємозв'язаних та ієрархічно субпідрядних завдань: допомогти дитині визначитись у виборі індивідуальної освітньої траєкторії, що забезпечить повноцінну реалізацію її інтелектуального та творчого потенціалу; сформуванню життєвої компетентності та життєстійкості, високий рівень розвитку пізнавальної та творчої активності, індивідуальний стиль творчої діяльності;

9) вміння своєчасно локалізувати конфліктні ситуації у взаєминах між педагогом та учнями, окремими вихованцями і дитячим колективом, оскільки виникнення конфліктів у тих або інших формах є цілком закономірним явищем для складного процесу розв'язання завдань творчого або пізнавального характеру; тому лише вмілі дії педагога трансформують «творчі» конфлікти у співпрацю, орієнтовану на пошук взаємоприйнятних рішень, компромісних або оптимальних варіантів, що задовольняють усіх учасників творчого процесу, сприяючи становленню особистісно-творчої

позиції учнів та зближенню суб'єктів освітнього процесу.

Основним предметом виховних зусиль педагога-позашкільника як організатора пізнавальної і творчої діяльності учнів в умовах гуртків, творчих об'єднань позашкільних навчальних закладів має бути переведення виховної мети освітньої діяльності гуртка, творчого об'єднання у перспективу життя учнів.

Слід відмітити, що мета, яку визначає педагог має бути прийнята колективом учнів, в іншому випадку він не зможе її реалізувати. Коли учні приймають спільну мету творчої діяльності, вона стає особистісно значущою, перспективною, включається до системи власних цілей учня. Умовами успішного переведення виховних цілей освітньої діяльності гуртка, творчого об'єднання учнів до перспективи творчої життєдіяльності учнів є: послідовна орієнтація педагогів і вихованців позашкільних навчальних закладів на перспективу їхньої освітньої діяльності; програмно-цільовий педагогічний вплив на вихованців гуртка, творчого об'єднання відповідно до їхніх нових особистісних утворень; творча самодіяльність учнів гуртка, творчого об'єднання; орієнтація керівника гуртка, творчого об'єднання на виховання учнів успіхом тощо.

Освітня діяльність гуртків, творчих об'єднань учнів має також передбачати певні складові, що є фундаментальною базою сучасної системи позашкільної освіти і виховання творчої особистості: особистісно-орієнтоване навчання та виховання, суб'єкт-суб'єктну взаємодію між учасниками навчально-виховного процесу; психолого-педагогічну підтримку та емоційний комфорт творчої особистості в процесі індивідуальної, групової та колективної пізнавальної і творчої діяльності; створення ситуацій позитивних емоційних переживань суб'єкта в предметній, творчій, комунікативній діяльності, спрямованих на суспільно значуще особистісне самовизначення та інтелектуально-творчий розвиток; створення умов для виявлення суб'єктом життєвої активності вищого порядку, тобто його смислотворчості, настанову на позитивний суб'єктний досвід учня (досвід

самовизначення, досвід творчості, досвід комунікації як кооперації, установка на іншого); раціональний добір засобів, методів та способів організаційно-педагогічної діяльності з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей учнів тощо.

Будуватися позашкільний педагогічний процес повинен на основі створення середовища і системи гармонійної розвивальної стратегії впливу, яка здійснюється в умовах відкритого діалогу педагогів та учнів, що створює оптимальні передумови для закріплення пізнавального інтересу, формування особистісної самостійної активності, розкриття творчих потенцій і стимулювання саморозвитку учня.

Особливого значення в змісті самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти набуває формування національної свідомості. Так, С. Павх зазначає, що «для успішного будівництва Української державності необхідним є високий рівень національної свідомості, що є фундаментом для розвитку особистості та осмислення їх життя та діяльності» [220].

Цілком погоджуючись із В. Гаврилюком, що педагогічний процес повинен будуватися на основі педагогічної взаємодії [61], ми вважаємо, що діалог між педагогом-вихователем та учнем є необхідним компонентом впливу на свідомість учня, його розвиток, формування ціннісного ставлення до навколишньої дійсності і поштовхом до подальшого становлення та розвитку.

Організація особистісно-орієнтованого художньо-естетичного циклу позашкільного педагогічного процесу має здійснюватися в кількох напрямках, а саме:

- 1) створення розгалуженої системи творчого самовиявлення, оптимальних умов для цілеспрямованого розвитку творчих здібностей учнів, що передбачає зняття всіляких обмежень, бар'єрів, які стримують інтелектуальну ініціативу учня, його творче самовираження;

- 2) дотримання сконцентрованості на особистому творчому розвитку

учня в організації навчально-виховної та дозвілєвої діяльності, коли педагог діє відповідно до настрою і внутрішнього стану учня;

3) органічного поєднання діяльності педагога-позашкільника з діяльністю учнів в єдиному активному пізнавальному процесі в умовах творчого співробітництва і духовної взаємодії.

Центральною ланкою позашкільного педагогічного процесу, спрямованого на художньо-естетичний розвиток особистості учня, має бути особистісно-орієнтована розвивальна взаємодія його суб'єктів. У цьому процесі власні можливості як педагога-позашкільника, так і його учнів розвиваються і набувають об'єктивного характеру, відбиваючись у конкретних якостях і властивостях їх особистостей. Тому процес формування творчої особистості учня в процесі художньо-естетичного виховання, розвитку його творчої активності та індивідуального стилю творчої діяльності в умовах позашкільного навчального закладу неможливо відокремити від творчого розвитку педагога-позашкільника, який навчає учня творчій діяльності. Цей процес є не лише сукупністю послідовних і взаємопов'язаних дій педагога та учнів, спрямованих на свідоме і міцне засвоєння системи знань, вмінь та навичок творчої діяльності, формування світогляду, культури поведінки, а й сукупністю послідовних і взаємопов'язаних перетворень в їхньому творчому розвитку.

Отже, в процесі творчого взаєморозвитку усіх суб'єктів позашкільного навчального процесу педагог реалізує свої особистісні та професійні потенції через формування особистості учня.

Художнє виховання та творчий розвиток учнів засобами мистецтва в позашкільних навчальних закладах освіти слід реалізувати в завданнях, що спрямовані на формування таких предметних компетенцій:

1) чуттєво-емоційне сприйняття; вміння відчувати та бачити навколишній світ; виявлення пізнавальної активності;

2) асоціативно-образне мислення; виявлення фантазії, уяви під час створення власних образів у художньо-практичній діяльності;

3) поняттєво-логічне мислення; вміння визначити мету, засоби та організацію її досягнення; здатність до самоаналізу та самооцінки;

4) розуміння мови мистецтва як форми міжособистісного спілкування; розуміння почуттів інших людей, різноманіття творчих проявів, бачень та розумінь дійсності; усвідомлення взаємозв'язку з однолітками і дорослими та відповідальності під час виконання творчих робіт;

5) сприйняття цілісної картини світу, здатність цінувати національну самобутність і культурну спадщину своєї країни як невід'ємну складову загальнолюдської культурної скарбниці; відкриття, творче вираження себе, визначення власного місця та усвідомлення неповторності та унікальності людини.

Встановлено, що утвердивши себе повноцінною ланкою в ланцюгу безперервного виховного процесу, позашкільні навчальні заклади надають учням широкі та нетрадиційні можливості для поліпшення змістовності їхнього життя, інтенсивного формування таких важливих якостей, як: позитивне ставлення до власного життя і реалізація себе як особистості в улюбленій діяльності, яка відповідає природним даним; здатність до безперервного духовно-творчого самовдосконалення; соціальна відповідальність, що виявляється в піклуванні про добробут і благополуччя близьких та далеких людей, природу рідного краю.

Під час організації заняття позашкільного закладу педагог повинен враховувати актуальні потреби та інтереси учнів, їх бажання та пропозиції щодо здійснюваної діяльності. Це необхідно для того, щоб кожен учень або вихованець міг займатися тією діяльністю, яка є для нього цікавою та несе радість від досягнутих успіхів. Підвищенню зацікавленості учнів сприяє використання завдань пошукового та проблемного характеру, наприклад, при створенні нових приладів або власних витворів мистецтва. Формування знань, вмінь та навичок творчої діяльності слід проводити у відповідності до рівня навчальних досягнень учнів, отриманих на уроках у школі. Так, наприклад, знання з музики можуть бути поглиблені або розширені під час

обговорення музичного супроводу кінострічки або театральної постанови.

Ефективності художньо-естетичного виховання в позашкільному закладі сприяє забезпечення ряду психолого-педагогічних умов, до яких ми віднесли: створення атмосфери співробітництва; впровадження студій з різних видів мистецтва: образотворчого, музичного, літературного, графічного, театрального тощо; формування творчої уяви, фантазії, креативного та дивергентного мислення, розвиток в учнів художньо-естетичних смаків та культури художньо-естетичного сприйняття.

Ефективними психолого-педагогічним умовами художньо-естетичного розвитку учнів у позашкільних навчальних закладах є: розробка і структурування змісту творчої діяльності учнів; добір організаційних форм творчого розвитку на основі взаємодоповнення урочної та позаурочної художньо-пізнавальної діяльності учнів; методичне забезпечення реалізації змісту творчого розвитку учнів; створення предметно розвивального середовища як педагогічно доцільного унаочнення, необхідного для повноцінної реалізації змісту творчої діяльності.

2.2. Розвиток організаційних форм та методів самореалізації творчої особистості учня в позашкільному навчальному закладі

Складний і тривалий процес розвитку самореалізації творчої особистості учня в позашкільному навчальному закладі у позашкільній освіті будується не лише на розумінні педагогами внутрішнього світу, індивідуальних особливостей учнів, а й на чіткому усвідомленні та оптимальному врахуванні ними психологічних закономірностей функціонування та розвитку творчої особистості.

Педагоги мають досконало володіти сучасними досягненнями психолого-педагогічної науки про закономірності формування та розвитку творчої особистості, сучасними технологіями організації навчально-виховного процесу, що забезпечують розвиток творчих здібностей дітей, формування високого рівня розвитку їхньої творчої активності та здібностей.

Більшість форм і методів організації позакласної діяльності навчальних закладів ґрунтується переважно на емпіричних уявленнях про вихованців. Однією з причин недостатньої результативності діяльності є те, що педагоги, керівники гуртків під час використання методичних засобів організації педагогічного впливу надзвичайно спрощено враховують особливості розвитку учня. Традиційно увага приділяється віковим особливостям без чіткого усвідомлення їх психологічного розмаїття відповідних вікових меж [240].

Позашкільна і позакласна робота ґрунтується на знаннях, практичних навичках, що набуваються під час навчання. Але її основна мета полягає в збагаченні та поглибленні набутих знань у позаурочний час згідно з інтересами особистості. В. Вербицький вважає, що така система навчально-виховного процесу покликана забезпечити кожному учневі можливість гармонійно розвивати здібності у вільний від навчання час [49].

Ми згодні з думкою В. Вербицького, який наголошує на необхідності забезпечення кожному учневі можливостей для розвитку своїх здібностей,

що передбачає не лише створення комфортних психолого-педагогічних умов, а й врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів.

Розвиток творчої особистості відбувається через залучення учня до різноманітних видів художньо-естетичної діяльності. Повноцінне залучення учнів до вивчення мистецтва стає умовою успішного використання його виховних можливостей [141].

Творчість дає людині можливість актуалізувати свої потреби, інтереси, схильності, знаходити форми прояву індивідуальної активності. Творче самовираження сприяє формуванню особистісної значущості, емоційного розкріпачення, впевненості в собі, забезпечує самостійність у процесі діяльності. Закономірності творчого розвитку особистості накладають певні вимоги на викладання, зміст навчальної дисципліни, на організацію творчої діяльності учнів [272]. Виховання прекрасним реалізує потребу учня у висловленні своїх почуттів, емоцій у художньо-естетичній діяльності.

Творча особистість може розглядатися, з одного боку, як суб'єкт творчих соціальних відносин та свідомої творчої діяльності, а з іншого – як причина творчої діяльності (здатності її до створення нового, оригінального продукту). Головною ознакою творчої особистості вважаються її творчі якості, тобто індивідуально-психологічні особливості людини, які відповідають вимогам творчої діяльності. Для творчої особистості характерні стійка спрямованість на творчість в органічній єдності з високим рівнем розвитку творчих якостей, що дозволяє досягти прогресивних, соціально і особистісно вагомих творчих результатів в одному або декількох видах діяльності [141].

Загальна педагогіка визначає засоби та методи розвитку творчих здібностей учнів, до яких належить включення учнів до практичної діяльності художньо-естетичного або творчого спрямування. Тобто для ефективного формування творчих здібностей учнів необхідна не лише репродуктивна діяльність, а й безпосередня участь у пошуковій, дослідницькій діяльності та

діяльності в різних видах художньої, декоративної, технічної творчості. До основних форм організації роботи з учнями в позашкільних навчальних закладах належать гуртки, товариства, творчі студії, творчі об'єднання, конференції тощо.

Головною формою організації художньої творчості в позашкільних навчальних закладах є гурток. Гурток – це організація діяльності дітей, юнацтва та дорослих на добровільних засадах за їх інтересами та уподобаннями. За змістом дитячої художньої творчості гуртки поділяються за напрямками, що диференціюються тематикою роботи в них та віком учнів. Більш масовими є гуртки декоративно-прикладного мистецтва. У процесі роботи учні опановують спеціальними трудовими вміннями та навичками щодо різних видів народних промислів, що сприяє розвитку творчої діяльності.

Гуртки дають змогу кожному з його учасників обрати заняття за своїми нахилами й потребами. Перша, найбільш важлива вимога до гурткової роботи – це її життєздатність. До програми занять повинно включатися не тільки корисне (навчальне, розвиваюче, пізнавальне), а й приємне для людини, те, чого не буває, як правило, у буднях (розважальне, емоційне, ігрове) [132].

Гурток відкриває перед своїми учасниками великі можливості для зростання і розвитку творчих здібностей та ініціатив. Гуртки створюються у будинках творчості, за місцем проживання, при клубах, станціях технічної творчості, в таборах відпочинку, школах, інтернатах тощо. У процесі становлення особистості гуртки виконують різноманітні функції, а саме: розширюють та поглиблюють знання учнів з тієї чи іншої сфери науки, техніки, мистецтва (наприклад, гуртки: математики, астрономії, комп'ютерної графіки, іноземних мов та ін.); здійснюють професійну підготовку (наприклад, плетіння з лози, вишивання, різьблення по дереву, бісероплетіння, паперопластика, живопис, декоративний розпис, флористика тощо); організовують дозвілля людини, сприяють створенню психологічної

комфортності відпочинку, виконують розважально-комунікативні функції. Заняття в гуртках художньої та технічної творчості не лише відкривають шляхи до самореалізації, а й розширюють та поглиблюють знання і вміння, які можна використовувати в багатьох професіях. На заняттях гуртківців цього напрямку розвиваються та формуються специфічні навички, вміння користуватися ручними інструментами, приладдям, у процесі навчання розвивається здібність сприймати кольорове оточення, що важливо для розвитку емоцій, їх рівня [132].

Специфікою будь-якого позашкільного закладу художньо-естетичного напрямку є його максимальна орієнтованість на використання отриманих знань на практиці. Психофізіологічні дослідження доводять, що навчання – це складний багаторівневий процес, який відбувається на різних рівнях [40]. Так, один з рівнів включає сенсорне та моторне навчання. При сенсорному навчанні формується розрізнення образів сприйняття, а також процеси впізнавання. При моторному навчанні відбувається вибір рухів та об'єднання їх у відповідні програми, їх диференціювання, генералізація і систематизація. Їх синтез – сенсомоторне навчання – забезпечує формування рухових програм під контролем образів сприйняття та уявлення.

Знання, вміння та навички формуються в учнів за допомогою певних способів організації їх навчально-пізнавальної діяльності з визначеними завданнями, рівнями пізнавальної активності, навчальними діями та очікуваними результатами для досягнення навчальних цілей. Майстерність керівника гуртка, на думку С. Борисової, полягає передусім у тому, щоб, виходячи зі змісту навчального матеріалу, індивідуальних особливостей учнів, визначити найоптимальніші для процесу навчання прийоми та засоби [40].

Основними елементами системи організаційних форм у позашкільній освіті є групова та індивідуальна робота. Групова робота як форма організації позашкільної освіти зумовлена проведенням роботи з групами учнів, формування їх компетентностей при безпосередньому керівництві педагога.

Перевага цієї форми визначається тим, що один педагог в один і той самий час проводить заняття не з одним, а кількома учнями. Індивідуальна робота спрямована на формування компетентностей кожного учня окремо. Її важливе значення як форми полягає в тому, що з учнем індивідуально проводиться цілеспрямована робота, є можливість для більш глибокого, ніж у групі, його вивчення, врахування особливостей, здібностей. Індивідуальна форма діє як самостійно, так і в поєднанні з іншими формами, зокрема, груповою. Коли учень отримує індивідуальні консультації, з ним проводяться бесіди, обмін думками тощо [40].

Сьогодні постає необхідність в удосконаленні методів та засобів навчання і виховання в системі закладів позашкільної освіти, оскільки саме вони визначають зміст і характер взаємодії педагога та учнів.

Сучасна педагогічна наука визначає «метод» як взаємодію об'єкта та суб'єкта навчання, діяльність яких спрямована на засвоєння системи знань, вмінь та навичок, розвиток особистості.

Ю. Бабанський виокремив декілька класифікацій методів навчання, які розподіляються [224]:

- 1) за джерелом передачі знань та характером сприйняття інформації: словесні, наочні та практичні;
- 2) за основною дидактичною метою – методи набуття нових знань, формування вмінь і навичок, творчої діяльності, закріплення, застосування, перевірки знань, вмінь та навичок;
- 3) за характером пізнавальної діяльності – пояснювально-ілюстративні, репродуктивні, проблемні, частково-пошукові, дослідницькі;
- 4) за єдністю джерела знань, процесуальною, логіко-змістовною та організаційно-керівною сторонами методів;
- 5) за поєднанням методів викладання з методами навчання;
- 6) за єдністю рівня пізнавальної активності, джерела знань, самостійності тих, хто навчається, та логікою пізнання;
- 7) бінарні методи навчання тощо.

На підставі аналізу існуючих методів навчання Ю. Бабанський запропонував дещо іншу класифікацію, засновану на діяльнісному підході:

- 1) методи організації та здійснення процесу навчання (словесні, наочні, практичні, індуктивні, дедуктивні, репродуктивні, проблемно-пошукові методи, самостійність або робота під керівництвом);
- 2) методи стимулювання та мотивації навчально-пізнавальної діяльності;
- 3) методи контролю та самоконтролю [224].

На думку науковця, кожен із цих методів, крім інформаційно-навчальної функції, містить і мотиваційно-стимулюючу функцію, що сприятиме процесу підвищення професіоналізму педагогічних працівників у позашкільних навчальних закладах. При цьому, обираючи певні методи, слід враховувати особливості як колективу в цілому, так і кожного окремого педагога [224].

Основним методом традиційного навчання є інформаційно-рецептивний або ілюстративно-пояснювальний. Сутність його можна визначити таким чином: показ способу дій педагогом – відтворення його у вправах – контроль за засвоєною дією. Ілюстративно-пояснювальний метод навчання тяжіє до монологічного навчання, оскільки монолог дозволяє за обмежений проміжок часу передати велику кількість інформації широкій аудиторії. А саме це і є важливим для педагога, який орієнтований головним чином на передачу знань у готовому вигляді [40].

Ілюстративно-пояснювальний метод звернений в основному до механізмів сприйняття і пам'яті учня (слухай та запам'ятовуй) [40].

Пошуково-дослідницький метод працює через усвідомлення учнями своєї діяльності, він звернений до здатностей людини перебудувати свої дії, досвід, яким вона володіє, свої мотиви. Його сутність і складові: виявлення та розуміння учнями недостатності раніше засвоєних знань та способів дій – постановка навчального завдання – спільна з педагогом пошукова діяльність – оцінка, обґрунтування знайденого способу та самооцінка власної

діяльності. Іншими словами, не показ способу дій, а пошук, «вирощування» цього способу. Цей метод спрямований на обмін не тільки думками, але й почуттями, переживаннями. На рівні сприйняття і пам'яті, без особистих переживань не можна оволодіти предметом як частиною світової культури людини [40].

Мистецтво як засіб формування відчуття прекрасного, як художній спосіб опанування дійсності, що розвиває в учневі вміння співпереживати, співчувати, дивитися на світ очима іншої людини-творця виступає одним із діючих чинників творчого самовираження та самовдосконалення особистості учня. Через творчість учні реалізують індивідуальні здібності, відображають ставлення до навколишнього світу і до себе в доступній і посильній для учня художній формі. Тобто в процесі вирішення креативного (творчого) завдання учні вчаться цілеспрямовано замислюватися і сприймати картину, скульптуру чи інший мистецький витвір, аналізувати його з тим, щоб моделювати, інсталювати, імпровізувати. Таким чином, відтворювати сприйняте або створювати свій задум та втілювати його в практичній діяльності. На думку І. Руденко, це одна із провідних форм роботи у закладах позашкільної освіти [272].

Метод моделювання надає можливість учневі пізнавати у процесі дослідження розв'язання теоретичних і практичних завдань. Моделюючи, учень простежує зв'язок між певними явищами, процесами, об'єктами шляхом побудови та вивчення їх моделей для того, щоб у подальшій своїй роботі використати ці моделі для визначення або уточнення характеристик та раціоналізації способів створення своїх моделей. Учні навчаються використовувати різного роду знакові та абстрактні моделі, застосовувати їх при вирішенні поставлених завдань. До нього можна віднести:

- 1) спосіб створення об'єкта – конструювання – призначення якого складати, зводити конструкції чогось (машин, споруд, моделей тощо) за даними проектами, планами, розрахунками;

2) прийом формо- та образотворення – паперопластику та скульптуру – призначення яких в утворенні об'ємних форм (скульптури – з твердих та пластичних матеріалів; паперопластики – з паперу); за потребою, такий виріб можна перевести в інший матеріал з пластикових або металевих пластин;

3) створення комфортного предметно-просторового середовища для процесів життєдіяльності людини відповідно до розмірів та пропорцій її тіла – ергономіку;

4) дизайн, що складається з інженерно-художньої та науково-організаційної розробки проектів, художнього проектування та естетичного образу промислових виробів, естетичного та функціонального упорядкування довкілля людини.

Метод інсталяції дозволяє учневі відтворити свою роботу або витвір мистецтва у вигляді просторової композиції-конструкції з використанням різноманітних предметів, речей, матеріалів, природних об'єктів, текстової та візуальної інформації [222]. У цьому процесі учень засвоює маніпуляції з предметами в просторі, зміні смислового задуму в залежності від того, де перебуває предмет, змістовності композиції. По-перше, цей процес активізує творче начало, по-друге – схожий на гру, по-третє – може відбуватися як колективна творчість з формуванням художньо-естетичної компетентності. Цей метод включає:

1) комбінаторику, у якій використовується багатоваріантне суміщення конструктивних елементів, принципи побудови та розміри яких ідентичні або однакові у певних частинах, що дозволяє їх поєднувати в цілісні композиції [272];

2) реплікацію, яка полягає у створенні авторської копії художнього твору, різноманітних варіантів на тему, різниться від оригіналу за розміром, може видозмінювати другорядні деталі оригіналу [222];

3) прийом формотворення – інверсію, що полягає у переставленні місцями фігури та тла зображення або в обертанні його частин навколо осі

симетрії (зворотна симетрія), а у мистецтві орнаменту простежується у чергуванні прямих та дзеркально-зворотніх елементів [222];

4) ремінісценцію, що полягає у використанні загальної структури будь-яких елементів, мотивів відомих витворів мистецтва при створенні нового твору на таку ж саму тему [222];

Метод імпровізації зацікавлює учня і спонукає його творити та видумувати, бо це особливий спосіб художньої творчості. Цей метод включає [272]:

1) прийом асоціації, коли у свідомості виникають уявлення, які ланцюжком зв'язують один образ, що викликає появу іншого. Творчий процес пов'язаний з виникненням багатьох асоціацій. Їх актуалізація підпорядкована меті, потребам і мотивам, які домінують в актах творчості [272];

2) спосіб інтерпретації, що ґрунтується на самостійному тлумаченні виконавця в процесі розкриття змісту художнього твору, його творче виконання [291]. Результатом інтерпретації є переосмислення дійсності та витворів мистецтва в поєднанні з художньо-естетичним досвідом учня. Він інтерпретує свої життєві враження, створює художній образ для глядацького, слухацького сприйняття або для подальшої інтерпретації;

3) засоби експромту, які не потребують попередньої спеціальної підготовки до виступу або до створення художньо-естетичного твору [272];

4) спосіб художньо-естетичної персоніфікації як метафори, що надає предметам, явищам природи та поняттям властивостей людини, олюднення та уособлення їх [291]. Персоніфікуючи, учень наділяє людськими якостями тварину, предмет, явище природи, втілює через них ці якості. З огляду на це, поєднання вікових особливостей учнів (потреба у самостійності, самоствердженні, з одного боку, і потреба у спілкуванні та персоналізації, з іншого) з особливостями організації творчої діяльності у позашкільному закладі є умовою для виховання творчої особистості учня та його творчої активності;

5) спосіб перформансу як одної із сучасних форм мистецтва, у якому домінує сам художник або спеціальні статисти, що представляють публіці живі композиції із символічними атрибутами, жестами та позами. Цей вид творчості поєднує можливості мистецтва та театру. Чуттєве відображення дійсності у свідомості особистості розвиває здатність знаходити нові рішення, сприймати, розрізняти та засвоювати явища зовнішнього світу з формуванням його образів. А отже, «оживлення» зображених образів, створення «живих картин» сприяють розвитку художнього бачення світу, його естетичного змісту. У перформансі учень самовиражається, «оживлюючи» персонажів картини художника чи свого малюнку за допомогою символічних атрибутів, жестів, поз. Він проникає до світу символіки та знаків [272].

б) спосіб хеппенінгу, який розраховано на активну глядацьку співучасть. Хеппенінг є самостійним проявом творчої активності особистості учня чи колективу. У цій діяльності проявляються організаторські здібності особистості щодо залучення глядачів до дійства, створюється дух творчої атмосфери, тобто формуються елементи режисури у процесі об'єднання в цілісну композицію суб'єктів та об'єктів простору [272].

Методи моделювання, інсталяції, імпровізації мають творчий та інтелектуальний характер. Вони спрямовані на зацікавлення учнів, спонукають їх до творчого пошуку, до активних творчих дій у процесі художньо-естетичної діяльності, тим самим формують життєву компетентність особистості учня [272].

Творча активність є важливою частиною формування життєво-компетентної людини. По суті будь-яка творчість – це крок до невідомого, коли поряд з відкриттям, створенням нового у зовнішньому для людини світі не менше (а у деяких аспектах і більше) значення має виявлення нового в собі (власних можливостей) та з'ясування нового у своєму ціннісному ставленні до дійсності. Творча активність формується як якість особистості, що не надається їй від народження. У цьому процесі задіяні

емоційні, вольові, мотиваційні підструктури особистості. Виходячи з цього, щоб розкрити або розширити творчий потенціал, тобто активізувати процес формування творчої активності, потрібно вплинути на чуттєву та емоційну сферу учня [272].

Ми вважаємо, що у вирішенні проблем навчання і виховання у позашкільних навчальних закладах інструментальну роль відіграють засоби мистецтва відповідного виду (образотворчого, літературного, музичного тощо). Пошукові, проблемні, дослідницькі завдання є способами здійснення творчої та практичної художньо-естетичної діяльності учнів. У процесі такої діяльності учасники педагогічної взаємодії отримують певні результати, які виникають як наслідок роботи педагога та учнів на основі використання педагогічних методів.

Методи художньо-естетичної діяльності в навчально-виховному процесі позашкільного закладу дозволяють педагогу вирішити ряд проблем, що виникають у результаті творчої діяльності: залучення до світових і національних духовних цінностей, втілених у витворах мистецтва; накопичення досвіду спілкування з витворами мистецтва в процесі творчої діяльності; оволодіння ефективними методами аналізу витворів мистецтва, пізнання інтегративних зв'язків; формування уявлень про цілісність світу через емоційно-ціннісне орієнтування особистості, у тому числі шляхом інтеграції різних видів мистецтв; можливість застосування засвоєних знань і сформованих вмінь в умовах культурно-освітнього середовища; реалізація творчого потенціалу, активізація внутрішніх інтересів та духовно-естетичних потреб особистості [153].

Методи позашкільної освіти головним чином збігаються з методами інших складових освіти, оскільки головні завдання також в основному однакові. Але досягнення окремих цілей позашкільної освіти здійснюється за допомогою методичних прийомів, які є лише частиною методу, здійснюють окремий вплив і не мають самостійного значення. Методи і прийоми, які

допомагають гуртківцям у засвоєнні навчального матеріалу, залежать від особливостей та специфіки кожної групи [40].

До умов, які сприяють ефективній пізнавальній та практичній діяльності учнів на заняттях у гуртках, належать:

- 1) індивідуальна робота з навчальним матеріалом із врахуванням індивідуальних особливостей учнів;
- 2) педагогічне керівництво навчально-виховним процесом учнів та корекція помилок у разі необхідності на основі врахування психологічних особливостей учнів;
- 3) залучення учнів до пошукової та дослідницької діяльності, вирішення навчальних завдань, орієнтування учнів на творчий підхід у вирішенні завдань та до використання різних способів дій, залучення учнів до аналізу власних помилок та пошуку шляхів їх вирішення;
- 4) максимальна самостійність учнів;
- 5) викладення навчального матеріалу з опорою на суб'єктивний досвід учнів, коли засвоєння нових знань є логічним продовженням уже засвоєних та сформованих знань, вмінь та навичок;
- 6) відбір цікавого навчального матеріалу, який стимулює розумову діяльність учнів та розвиває їх самостійність;
- 7) об'єктивна оцінка результатів діяльності учнів та засобів її здійснення.

Розвиток учня відбувається в процесі цілеспрямованої, методично обґрунтованої діяльності педагога на всіх етапах навчання. При цьому головною умовою цього розвитку виступає забезпечення індивідуального підходу до учнів. Педагог повинен систематично і всебічно вивчати індивідуальні особливості учнів; поєднувати групову та індивідуальну форми організації навчання; здійснювати організацію самостійних робіт, продуктивної праці учнів з використанням документації різного типу; проводити поточний індивідуальний інструктаж у процесі виконання практичних робіт; використовувати при необхідності роздатковий матеріал,

моделі, натуральні зразки виробів; проводити індивідуальні бесіди та консультації; при первинному засвоєнні трудових практичних навичок здійснювати індивідуальний добір об'єктів праці [40].

Використання різних способів організації спільної діяльності педагога та учня на заняттях гуртка має свою специфіку. Існують відмінності у методиці проведення занять, які зумовлюються напрямками діяльності, що вивчаються. Тому доцільно розглядати методичні особливості проведення занять гуртка саме у відповідності до напрямків діяльності згідно з програмою навчання [40].

У процесі створення нового здійснюється розвиток якостей творчої особистості: допитливості, винахідливості, вправності. Стала потреба у новизні, отриманні нової інформації та оволодінні новими способами діяльності сприяє розвитку допитливості. Вирішення творчого завдання суб'єктом, що включає його оригінальність та кількість варіантів, – сприяє розвитку винахідливості. Оперативність (швидкість) процесу пошуку рішення суб'єктом в умовах дефіциту часу та інформації сприяє розвитку вправності [141]. Велике значення у творчій діяльності має безперервність творчого процесу.

Організація ефективної науково-методичної роботи педагогів у позашкільних навчальних закладах набуває підвищеного соціального значення, адже вона сприяє розв'язанню проблеми оптимізації виховної роботи в позашкільному освітньому просторі, розробленню та впровадженню інноваційних навчально-виховних методик та технологій.

Науково-методична робота як складова професійно-творчої діяльності педагогів ґрунтується на проведенні педагогічних досліджень, узагальненні педагогічного досвіду з науково-методичної проблеми, передбачає розроблення нових науково-методичних матеріалів, методик і технологій.

Про важливість її організації у позашкільних навчальних закладах наголошується у працях А. Корнієнко, Л. Тихенко, Т. Суценко та ін. [141; 313; 305].

Розв'язання завдань науково-методичної роботи можливе лише за умови застосування різних форм колективної та індивідуальної методичної роботи, творчої діяльності педагогів щодо вдосконалення навчально-виховного процесу. Тому ефективність діяльності багатьох позашкільних навчальних закладів визначається науково-методичною досвідченістю педагогічного колективу. Створення такого колективу є пріоритетним завданням для позашкільних навчальних закладів [313].

Науково-методична робота в позашкільному навчальному закладі забезпечує оволодіння педагогами методами науково-педагогічного дослідження, аналізу ефективності навчально-виховної роботи, розроблення та впровадження інноваційних соціально-педагогічних технологій, освітніх програм і проектів.

Відповідно до зазначеного, організація науково-методичної роботи є одним із найскладніших напрямів управлінської діяльності, оскільки вона вимагає від адміністрації позашкільного навчального закладу високої наукової компетентності, а від педагогів – цілеспрямованої самоосвітньої діяльності, урізноманітнення та інтеграції напрямів професійно-творчої діяльності, проведення систематизованих науково-педагогічних досліджень, узагальнення педагогічного досвіду.

Безперечно, науково-методична робота потребує від педагога багато часу, відповідного рівня науково-дослідницької та професійної підготовки, створення належної матеріально-технічної бази. Відтак, об'єднання зусиль ініціативних педагогів-практиків, створення профільних методичних об'єднань та творчих груп, співпраця з науковцями в галузі педагогіки і психології, соціологами, іншими фахівцями – це саме той фактор, що не лише забезпечить впровадження інновацій, розроблення ефективних методик і технологій, а й сприятиме розвитку позашкільної освіти в цілому (рис. 2.2).

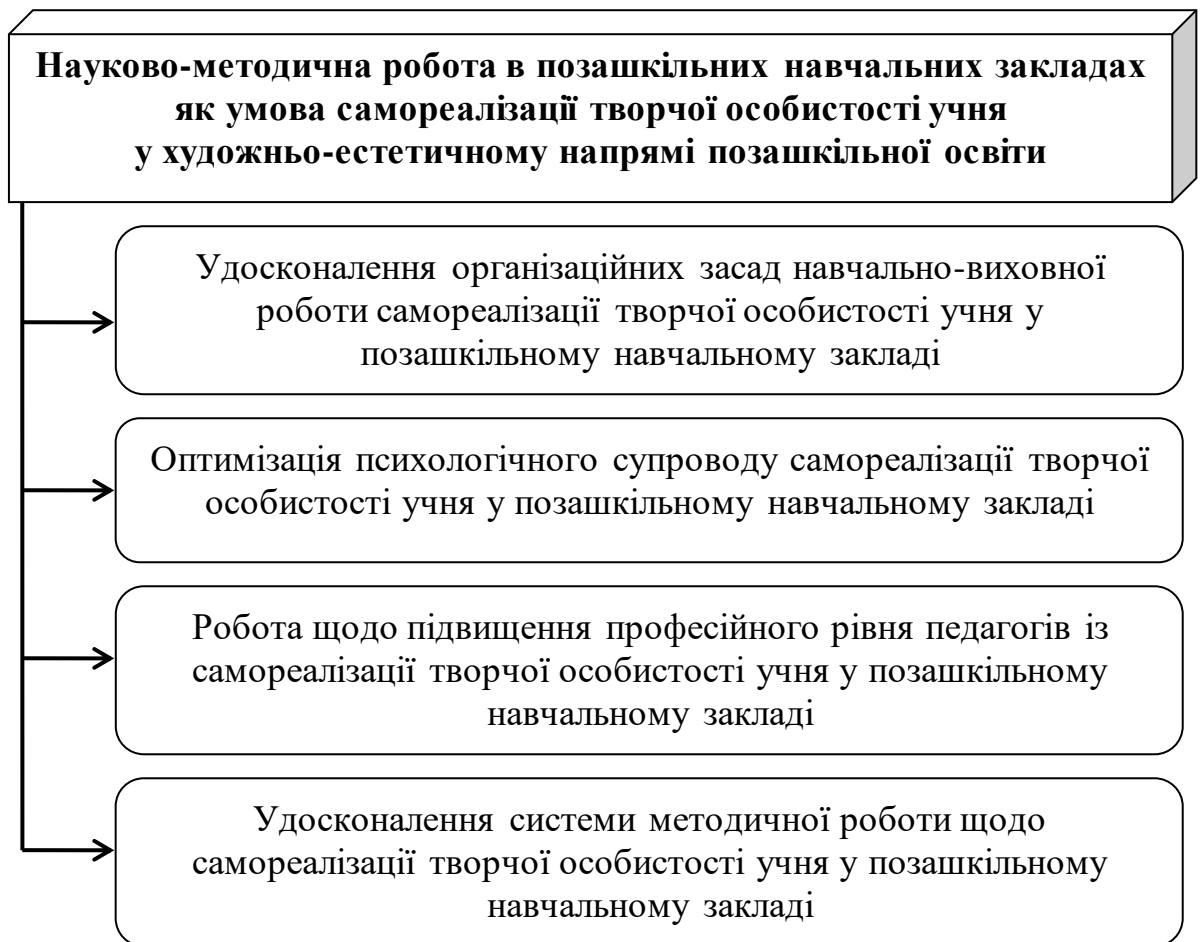

Рис. 2.2. Вплив науково-методичної діяльності на різні напрями організаційної, психолого-педагогічної та методичної роботи в позашкільних навчальних закладах

Умови самореалізації творчої особистості учня в позашкільному навчальному закладі передбачають: оновлення змісту художньо-творчої діяльності учнів у гуртках; реалізацію особистісно-орієнтованого підходу до учнів у процесі спілкування з ними; використання в гуртковій роботі педагогом різноманітних видів діяльності: практичної (художньо-творча), суспільно-корисної, дослідницько-пошукової, пізнавальної; комплексне використання мистецтв в освітньо-виховному процесі; приклад творчої особистості в найближчому оточенні; посилення уваги до діяльності учнів у довколишній дійсності; використання спеціально розроблених багаторівневих програм, посібників, наочності різноманітних методів; врахування вікових особливостей учнів; забезпечення в художньо-творчій

діяльності усіх етапів художнього процесу (спостереження дійсності, формування авторського задуму, постійна увага педагогів до виявлення та визнання талантів і обдарувань вихованців тощо).

До методичних умов розвитку творчої особистості в системі позашкільної освіти належать такі [141]:

1) навчальна програма повинна враховувати детальне і поглиблене вивчення важливих проблем, ідей та тем, що сприяють розвитку пошуково-перетворюючого стилю мислення;

2) викладення навчального матеріалу повинно забезпечувати: глибоке засвоєння базових знань, вмінь та навичок, що є основою генерування нових спроможностей в учнів; можливість одержувати нову інформацію, прищеплювати інтерес до самостійного набуття знань;

3) необхідність оптимального (кількісного та якісного) складу творчих груп (групи для розв'язування творчих завдань треба формувати так, щоб їх учасники за рівнем розвитку творчих якостей доповнювали одні одних);

4) необхідність опосередкованого педагогічного управління творчою діяльністю учнів, прийняття функції відсутнього в учня «внутрішнього критика»;

5) неприпустимість негативного впливу суперництва та конкуренції.

Таким чином, методи позашкільної виховної роботи відзначаються тим, що на перший план виступає розвиток творчої особистості, її ініціативи. Тому особлива увага звертається на способи організації художньо-технічної творчості [132].

Основою процесу художньо-естетичного виховання в позашкільному закладі є спільна діяльність педагога та учня, спрямована на розвиток в учня здібностей до сприйняття прекрасного, мистецьких цінностей і продуктивної діяльності. Засобами художньо-естетичного виховання є відібрані педагогом та спеціально організовані для виховання учнів предмети і явища навколишньої дійсності. До них належать:

1. Побутова естетика. Її метою є навчання учнів розуміти красу навколишнього життя, виховання в учнів бажання та потреби відчувати мистецтво, створювати та берегти його. Позашкільний заклад повинен бути оздобленим згідно з естетичними і гігієнічними вимогами до інтер'єру, охорони здоров'я учнів тощо.

2. Витвори мистецтва. Вони є ефективним засобом навчання та виховання учнів і дозволяють залучити учнів до споглядання та створення прекрасного. Витвори мистецтва слід підбирати побутового характеру (портрети, пейзажі), казкового характеру (книжкові ілюстрації), малі форми скульптури (вироби з фаянсу, гіпсу, дерева), витвори декоративно-прикладного мистецтва (кераміка, художнє скло, народні декоративні вироби та ін.).

3. Природа. Спостереження за природою вчить учнів розуміти красу навколишнього світу, відчувати його гармонію, відтворювати свої емоції та враження від споглядання природних «декорацій» у власних витворах мистецтва – малюнках, оповіданнях тощо. Природа є наймогутнішим і найдосконалішим творцем прекрасного, у ній черпають натхнення живописці, композитори, письменники для використання у своїх творах.

4. Спеціальне навчання. Додатковими засобами та методами формування художньо-естетичних смаків є спеціальні засоби навчання, до яких належать художньо-дидактичні ігри, свята, ранки, екскурсії, прогулянки, перегляди кіно- і телепередач, спектаклів тощо.

5. Самостійна художня діяльність учнів. У процесі художньо-естетичної діяльності учні мають змогу реалізувати свої творчі ідеї та задуми і проявити творчі здібності, які згодом можуть перерости в здібності до художньої творчості.

Формуванню самостійності учнів у художньо-естетичній діяльності сприяють такі фактори, як: розвивальний характер творчої діяльності на заняттях; врахування вражень та смаків, які формуються в процесі творчої

діяльності; створення художньо-естетичного середовища, яке сприяє найкращій творчій реалізації учнів; заохочення учнів, відсутність критики; педагог виступає опосередкованим керівником навчально-виховного процесу тощо.

Для розвитку самостійної художньої діяльності в групі створюють спеціальні зони (центри) з необхідним обладнанням, матеріалами, якими учні можуть вільно користуватися. Педагог при цьому дбає про урізноманітнення діяльності учнів, поєднання різних видів художньої діяльності: зображувальної, художньо-мовленнєвої, театральної-ігрової, музичної.

6. Свята. З ними пов'язані яскраві естетичні переживання учнів, прагнення випробувати себе в різних жанрах мистецтва. Підготовка до свята, участь учнів у створенні його програми, умов проведення, очікування святкового дійства формують особливий передсвятковий колективний настрій.

Вибір засобів і форм роботи з учнями залежить від багатьох факторів, серед яких на перше місце можна поставити життєвий досвід педагога, можливості позашкільного закладу, рівень особистих якостей учнів та мотиви їхньої діяльності. Щоб не сконцентрувати увагу лише на світі вузького захоплення учня, необхідно створювати умови для розвитку його інтелекту в широкому плані (ігри, конкурси, конференції, бесіди за «круглим столом», дискусії тощо).

Майстерність педагогів-фахівців, їх творчість виявляється саме у виборі форм організації навчання. Вибір форм організації педагогічного процесу в позашкільному закладі, поліпшення якості дитячого життя відбувається на основі творчих ініціатив вихованців і педагогів, доброї волі усіх і кожного на основі принципів самоорганізації і максимального збагачення соціального досвіду учня; духовної єдності особистості та колективу у спільній цікавій діяльності та відпочинку.

Велике значення має творча активність для художньо-естетичної діяльності. Поєднуючись з роботою мислення та уяви, творча активність

спрямовує її на утворення нового, якісного прогнозування результату діяльності, виявлення особистої сутності митця. Творча активність розвивається в процесі та результаті мисленнєвої діяльності. Наприклад, педагог може запропонувати таке завдання: «Проаналізуйте форми, орнаменти, кольорову гаму трипільської кераміки».

Загальна інформація до завдання. У мистецтві скіфів, що виникло на перехресті Заходу і Сходу, сформувався так званий «звіриний стиль», у якому домінували анімалістичні жанри – зображення реальних і фантастичних тварин: оленів, пантер, коней, грифонів. Вироби з коштовних металів, на яких нерідко зображено сцени з життя скіфів (побут, ритуали, полювання, бій), свідчать про вишуканий смак давніх майстрів. До всесвітньо відомих шедеврів скіфського золотарства, виконаних із віртуозною майстерністю, належать знаменита золота пектораль у формі місячного серпа з кургану Товста Могила, золотий гребінь з кургану Солоха, позолочена срібна амфора з кургану Чортотлик [125] (рис. 2.3 – 2.6).

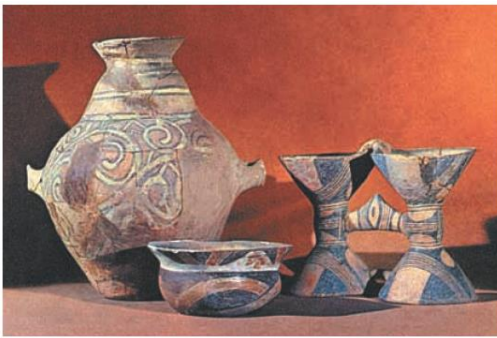

Рис. 2.3. Керамічні вироби трипільської культури

Рис. 2.4. Жіноча голова. Трипільська культура

Рис. 2.5. Скіфська золота пектораль

Рис. 2.6. Скіфська золота прикраса
«Олень»

Наступним у самореалізації творчої особистості учня в позашкільному навчальному закладі було таке завдання: «Порівняйте архітектурні споруди на фотоілюстраціях та визначте спільні ознаки, притаманні українським замкам польсько-литовської доби. Пригадайте назву мистецького стилю у західноєвропейській архітектурі, характерні ознаки якого втілено у спорудах українських замків та фортець. Дізнайтеся, який із замків належить до «Семи чудес України» (рис. 2.7; 2.8):

Рис. 2.7. Український замок
Польсько-Литовської доби. Замок у
ХотиніРис. 2.8. Український замок
Польсько-Литовської доби. Замок у
Мукачевому

Мистецтво є універсальним засобом формування та розвитку творчих здібностей, образного мислення, емоційної сфери, естетичної та національної свідомості особистості. На всіх вікових етапах мистецтво виступає як особлива форма духовно-практичної діяльності, у процесі якої відбувається

емоційно-ціннісне самовизначення людини. Розвиток емоційної сфери особистості безпосередньо пов'язаний з її художньо-естетичним вихованням, що активізує здатність до сприйняття, розуміння та обґрунтування оцінки витворів мистецтва, відчуття їх краси, сприяє формуванню естетичних потреб, ідеалів, смаків особистості [194]. Розвиток художньо-естетичного сприйняття в учнів передбачає формування у них особливого «бачення», яке не обмежується лише аналізом зовнішніх ознак і властивостей витворів мистецтва. Його можна охарактеризувати як здатність не лише дивитись і слухати, а й бачити та чути, тобто воно поєднує в собі і фантазію, і розум, і внутрішній світ. Важливо навчити учня розуміти, що за кожним штрихом, кольором, лінією, звуком, інтонацією, будь-яким елементом зовнішньої форми лежить не просто авторський задум композиції, але і його почуття, настрої, ставлення, і що ці елементи форми є засобами виразності цих станів. Наприклад, педагог може запропонувати таке завдання: «Визначте за емблемами і малюнками види образотворчого мистецтва і впишіть їхні назви під зображеннями» (рис. 2.9) [42]:

1)

2)

Парнас. Фреска. Станца делла Сеньятура у Ватикані

3)

Сікстинська мадонна

Портрет Іоанни Арагонської

Below the central fresco, there is a red question mark followed by two horizontal lines for writing:

Рис. 2.9. Види образотворчого мистецтва [42]

Педагог не повинен обмежуватися «передаванням» зразків відомих знань, вмінь та навичок, а, «розвиваючись сам, створювати умови для розвитку учнів як творчих особистостей, примножуючи тим самим духовний, інтелектуальний, соціальний і професійний потенціал суспільства» [48]. Наприклад, педагог може запропонувати таке завдання: «Визначте музичні інструменти, зображені у творах образотворчого мистецтва» (рис. 2.10).

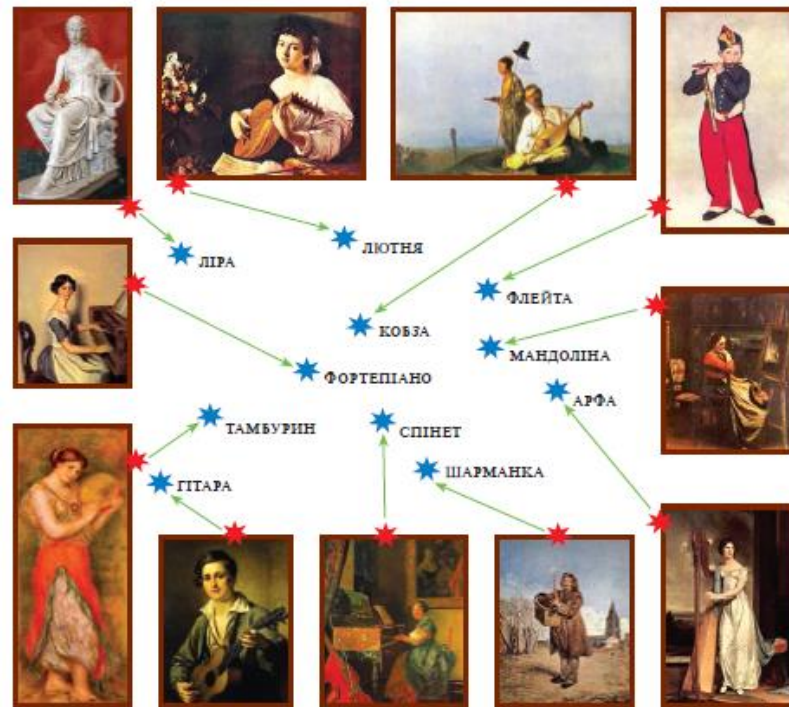

Рис. 2.10. Види музичних інструментів, зображені у творах образотворчого мистецтва [42]

Таким чином, можна виділити два основних види дій у царині творчої діяльності. Перший полягає у відтворенні або повторенні уже створених і вироблених раніше прийомів. Він пов'язаний з нашою пам'яттю і має назву – відтворювальний або репродуктивний. Другий вид вчинків творчої діяльності має зв'язок із створенням нових образів або дій і називається творчою, або комбінаторною, поведінкою. Наприклад, завдання, яке передбачає роботу з папером, основи якої відомі учням, та створення нового

виробу: «Створіть об'ємну кулю на основі модуля за технікою оригамі» (рис. 2.11).

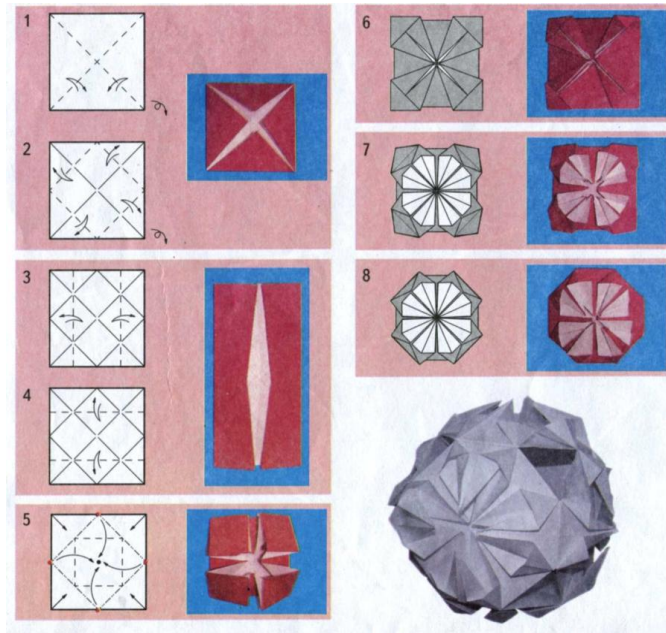

Рис. 2.11. Схема створення об'ємної кулі на основі модуля за технікою оригамі [359]

Для стимулювання в учнів інтересу до творчої діяльності в її основу варто вкладати вирішення завдань, що мають творчий і суперечливий характер. Суперечність – це рушійна сила вирішення технічних задач, тобто причина виникнення проблемної ситуації, яка активізує пізнавальну діяльність. У процесі вирішення творчих завдань одна суперечність переходить в іншу або породжує нову суперечність. Система суперечностей, що утворюється внаслідок цього, підтримує мисленнєву активність того, хто вирішує завдання, і забезпечує перманентність процесу творчості [163].

Внутрішнім стимулом творчості є динамічність усіх якостей і властивостей особистості, які можна розвинути та реалізувати в конкретній творчій діяльності.

Під час проведення занять, присвячених розвитку творчості, необхідно створити позитивну атмосферу, спрямовану на комфортне спілкування, розкриття творчих можливостей, потенціалу всіх членів гуртка.

Учні відчують себе психологічно комфортно на занятті, де панує атмосфера, яка передбачає вільне спілкування та обговорення проблеми і відкритості в її сприйнятті та розумінні. Висловлювання та дії учнів при розв'язанні творчих завдань повністю позбавлені негативних оцінок з боку опонентів, тому будь-яка творча діяльність заохочується керівником гуртка. Для створення таких умов використовуються різноманітні ігрові прийоми, спеціальні тренінги уваги, швидкості розумових процесів, образного мислення, невербального спілкування тощо [163].

Ефективними психолого-педагогічним умовами художньо-естетичного розвитку учнів є: розробка і структурування змісту творчої діяльності школярів; добір організаційних форм творчого розвитку на основі взаємодоповнення урочної та позаурочної художньо-пізнавальної діяльності учнів; методичне забезпечення реалізації змісту творчого розвитку школярів; створення предметно-розвивального середовища як педагогічно доцільного унаочнення, необхідного для повноцінної реалізації змісту творчої діяльності [283].

Отже, аналіз психолого-педагогічної літератури та практичної діяльності позашкільних навчальних закладів дає змогу стверджувати, що побудова навчально-виховного процесу гуртків, творчих об'єднань на засадах врахування індивідуальних, вікових, психологічних особливостей учнів, особистісно-орієнтованої освіти, суб'єкт-суб'єктної взаємодії педагога та учнів, технологіях співробітництва і співтворчості педагога та його вихованців у процесі улюбленої пізнавальної або творчої діяльності забезпечують формування творчої активності, що, у свою чергу, забезпечує:

- 1) творчу спрямованість особистості, усвідомлення нею значення творчих, гуманістичних потреб, інтересів, мотивів, цілей як провідних компонентів у її саморозвитку та життєдіяльності;

- 2) розвиток творчих рис характеру (цілеспрямованості, активності ініціативності, працьовитості, наполегливості, самостійності, оригінальності, організованості тощо);

3) формування творчих якостей інтелекту учасників (аналіз, синтез, творча уява та фантазія, увага та пам'ять, що формують уміння вирішувати життєві завдання та розробляти власні творчі проекти);

4) творчу самосвідомість педагога і його вихованців, що виявляється в самопізнанні та адекватній самооцінці, самоорганізації, самореалізації та самовдосконаленні творчої особистості;

5) постійне зростання потенціалу творчої діяльності – бажання систематично здобувати нові знання, набувати вміння, навички, творчо їх використовувати;

б) корекцію психічних якостей творчої особистості, її темпераменту, властивостей нервової системи (чутливості, пластичності, працездатності) та відповідно до них доцільного індивідуального стилю діяльності та поведінки, у процесі чого використовуються найкращі та коригуються слабкі (з точки зору вимог творчої діяльності) якості нервової системи конкретного вихованця та педагога.

Отже, дослідження педагогічних умов, особливостей удосконалення змісту, організаційних форм та методів самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі в позашкільному навчальному закладі дозволяє зробити такі висновки:

1. Розвиток творчої особистості відбувається через залучення учня до різноманітних видів художньо-естетичної діяльності. Виховна роль позашкільних занять полягає в тому, що в процесі художньо-естетичної діяльності відбувається художнє та естетичне виховання, формування вмінь самостійно та творчо підходити до роботи, підвищення рівня творчої активності.

2. Головною формою організації художньої творчості в позашкільних навчальних закладах є гурток. Гурток виступає організацією діяльності дітей, юнацтва та дорослих на добровільних засадах за їх інтересами та уподобаннями.

3. Основними елементами системи організаційних форм у

позашкільній освіті є групова та індивідуальна робота. Основними методами традиційного навчання є інформаційно-рецептивний або ілюстративно-пояснювальний та дослідницько-пошуковий. Через творчість учні реалізують індивідуальні характеристики, відображають ставлення до навколишнього світу і до себе в доступній і посильній для учня художній формі. У процесі вирішення творчого завдання учні вчаться цілеспрямовано моделювати, інсталювати, імпровізувати. У процесі створення нового, здійснюється розвиток якостей творчої особистості: допитливості, винахідливості, вправності. Втілена в навчально-виховний процес позашкільного закладу методична система формування в учнів художньо-естетичного ставлення до дійсності дозволяє вирішити такі проблеми: залучення до світових і національних духовних цінностей, втілених у витворах мистецтва; накопичення досвіду спілкування з витворами мистецтва в процесі творчої діяльності; оволодіння ефективними методами аналізу витворів мистецтва, пізнання інтегративних зв'язків тощо.

Головними умовами забезпечення відповідності змісту і ефективності системи художньо-естетичного виховання у діяльності закладів позашкільної освіти є постійне вдосконалення програм, форм і методів вивчення творчості, створення підручників, навчально-методичних посібників тощо. Педагогічні умови позашкільних навчальних закладів, у яких відбувається художньо-естетичне виховання, не застосовуються ізольовано, вони взаємопов'язані. Складність існуючих зв'язків зумовлена багатofакторним характером особистості учня.

Отже, самореалізації творчої особистості учня в позашкільному навчальному закладі залежить від сукупності педагогічних умов, що забезпечують ефективність художньо-естетичної підготовки засобами творчості, використання цілеспрямованого змістового наповнення курсів та практичних занять, а також системою навчальної роботи в гуртках, секціях тощо.

Висновки до II розділу

З'ясовано, що гуртки, групи та інші творчі об'єднання позашкільних навчальних закладів художньо-естетичного напрямку позашкільної освіти містять великий потенціал для самореалізації творчої особистості учня, культивування їх моральних цінностей на основі залучення до мистецтва та здійснення власної художньої творчої діяльності.

У процесі дослідження нами визначено, що позашкільна освіта дає змогу учневі не лише організувати свій вільний час, проводити дозвілля або здійснювати його вибір, але й усвідомлено підходити до визначення свого подальшого життєвого шляху. Це обумовлено тим, що на сьогодні пріоритетним напрямом позашкільної освіти є сприяння становленню гармонійної, різнобічно розвиненої особистості з її унікальністю, неповторністю, творчою активністю, внутрішньою свободою, духовністю, потребою в самореалізації.

Встановлено, що ефективність самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти залежить від організації такого навчально-виховного процесу, який передбачає суб'єкт-суб'єктну взаємодію учнів та педагога на основі взаємодопомоги, взаєморозуміння, довіри, визнання індивідуальності особистості тощо. При цьому діалог між учнем та педагогом є необхідною складовою впливу на свідомість учня, його розвиток, формування ціннісного ставлення до навколишньої дійсності і поштовхом до подальшого становлення, самореалізації.

Вагому роль у самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти мають відповідні організаційно-педагогічні умови. Дослідженням встановлено, що основними серед них є: вдосконалення мети, принципів і завдань самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти; розширення змісту, форм і методів здійснення художньої творчої діяльності; розвиток засобів впливу на самореалізацію творчої особистості, її здібності, потреби,

інтереси тощо.

З метою структурування таких організаційно-педагогічних умов самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти нами виділено три компоненти, структуровані за відповідними критеріями, а саме: організаційний, цільовий та процесуальний.

Встановлено, що в структурі організаційно-педагогічних умов самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти організаційний компонент включає гуртки, групи та інші творчі об'єднання художньо-естетичного напрямку позашкільної освіти, позашкільних навчальних закладів; до цільового компонента належать мета, принципи та завдання розвитку самореалізації творчої особистості в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти; процесуальний компонент включає зміст, форми та методи розвитку самореалізації творчої особистості в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти.

Необхідним завданням дослідження постала експериментальна перевірка визначених нами організаційно-педагогічних умов самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти.

РОЗДІЛ ІІІ

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

3.1. Психоданаліз як умова розвитку самореалізації творчої особистості учня в позашкільному навчальному закладі

У сучасних умовах розвитку української культури дуже важливим є питання виховання нової генерації громадян, і це неможливо уявити без естетичного розвитку особистості, чому визначальним чином сприяє мистецька освіта та естетичне виховання особистості. Руїнування загальнолюдських цінностей, моральних ідеалів, втрата гуманістичних пріоритетів та духовності, пов'язані із зростанням технократизму, інформатизацією суспільства, реаліями суспільного життя тощо, зумовлює необхідність їх відновлення і наполегливого утвердження, тому виникає потреба у відповідному реформуванні шкільної та позашкільної освіти як суспільних інститутів навчання та виховання. Особливе значення відводиться позашкільній освіті, яка передбачає об'єднання учнів, вихованців за інтересами та потребами участі в певного роду діяльності, переважно творчої, що передбачає використання мистецтва та його засобів з метою формування художньо-естетичних компетентностей учнів.

Як показує практика, сьогодні в нашій країні спостерігається недостатній вклад і недооцінка ролі психоданалізу в системі виховання та освіти. Психоданалітичні теорії та підходи недооцінюються в системі підготовки педагогів, оскільки вони не представлені як обов'язкові дисципліни в професійній підготовці людей, які беруть безпосередню участь у вихованні дітей на ранніх стадіях розвитку та в школі.

На наш погляд, вивчення психоданалітичних теорій фахівцями, чия праця пов'язана з вихованням і розвитком дітей, дозволила б їм:

- розуміти психічні процеси розвитку особистості з урахуванням

позасвідомого;

- знаходити індивідуальний підхід до кожної дитини, спираючись на особливості її особистісного розвитку та специфіку її здібностей;
- використовувати знання про групові процеси для ефективнішого проведення занять у гуртках та класах;
- ефективніше залучати батьків до естетичного виховання дитини.

У родині, як правило, перший вихователь дитини – мати, і вона сподівається виростити добру, чесну, розумну, порядну – одним словом, найкращу дитину.

У дитячому садку, в школі – це педагог, який вірить у те, що діти зможуть засвоїти той навчальний матеріал, що подається в процесі навчання.

Але в реальному житті батьки, вихователі та педагоги стикаються з тим, що діти недостатньо освічені, невиховані, агресивні стосовно членів родини, однолітків, вихователів, часто хворіють, відстають у психічному розвитку.

Саме тут, на наш погляд, психоаналіз міг би стати тим методом, який допоможе педагогіці досягати бажаних результатів у вихованні.

Психоаналіз може допомогти батькам, вихователям та педагогам навчитися розуміти стан дитини, розібратися в глибинних причинах її недисциплінованості, агресивності, неуспішності в навчанні, тобто зрозуміти у душевному житті дитини те, що раніше вражало і здавалося нез'ясовним, а також, зрозуміти власні глибинні позасвідомі процеси, причини своїх емоційних відгуків та моделі поведінки. Таким чином, розуміючи себе і свою дитину або учня, вихователь знижує рівень власної тривожності відносно питань організації виховного процесу і може побудувати процес виховання дитини з самого раннього віку відповідно до її індивідуальних особливостей розвитку.

На сьогодні в системі позашкільної освіти основний акцент робиться на розвитку вмінь та навичок. Психоаналітичні знання могли б допомогти педагогам побачити і врахувати глибинні особливості розвитку особистості,

оскільки психоаналіз розкриває прагнення, думки та позасвідомі процеси розвитку дитини.

З допомогою психоаналітичних методів у системі освіти, в тому числі позашкільної, можна чітко означити і вирішувати проблеми:

- психологічних станів учнів, їх самореалізації та самовдосконалення;
- зподолання агресивності поведінки в дітей, яка часто перебуває в опозиції до творчості (деструктивні потяги і здатність до сублімації були відкриті завдяки психоаналізу і описані багатьма психоаналітиками починаючи із З.Фрейда);
- страхів та фобій (у тому числі за допомогою психоаналітичної техніки роботи з дитячим малюнком);
- статевого виховання дітей (психоаналіз має теоретичну та практичну базу сексуального розвитку людини, закономірності та особливості цього розвитку);
- успішності шкільного навчання, засвоєння знань та навичок;
- побудови ефективнішої системи взаємодії педагогів та батьків.

Можливості психоаналізу в системі освіти не обмежуються цим переліком, але навіть з вищепереліченого можна зробити висновок, що інтеграція психоаналізу та педагогіки може стати потужним інструментом у батьків та педагогів при вирішенні проблем виховання дітей.

У класичному психоаналізі З.Фрейда впливу батьків на психічний розвиток дитини відводиться центральне місце. У перші роки життя дитини батьки (особливо мати) – це ті особи, з якими пов'язані найважливіші ранні переживання. Звичайні повсякденні дії батьків з догляду за дитиною мають важливий психологічний ефект.

Переживання раннього дитинства грають критичну роль у формуванні особистості, тому особисті особливості батьків та об'єктні стосунки в родині безпосередньо впливають на формування структури особистості.

З часів Фрейда багато психоаналітичних шкіл переглядали його

теорію раннього розвитку дитини та етапи психосексуального розвитку, але ними ніколи не ставилися під сумнів її засадничі принципи:

- існуючі психологічні проблеми є відображенням своїх дитячих попередників;
- взаємодії у ранні роки створюють шаблон пізнішого сприйняття життєвого досвіду, і ми позасвідомо розуміємо його відповідно до категорій, які були важливі в дитинстві;
- ідентифікація рівня розвитку особистості – це дуже важлива частина нашого розуміння характеру та необхідних умов для самореалізації особистості.

У даному випадку варто звернути увагу на стадії розвитку дитини. Йдеться про відкриті З. Фрейдом стадії психосексуального розвитку – оральну, анальну, фалічну, Едіпову, латентну. Кожна стадія у зв'язку з індивідуальною історією робить свій внесок до формування специфічних рис характеру, у тому числі до розвитку здатності до творчості і сублимації. У закріпленні специфічних особливостей, характерних для певної стадії розвитку, специфічну роль у психоаналізі відводять психічним механізмам регресії та фіксації.

Регресія – це поняття, яке використовують у психоаналізі та сучасній психології для позначення психічного процесу повернення суб'єкта від уже досягнутої точки до одного з попередніх етапів розвитку, тобто повернення до попередніх форм розвитку думки, об'єктних відношень, структури поведінки. У багатьох своїх роботах З. Фрейд підкреслював, що минуле дитини-індивіда, а тим самим й усього людства, назавжди залишається всередині нас: «Первинні стани завжди можуть виникнути знову. Первинна психіка, у найсильнішому значенні слова, є незнищеною» [324]. Фрейд підтверджує цю думку про повернення до минулого в найрізноманітніших галузях – у психопатології, у сновидіннях, в історії культури, в біології, в мистецтві тощо.

Поняття регресії безпосередньо пов'язане з поняттям фіксації.

Психоаналітична теорія позасвідомого розглядає фіксацію як спосіб запису деякого змісту (досвід, образи, фантазії), у незмінній формі присутнього в позасвідомому і такого, що має своїх свідомих або поведінкових репрезентантів. Фіксація – важливе джерело емпіричного досвіду – може також мати патологічний характер та виражатися у формі симптому (невротичного або психотичного) або демонструвати психічну травму. Фіксація готує ті позиції, на які відступатиме процес регресії, який по-різному проявляється при різних психічних розладах. Психоаналітичне поняття фіксації цілком сумісне з психологічними теоріями пам'яті, в яких наявні моменти фіксації, збереження, спливання в пам'яті, впізнання спогаду. Проте в психоаналітичній теорії фіксація розуміється як справжній запис за допомогою мнестичних слідів, які можна «перевести» з однієї системи психіки до іншої (позасвідоме, передсвідоме, свідоме).

У процесі виховання важливо враховувати, що фіксація і регресія як психічні процеси можуть сприяти як стабілізації та творчій самореалізації особистості, так і розвитку психічної патології, що відбувається як внаслідок фрустрації, яку не можна перенести, так і внаслідок надмірної турботи.

Якщо педагоги ознайомляться з психоаналізом, вони зможуть адекватно реагувати на певні фази дитячого розвитку і не надаватимуть занадто небезпечного значення тим соціально неприйнятним або збоченим спонуканням, що проявляються в дитини; вони зможуть правильніше реагувати на ці спонукання, розуміючи, що пригнічення часто призводить до надзвичайно небажаного результату таким же чином, як і повне потурання дитячим примхам та забаганкам. З. Фрейд підкреслював, що «наші найкращі якості у вигляді сублімації та реактивних утворень зростають на ґрунті найнегативніших схильностей. Педагогіка повинна наполегливо піклуватися про те, щоб не розтратити ці надзвичайно цінні джерела сили, та обмежитися тим, щоб сприяти цим процесам, за допомогою яких дана енергія переводиться до потрібного русла» [324].

Ключ до зміни поведінки дитини лежить у зміні взаємовідносин між

дитиною і батьками, у зміні способу життя родини та емпатичному і розуміючому ставленні до нього вихователів і педагогів.

Дослідження особливостей розвитку самореалізації творчої особистості учня в позашкільному навчальному закладі показало, що актуальність даного дослідження пов'язана з визначенням місця та ролі образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва як дієвих та ефективних засобів самореалізації учнів в позашкільних навчальних закладах.

Встановлено, що різнобічним аспектам дослідження даної теми присвячені розробки таких науковців як: Н. Мамчур, який досліджує народне декоративно-прикладне мистецтво як засіб виховання естетичних смаків студентської молоді [176]; Л. Масол, який досліджує теоретичні і практичні аспекти мистецької освіти [185]; Л. Михайлова, яка вивчає методологічні засади формування в підлітків художньо-естетичної компетентності [188]; І. Ревенко, який вивчає особливості художньо-естетичного виховання підлітків як психолого-педагогічну проблему, досліджує критерії та показники рівнів готовності майбутнього педагога до художньо-естетичного виховання школярів [259]; Г. Сотська, яка досліджує формування естетичної культури майбутніх учителів образотворчого мистецтва у вимірах компетентнісного підходу [296] та ін.

Аналіз наукової літератури показує, що поняття компетентності є складним та багатоаспектним, тому для визначення змісту художньо-естетичної компетентності, ми вважаємо за необхідне окремо розглянути поняття «компетентність».

У тлумачному словнику С. Ожегова поняття «компетентність» подано як ознака слова «компетентний», тобто «обізнаний, авторитетний у якій-небудь галузі; який володіє компетенцією» [214].

О. Овчарук пропонує визначення компетентності як інтегрованої характеристики якості особистості, результативного блоку, сформованого через досвід, знання, уміння, ставлення, поведінкові реакції [213].

В. Краєвський [144] та А. Хуторський [333] визначають компетентність як поєднання відповідних знань і здібностей, що дозволяють обґрунтовано судити про цю сферу й ефективно діяти в ній.

Л. Тархан [309] дає таке визначення цього поняття: «компетентність – це нова одиниця вимірювання освіченості людини, оскільки знання, вміння і навички вже повністю не задовольняють суспільство, не дають змоги показати, виміряти рівень якості освіти. Компетентність, швидше, описуватиме не результат освіти людини (компетенція), а результат її діяльності, завдяки чому всередині системи освіти можна визначити результати освіти й працювати на їх досягнення».

На думку В. Болотова [36] та В. Серікова [280], компетентність є наслідком саморозвитку індивіда, не стільки технологічного, скільки особистісного зростання, наслідком самоорганізації й узагальнення діяльнісного й особистісного досвіду.

На основі даних тлумачень ми визначаємо компетентність як спеціальну здатність людини, що охоплює знання, вміння, навички та способи мислення і реалізується через особистісну діяльність та соціальну взаємодію учасників діяльності, спрямовану на вирішення поставлених завдань.

Беручи за основу положення про те, що художньо-естетична діяльність являє собою процес формування творчо-активної особисті, здатної сприймати й оцінювати естетичне у довколишній дійсності, природі, мистецтві, жити й творити за законами краси, ми дослідили поняття художньо-естетичної компетентності.

У науковій літературі нами виявлено декілька визначень художньо-естетичної компетентності.

Так, Л. Масол визначає художньо-естетичну компетентність як готовність особистості до художньо-творчої реалізації, самостійного пізнання мистецтва, естетичної оцінки творів мистецтва [185].

Л. Михайлова визначає художньо-естетичну компетентність як

розвиненість художніх інтересів, смаків, потреб, ідеалів та естетичних ціннісних орієнтацій у галузі мистецтва, художньо-образного мислення, опанування мовами різних видів мистецтва, здатність бути слухачем, глядачем, читачем і творцем, вміння сприймати, інтерпретувати та оцінювати художні твори, висловлювати особистісне ставлення до них, аргументуючи свої думки та оцінки, готовність використовувати отриманий досвід у самостійній творчій діяльності [191].

І. Ревенко зазначає, що художньо-естетична компетентність – це обізнаність у галузі мистецтва, прагнення та здатність реалізувати на практиці свій художньо-естетичний потенціал для одержання власного неповторного результату творчої діяльності, під яким розуміється певний обсяг культурно-історичних та художньо-естетичних знань; уміння та навички художньо-естетичного сприймання, аналізу й інтерпретації творів мистецтва відповідно до авторського задуму, розуміння єдності форми та змісту тощо [259].

В основу формування художньо-естетичної компетентності покладено ядро художньої культури – мистецтво як унікальна форма суспільної свідомості, що сприяє духовному розвитку й удосконаленню внутрішнього світу людини. Так, як зазначає В. Лутаєнко, мистецтво «розвиває передусім естетичний бік мислення», а «естетика мислення прямо пов'язана зі ступенем участі людини в художній творчості й сприйняттям її наслідків» [169].

Спираючись на дані дефініції поняття, ми визначаємо художньо-естетичну компетентність як наявність художніх смаків, інтересів, потреб, художньо-естетичного мислення, уміння та навичок художньо-естетичного сприймання, аналізу й інтерпретації творів мистецтва та ін., як здатність особистості здійснювати художньо-творчу діяльність, спрямовану на самореалізацію та самоутвердження особистості.

На основі запропонованого нами визначення художньо-естетичної компетентності ми можемо виокремити основні її складові: художньо-естетичне сприйняття, художньо-естетична оцінка творів мистецтва,

художньо-естетичний смак, художньо-естетичне мислення, художньо-естетична діяльність, інтереси та потреби в художньо-естетичній діяльності. Структура художньо-естетичної компетентності представлена на рис. 3.1.

Рис. 3.1. Структура художньо-естетичної компетентності

Формування цієї компетентності досягається завдяки реалізації ідеї інтеграції. Впровадження в позашкільну практику комплексу видів мистецтв дозволяє розширити асоціативне мислення учнів, збагатити їхнє суб'єктивне художнє світосприймання і світовідчуття, створити умови для розвитку сенсорної, емоційної та інтелектуальної сфер.

У цілому, прагнення реалізувати закладені в особистості творчі сили через пізнавально-виховну силу мистецтва – одна з найбільш глибоких потреб особистості. Здатність до творчої реалізації як пред'явлення себе, своєї індивідуальності, унікальності, потреба «бути» визначає власну значущість в очах інших людей, сенс життя кожної особистості. У зв'язку із цим однією з важливих проблем художньо-естетичного виховання, вирішувати яку належить як батькам, так і педагогам, є проблема виховання

здатності особистості учня, що знаходиться в розвитку, до творчої самореалізації.

Встановлено, що С. Рубінштейн зазначав: «Творчість особистості – це самореалізація можливостей та здібностей людини в оптимальних формах та з максимальною ефективністю на основі створення нового у собі та діяльності. Тому, вивчення самореалізації у творчій пізнавальній діяльності набуває сьогодні особливої актуальності. Саме в творчості (а відповідно і мистецтві) знаходиться джерело самореалізації особистостей, що вміють аналізувати виникаючі проблеми, встановлювати системні зв'язки, виявляти протиріччя, знаходити їх оптимальне рішення, прогнозувати можливі наслідки реалізації таких рішень» [271].

Слід також відмітити, що саме позашкільні установи більшою мірою покликані створити умови для розвитку творчої самореалізації учнів, у тому числі засобами мистецтва, оскільки школа в рамках стандартної програми навчання не може забезпечити індивідуальний підхід до кожного учня, не може надати кожному учню широку можливість демонстрації своїх творчих досягнень.

Для ефективного вирішення таких завдань, на наш погляд, педагоги позашкільних навчальних закладів повинні не тільки володіти знанням свого предмета та методикою його викладення, але й постійно освоювати знання в галузі психології дитячого розвитку, психології творчості, а також володіти знанням психоаналітичної теорії, оскільки саме там знаходяться витoki наукової ідеї самореалізації засобами мистецтва. Як відомо, наукове обґрунтування ідеї самореалізації беруть свій початок у роботах засновника психоаналізу З. Фрейда, зокрема у його концепції стадій дитячого розвитку і в теоріях сублимації та ідентифікацій. У подальшому інші автори-психоаналітики розвивали ідею творчої самореалізації особистості. Зокрема А. Адлер обґрунтував «універсальне прагнення людини до самовдосконалення», далі ця ідея була конкретизована у теорії самоактуалізації А. Маслоу, в концепції повноцінно функціонуючої людини

К. Роджерса, у працях Е. Фромма про орієнтацію людини на досягнення власної індивідуальності та відмітності від інших через виявлення і реалізацію своїх потреб. Значним внеском у розвиток теорії формування творчої особистості були запропоновані Д. Віннікоттом концепти «ігрового простору», «первинної творчості», «перехідного об'єкта», які значно розширили як психоаналітичні, так і психологічні уявлення про формування творчих можливостей [51]. Безумовно, цим списком не обмежується коло авторів, які заклали основи розуміння витоків творчості. Ці автори відносяться до психоаналітичних шкіл.

З самого початку створення психоаналітичної теорії З. Фрейда цікавили питання виникнення творчого духу і таємниці творчості. Намагаючись відповісти на питання про походження творчості, Фрейд стверджує, що діти в грі поводяться як митці в тому, що вони створюють свій власний світ. Він відмічає, що діти «сприймають гру дуже серйозно і вкладають у неї багато почуття» [326]. Фрейд також указував, що «грою дитини керують бажання, власне одне бажання, що допомагає виховувати дитину, – бажання бути «великим» та дорослим. Дитина постійно грає у «великого», імітує у грі те, що йому відомо про життя дорослих» [326]. З грою Фрейд також порівнює фантазування і вважає його невід'ємною основою творчості. Таким чином, гра, фантазування та ідентифікації з творчою діяльністю значимих дорослих дозволяють розвиватися творчій особистості учня. Ми вважаємо дуже важливим, щоб педагоги позашкільних навчальних закладів більш ефективно використовували гру та впроваджували фантазування в процес навчання. А в цьому їм може допомогти знання психоаналітичної теорії гри та базові уявлення про психоаналітичне діагностування дітей.

Як зазначалося, у творчості завжди перетинаються два виміри – внутрішній світ особистості і зовнішнє середовище. До внутрішнього виміру, як вже відзначалося, ми можемо віднести позасвідомі ідентифікації. До взаємодії творця із зовнішнім світом ми могли б віднести взаємодію із самим

засобом вираження і взаємодію з уявною публікою, для якої призначається творча продукція. Публіка, до якої звернений творчий витвір, – це, передусім, «внутрішня публіка», що складається зі значимих об'єктів, які можуть сприйматися або як ворожі, або як ті, що підтримують. Стосунки творчої особистості і уявної публіки – це любовний зв'язок, який рясніє небезпеками. Творча особистість завжди бажає розділити з публікою особисте внутрішнє бачення, але спочатку хоче впевнитися в тому, що її твори мають цінність і будуть бажаними й прийнятими публікою, для якої вони призначені.

Творча особистість живить своє натхнення чимось із зовнішнього світу і, коли враження, відчуття і думки психічно інкорпуються, вони запліднюють внутрішню психічну реальність творчої свідомості. Проте, цей вічний рух між внутрішнім і зовнішнім може переживатися як щось таке, що лякає, може сприйматися дитиною як зона психічного конфлікту. Творча продукція завжди сприймається дитиною двоюко: з одного боку, це щось надзвичайно цінне, подарунок запропонований «іншому» (зазвичай матері) з любов'ю, з іншого боку, – ця продукція несвідомо сприймається дитиною як зброя, яка може бути використана для нападу та керування цим «іншим».

Відповідно, педагоги й батьки, які сприяють процесам розвитку творчої самореалізації дітей, повинні будувати свою взаємодію з ними з урахуванням такого амбівалентного сприйняття дитиною продуктів власної творчості і допомагати їй справлятися з важкими і суперечливими почуттями, що виникають у процесі творчості. Необхідно також якомога більше включати гру до процесу освоєння творчих навичок і створювати можливості для ідентифікацій з творчим початком значимих дорослих шляхом взаємодії з дитиною в процесі спільної творчої діяльності.

У цьому підрозділі ми відмітили лише деякі аспекти психоаналітичної теорії відносно творчої самореалізації особистості і, на наш погляд, вивчення глибинно-психологічних аспектів розвитку особистості, володіння базовими

аспектами психоаналітичної теорії й діагностики допоможе педагогам в ефективнішій побудові процесів навчання учнів у позашкільних установах.

Формування уявлення про іншу людину будується на основі інформації різного характеру. За словами О. Бодальова, це насамперед інформація «...про стійкі особливості іншої людини, яка накопичується і зберігається в пам'яті тривалий час, використовуючись при загальній оцінці актуальних та потенційних можливостей цієї людини і впливаючи на вироблення загального підходу до неї. Потім індивід може володіти більш конкретною та обмеженою інформацією, яка говорить йому лише про готовність людини до діяльності і про характерну для неї поведінку в умовах цієї діяльності. Нарешті, існує поточна оперативно-регуляційна інформація про поведінку, стан і можливості людини, отримувана при взаємодії з нею в даний момент...і використовується негайно» [33]. Зі сказаного випливає, що пізнання педагогом учня будується на накопиченні інформації про стійкі якості його особистості, про особливості виконання ним (учнем) рольових функцій, про специфіку здійснення ним поточних процесів вирішення конкретних завдань (процесуальна оцінка).

У психологічній літературі наголошується, що формування уявлення педагога про особистість учня опосередковане наявністю в нього «імпліцитної концепції особистості», що є вираженням засвоєних психолого-педагогічних знань (дуже часто це не наукові знання, а побутові уявлення), вікових, соціальних, соціально-психологічних, статевих, професійних та інших стереотипів, осмислення власного досвіду взаємодії з учнями та іншими людьми тощо. На рівні свідомості ця концепція виявляється у вигляді певної системи критеріїв, через призму яких педагог і здійснює відбір інформації, аналіз і оцінку особливостей особистості учнів. Виходячи з цього, можливість аналізувати власні критерії оцінки учнів, можливість співвідносити їх з психологічними, а також з психоаналітичними науковими теоріями дозволяє педагогу значно ефективніше будувати учбовий процес.

І в цьому йому може допомогти взаємодія з психологами та психоаналітиками.

Як уже зазначалося, одним з ефективних засобів розвитку творчих, художньо-естетичних якостей учня є використання образотворчого та декоративного-прикладного мистецтва, наприклад використання творів живопису, декоративних композицій тощо, які впливають, передусім, на почуттєву та емоційну сферу особистості, а тому містять найбільший потенціал для формування художньо-естетичної компетентності та збагачення внутрішнього світу особистості.

Тому метою гуртків образотворчого мистецтва є забезпечення для учнів цілісного сприймання сучасного культурного простору, ознайомлення з образотворчими мистецтвами (живописом, скульптурою, графікою тощо) та іншими видами мистецтв (елементами архітектури, декоративно-ужиткового мистецтва, дизайну та ін.) та їх специфічними засобами художньої виразності: пластикою графічних ліній, кольорового мазка, пластикою форми матеріальних конструкцій. Педагог повинен розвивати в учнів особистісно-ціннісне ставлення до пластичних мистецтв, до різних технік і жанрів художньої творчості; формувати в уяві учнів цілісну картину культурного простору, виховувати інтегровану особистість; прагнути формування єдності емоційної, інтелектуальної і сенсорної сфер у сприйманні довкілля учнями. Розвиток творчої активності школярів у художній праці на основі взаємодоповнюваності думки, почуття, практичної дії; участь у художній продуктивній праці, пов'язаній із естетичним оформленням повсякденного побуту та художньо-трудовими традиціями і календарно-обрядовими святами за звичаями країни є дуже важливими складовими формування творчої особистості. Специфіка образотворчого мистецтва дозволяє використовувати різні його види в позашкільній діяльності. З цією метою педагог може використовувати різні види завдань, наприклад: «Створіть композицію «Нарциси», використовуючи наявні матеріали» (рис. 3.2):

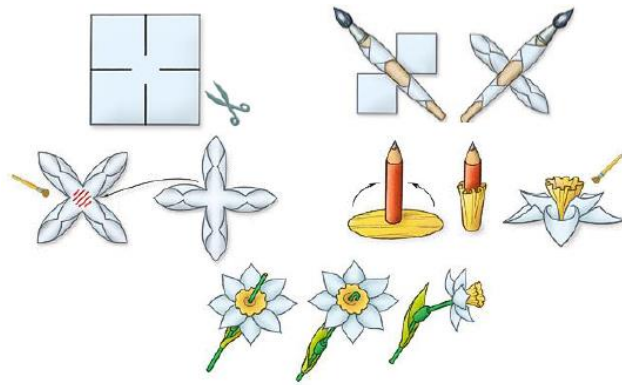

Рис. 3.2. Схема виконання композиції «Нарциси»

Таке завдання розвиває просторову уяву учнів, фантазію, художньо-естетичний смак, акуратність у виконанні, здатність подумки оперувати й передбачати наперед результати дій, аналізувати їх тощо.

Можна зазначити, що учнівський малюнок – це особливий матеріал, який окрім художньо-мистецького початку несе важливий комунікативний сенс. Особливого значення учнівський малюнок набуває в контексті психологічного консультування, де стає одним з головних прийомів роботи. Наприклад, у психотерапії образотворча діяльність дитини розглядається в нерозривному зв'язку з розвитком її пізнавальної та емоційної сфер і надає багатий потенціал для налагодження взаємодії і надання терапевтичної допомоги. Проте педагоги та вихователі також можуть використовувати учнівські малюнки не лише для розвитку творчого потенціалу учнів, але й для глибшої та ефективнішої педагогічної взаємодії з ними.

В основі малюнка лежить, передусім, відтворення візуальних образів, які відображають зв'язок свідомих та позасвідомих компонентів психіки особистості. Малюнок є своєрідною опосередкованою формою вираження почуттів та переживань, що дає можливість учителю знайти до них доступ для того, щоб у процесі подальшої роботи ці почуття та переживання могли бути усвідомлені та інтегровані в досвід. Багато дослідників дотримуються думки, що в процесі формування і створення візуальних образів відбувається активізація спогадів та фантазій, а також матеріалу, що належить до довербального періоду розвитку дитини. У момент створення малюнка

людина часто не усвідомлює того психічного змісту, який розкривається в образах. Таким чином, елемент цензури і свідомого контролю в процесі малювання може бути значно знижений, за рахунок чого стають доступними сенси, які важко, а якщо йдеться про маленьких дітей, то іноді і неможливо було б отримати за допомогою вербалізації.

Ми вважаємо, що в даному випадку педагогу необхідно володіти знаннями не лише у сфері педагогіки, але й знати психологію особистості дитини в динаміці її розвитку, включаючи уявлення про позасвідомі психічні процеси, відкриті психоаналізом. Такі знання з психології та психоаналізу допоможуть педагогам аналізувати учнівські малюнки та інші виготовлені ними твори мистецтва не лише з точки зору формування художньо-естетичного смаку, а також як відображення думок та почуттів, які вони виражають за допомогою цього твору мистецтва.

Отже, рисунок учня виступає не лише одним з головних методів, що дозволяють, власне, відбутися творчому розвитку, але так само виступає важливим інструментом, що дає ключі до розуміння і вивчення душевного життя дитини, і має колосальне значення, як особлива форма комунікації зі світом, що доступна дитині на конкретному етапі і сприяє просуванню на наступні рівні розвитку. Для того, щоб розвивати здібності та інтерес учнів до малювання, можна також використовувати твори відомих митців.

Як приклад, педагог може запропонувати учням окреслити поглядом, а потім рукою контур групи предметів на репродукціях картин В.-К. Хеда «Сніданок з крабом» (рис. 3.3), І. Машкова «Московская снедь. Хлеба.» (рос.) (рис. 3.4), а потім пропонувати визначити, якими прийомами та за якими правилами композиції будуються ці картини:

Рис. 3.3. В.-К. Хеда «Сніданок з крабом» [43]

Рис. 3.4. І. Машков «Московская снедь. Хлеба.» (рос.) [43]

Використання творів мистецтва в педагогічному процесі дозволить педагогу формувати художньо-естетичний смак, уміння працювати над композицією, сприятиме формуванню знань про композиційне розташування предметів на картині та розвитку навичок побудови власних композицій, уміння і навички аналізувати кольорову палітру картин, розвиватиме мислення учнів, вміння аналізувати твори мистецтва, розвиватиме навички кольоротворення тощо.

Формуванню художньо-естетичних знань, вмінь та навичок у позашкільних навчальних закладах сприяє, окрім образотворчого мистецтва, декоративно-прикладне мистецтво, яке поділяється на багато видів, наприклад: монументально-декоративне мистецтво, що безпосередньо пов'язане з архітектурою (декоративні розписи, вітражі, мозаїка, скульптура й ін.); оформлювальне мистецтво (художнє оформлення міст, сіл, демонстрацій, експозицій виставок, стендів, вітрин тощо). Найчастіше для визначення суті декоративно-прикладного мистецтва використовується назва «народне мистецтво», адже декоративно-прикладне мистецтво – це мистецтво широких мас, що виникло в процесі діяльності й нерозривно пов'язане з життям та побутом народу. Сьогодні народно-декоративне мистецтво розглядається як важлива художня цінність, що виконує численні функції: пізнавальну, комунікативну, естетичну [43], а також сприяє формуванню національної ідентичності.

Формуючи художньо-естетичну компетентність засобами декоративно-прикладного мистецтва необхідно брати до уваги, що його результат призначений для практичного використання, тобто твори декоративно-прикладного мистецтва створюють з практичною метою. Першочергове значення тут має виготовлення корисної речі й одночасно предмета, який має естетичні якості та цінності. У відповідності із цим слід підбирати завдання для занять у позашкільних гуртках декоративно-прикладної творчості, наприклад: «Створіть композицію «Дерево» (рис. 3.5) або «Квіти у вазі» (рис. 3.6). Детально продумайте сюжет». Нижче представлено приклад виконання даної композиції:

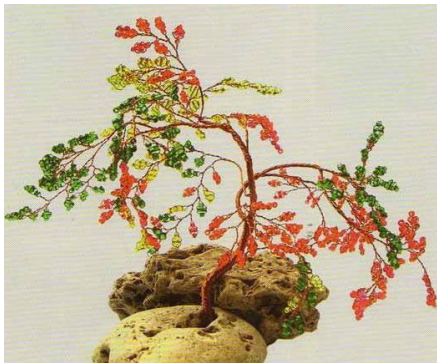

Рис. 3.5. Композиція «Дерево» [43]

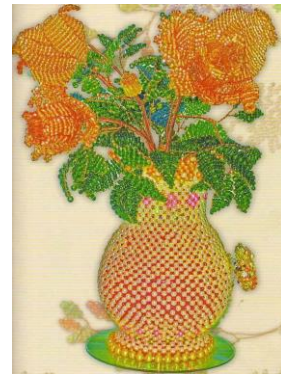

Рис. 3.6. Композиція «Квіти у вазі»
[43]

Таким чином, ми прийшли до висновків, що засоби образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва в позашкільних навчальних закладах сприяють не тільки ефективному формуванню художньо-естетичної компетентності, але й формуванню психо-емоційних основ особистості, яка в подальшому самоактуалізується й самореалізується, що дозволить їй у майбутньому стати більш інтелектуально розвинутою, культурною, духовною й психологічно більш стійкісною. Встановлено, що формування художньо-естетичної компетентності в позашкільних навчальних закладах засобами образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва передбачає виконання сукупності завдань: виховання в учнів емоційно-ціннісного

ставлення до мистецтва та дійсності; розвиток художніх інтересів і потреб, естетичних ідеалів; здатності розуміти та інтерпретувати твори мистецтва, оцінювати естетичні явища; формування в учнів на доступному рівні системи художніх знань і вмінь, яка відображає цілісність та видову специфіку мистецтва; розвиток емоційно-почуттєвої сфери учнів, їх художніх здібностей і мислення, здатності до самовираження та спілкування.

3.2. Методика формувального етапу експерименту та його результати

Визначені і впроваджені нами організаційно-педагогічні умови самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти з припущенням щодо позитивного їх впливу на рівень самореалізації учня вимагали експериментального підтвердження.

Мета педагогічного експерименту саме й полягала в оцінці ефективності розроблених нами організаційно-педагогічних умов самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти, їх впливу на самореалізацію учня.

Для більш об'єктивної, науково обґрунтованої оцінки ефективності визначених педагогічних умов самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти нами запропоновані такі компоненти: пізнавальний, практичний і творчий.

Дослідженням встановлено, що особливу роль у самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти має рівень її розвитку.

Враховуючи, що самореалізація як критерій охоплює питання обізнаності, знань, вмінь, навичок, ціннісних орієнтацій, інтересів, уподобань, здібностей тощо, нами виділено три складові самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти, а саме: пізнавальна, практична і творча.

Так, пізнавальний компонент самореалізації творчої особистості в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти вказує на володіння основами знань з художньої творчості, ерудицію, аналітичне та критичне мислення, вміння виділяти головне з широкого кола здобутої інформації, здійснювати вірний та свідомий вибір об'єктів діяльності відповідно до художньо-естетичних інтересів.

Показниками пізнавального компонента є володіння поняттями,

знаннями з образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва, знання і розуміння творів мистецтва, набуття морально-психологічних якостей, знання способів організації змістовного дозвілля тощо.

Слід відмітити, що практичний компонент самореалізації творчої особистості визначає вміння учнів раціонально і самостійно організовувати художню працю, набувати елементарних мистецьких вмінь, готовність до виконання роботи, застосування отриманих знань на практиці та успішне володіння вміннями і навичками творчої роботи.

Показниками практичного компонента самореалізації учня є: формування практичних вмінь та навичок художньої праці, залучення учнів до творчої праці, володіння технологіями виготовлення художніх виробів, розробка проектних завдань тощо.

Творчий компонент самореалізації учнів визначає рівень здатності прийняття нестандартних проектних рішень, здійснення самостійного вибору технології виготовлення художніх виробів, участі учнів у вирішенні творчих завдань, внесення елементів новизни при створенні моделей та конструкцій, участі в раціоналізації, тобто в роботі на творчому рівні. Показниками творчого компонента визначено: вміння створювати образи, що мають естетичну, художню, соціальну цінність та безпосередньо впливають на духовний світ людини, особистісні здібності, здатність на основі прийомів та навичок відтворення образів експлікувати їх як ряд завдань, що вирішуються в особистій творчій праці.

На основі аналізу ці компоненти дозволяють визначити ступінь самореалізації учня. Для цього було використано структурний підхід, метою якого є встановлення рівнів сформованості та динаміки складових. Це дозволило знайти чинники підвищення ефективності розвитку як кожного структурного компонента, так і всієї досліджуваної системи в цілому. При цьому зауважимо, що даний структурний поділ є умовним, а всі складові взаємозв'язані та взаємозумовлені.

Слід акцентувати, що для педагогічної оцінки прояву рівня

самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти було обрано трирівневу систему оцінювання з градацією за низьким, середнім та високим рівнями, які було позначено відповідно літерами В, С, Н.

Слід відзначити, що, відносячи учня до того чи іншою рівня, ми прагнули врахувати кожен зі структурних складових самореалізації учня. З цією метою була розроблена критеріальна характеристика рівнів самореалізації учня та визначені типові характеристики учнів з різними рівнями досліджуваної якості.

Дана характеристика критеріїв рівнів самореалізації учнів позашкільних навчальних закладів представлена в табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Характеристика критеріїв рівнів самореалізації учня
в позашкільних навчальних закладів

Структурні компоненти та їх основний зміст		
Критерії рівнів самореалізації учня		
Високий	Середній	Низький
Пізнавальний компонент самореалізації учня		
Вільне володіння знаннями, усвідомлення їх необхідності для підвищення ефективності своєї праці	Володіння знаннями обмежене, усвідомлення лише певних основ, відсутні труднощі в розумінні окремих понять	Відсутність прагнення до знань, необхідних для здійснення діяльності, слабе володіння понятійним апаратом, невміння розрізняти види праці, інструменти та знаряддя

Практичний компонент самореалізації учня		
Прояв уміння раціонально і самостійно організувати свою діяльність, оптимально застосовувати отримані знання на практиці. Прагнення успішного оволодіння вміннями та навичками трудової діяльності	Організація праці носить поетапний характер, є прагнення охайно працювати, але не завжди доводиться до кінця задана робота, необхідна стороння допомога наставника	Організація праці ускладнена. Проблеми в застосуванні отриманих знань. Робота рідко виходить охайною. Властива лінь, необхідний постійний контроль
Творчий компонент самореалізації учня		
Внесення елементів новизни при створенні моделей та конструкцій, досягнення високих результатів у творчості, участь в раціоналізації	Не завжди знаходяться раціональні прийоми праці, застосовуються трудові уміння та навички в розв'язку творчих завдань, ситуативний прояв елементів новизни в праці	Ускладнення в розв'язанні творчих завдань, низька здібність до перенесення загальнотрудових умінь та навичок у творчу працю

Одна з визначальних вимог до педагогічних досліджень полягає у виявленні ефективності і апробації розроблених педагогічних програм, підходів, методик. У процесі апробації розроблених нами педагогічних умов самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти актуальним постало питання використання методів математичної статистики для обробки інформації, отриманої в результаті

наукового експерименту. Саме методи математичної статистики як такі, що враховують ймовірнісний характер соціально-педагогічних явищ і процесів, а також багатофакторність соціально-педагогічного середовища дозволяють робити найбільш обґрунтовані висновки щодо результатів проведеного дослідження.

Питання про системний підхід до наукових досліджень з використанням математичної обробки результатів педагогічних досліджень уперше поставили С. Архангельський, М. Данилов, Ф. Корольов, Є. Юдін . Пізніше цей підхід до аналізу науково-дослідної діяльності застосовували І. Андреев, Л. Вяткін, В. Ільїн, Л. Ітельсон, Н. Кузьміна, В. Ледньов, М. Махмутов, В. Поляков, В. Сластьонін, Н. Тализіна та ін.

Водночас малорозробленим напрямом залишається застосування методів математичної статистики в педагогічних дослідженнях. Тому сучасне наукознавство останнім часом зосереджує значну увагу на цій проблемі (В. Загвязінський [102], Є. Мамчур [176] та ін.). Слід відзначити, що, незважаючи на зростання актуальності та практичної значущості, недослідженими залишаються особливості та проблеми застосування методів математичної статистики під час проведення соціально-педагогічних досліджень.

Загалом для другої половини ХХ століття характерним є те, що у вітчизняній педагогічній науці починає формуватися галузь, яка має своїм предметом кількісні дослідження та структурне моделювання. У той же час розвиток інформаційної парадигми активізує проблему застосування методів математичної статистики під час проведення, обробки та аналізу результатів дослідження соціально-педагогічної діяльності.

Аналіз літератури переконує нас у тому, що склалися достатньо ґрунтовні теоретичні передумови для вирішення проблеми застосування методів математичної статистики в соціально-педагогічних дослідженнях [75].

Останнім часом математичні і кібернетичні методи досить широко

застосовуються в дослідженнях психолого-педагогічного і соціально-педагогічного спрямування.

Мабуть, найбільш широкого застосування набув статистичний метод обробки результатів різних вимірів. Можна назвати багато прикладів плідного використання цього методу для проведення важливих і різноманітних досліджень, але, на жаль, є чимало прикладів некоректного його застосування. Все це актуалізує проблему обов'язкового коректного застосування методів математичної статистики в експериментальній частині соціально-педагогічних досліджень.

У цьому зв'язку важливо визначити роль і місце методів математичної статистики під час проведення соціально-педагогічних досліджень з урахуванням аналізу особливостей і проблем їх застосування, а також розглянути можливості формування на основі цього аналізу методики використання математичної статистики в соціально-педагогічних дослідженнях.

Вищевикладене відображає суперечності між: необхідністю підвищення якісного рівня і практичної значущості результатів соціально-педагогічних досліджень та реальним рівнем цієї якості; зростаючими вимогами до соціально-педагогічних досліджень як базової основи формування законів і принципів розвитку досліджуваного соціально-педагогічного середовища та невідповідністю цим вимогам ролі і місця методів математичної статистики як важливого компонента наукового пошуку.

Слід відзначити, що розвиток науково-дослідної діяльності, а також інтеграція науки і освіти посідають чільне місце серед основних заходів у галузі освіти. Соціально-педагогічні пошуки передбачають проведення пріоритетних фундаментальних і прикладних досліджень, а також розробки з актуальних проблем соціальної педагогіки і соціальної роботи та широке впровадження результатів у практичну соціально-педагогічну діяльність. Результати соціально-педагогічних досліджень оцінюють відповідно до

наукової обґрунтованості отриманих результатів і узагальнень, які дозволяють встановити залежності і зв'язки між соціально-педагогічними явищами і процесами та зробити наукові висновки.

Обґрунтованість наукових висновків та науковий рівень соціально-педагогічних досліджень у цілому здатні найбільшою мірою забезпечити сучасні методи математичної статистики обробки інформації, вибір яких визначається змістом і метою дослідження.

Останнім часом ефективними знаряддями пізнання, які можуть бути використані і в природничих, і в суспільних науках, зокрема в педагогічних, є методи математичної статистики, які застосовуються під час збору, аналізу та інтерпретації даних для встановлення тих специфічних закономірностей, котрі діють у конкретних соціально-педагогічних явищах. Відомий англійський статистик У. Рейхман зауважував: «Ми живемо в час статистики. Мало не в кожному своєму аспекті явища природи, а також людська і будь-яка інша діяльність піддаються зараз вимірюванням за допомогою статистичних показників» [262]. Застосування методів математичної статистики в експериментальній частині соціально-педагогічних досліджень пов'язане перш за все з обробкою та аналізом отриманої інформації, з вивченням масових соціально-педагогічних явищ.

Сьогодні виникла нагальна потреба розробки методики застосування математичних і кібернетичних методів в соціально-педагогічних дослідженнях. Зазначеній проблемі як у зарубіжній, так і у вітчизняній літературі було присвячено ряд публікацій.

Починаючи з XIX століття соціальні дослідження ще не передбачали вивчення сутності педагогічних явищ і процесів, але вже на той час можна було говорити про поступове зближення двох наук. Вчені, які проводили педагогічні дослідження, спостереження та експерименти, у своїх працях застосовували розрахунок відносних частот, наочне представлення даних за допомогою таблиць і графіків. При цьому методи статистики як прикладної науки для обробки педагогічних досліджень практично не

використовувались.

Важливий етап у розвитку статистичних методів пов'язаний із заснуванням К. Пірсоном журналу "Biometrika" (1900). Роботи Ф. Гальтона, К. Пірсона, Р. Фішера та інших учених зумовили розвиток параметричної статистики. Для перевірки гіпотез використовувалися критерії Пірсона, Стьюдента, Фішера.

У практику дослідниками був запроваджений дисперсійний аналіз, сформульовані основні ідеї планування експерименту. Розроблений Г. Фехнером метод парних порівнянь набув значного розвитку завдяки Л. Терстоуну. Проблемами аналізу сукупності займалися Ю. Аболенцев, Г. Кильдишев, В. Сиськов, Б. Ястремський. Ф. Гальтон розробив теорію факторного і регресійного аналізу, а також метод визначення коефіцієнта кореляції. Засновником дисперсійного аналізу вважають Р. Фішера. Основний вклад у розробку вибіркового методу належить Б. Раунтрі.

Розроблена в першій половині ХХ століття теорія параметричної статистики та розвиток методів математичної статистики в цілому зумовили їх застосування при науковій обробці інформації в усіх галузях знань, у тому числі й педагогічних. Перші спроби щодо застосування математичних методів обробки результатів педагогічних досліджень у вітчизняній науці належать до першої третини минулого століття.

Послідовний і ґрунтовний підхід до проведення педагогічного дослідження можна простежити в роботах Л. Занкова, який заклав базові поняття педагогічного експерименту.

Серед публікацій, присвячених зазначеній проблемі, слід відзначити також праці Л. Ітельсона [121]. Ним детально було розглянуто ряд важливих питань щодо використання математичних і кібернетичних методів у психолого-педагогічних дослідженнях. Природно, що в одній із перших його робіт на цю тему не всі питання були викладені з достатньою глибиною. Зокрема, були некоректно викладені деякі питання, пов'язані з використанням статистичних методів. На жаль, ряд положень було

сприйнято багатьма некритично, і в публікаціях, що з'явилися пізніше, виявилася тенденція до невірною застосування статистичних методів у педагогічних дослідженнях.

Підкреслюючи тісний зв'язок теоретичної і практичної сторін педагогічної діяльності, Л. Занков відмічав: «Головне полягає в тому, щоб органічно поєднати створення нових способів у навчанні і висвітлення об'єктивних законів, яким підпорядковується їх застосування» [107], що підкреслює особливу значущість емпіричних методів у науковому педагогічному дослідженні. Вони є не лише основою для підкріплення теоретичних посилянь, але часто становлять предмет нового наукового дослідження, тоді як теоретичні завдання спрямовані на вивчення і виявлення причин, зв'язків і залежностей, які б дозволяли встановити поведінку об'єкта, визначати та вивчити його структуру, характеристики на основі розроблених в науці принципів і методів пізнання [75].

В. Беспалько описав методику дослідження та оцінки ефективності дидактичного процесу за допомогою таких параметрів, як рівень засвоєння знань, науковість змісту навчання, його автоматизація та ін. [24].

Соціально-педагогічні явища та процеси за своїм характером є дуже складними, історично зумовленими, комплексно виявляються та підпорядковуються різним факторам – простим і складним, загальним і частковим, необхідним і випадковим, суттєвим та несуттєвим, об'єктивним і суб'єктивним.

Тому важливою проблемою залишається пошук і обґрунтування методів одержання достовірних наукових знань про соціально-педагогічні явища (вираження тих реальних процесів, які ми сприймаємо, спостерігаємо, описуємо). Згодом педагогічні явища перетворюються у педагогічні факти за умови включення в певну систему наукових знань і можуть бути представлені у словесній формі, у формі логічного судження, у вигляді повідомлення, а також графічно чи мовою математики і статистики.

Основою розробки будь-якого наукового дослідження є сукупність

пізнавальних засобів, методів, прийомів і їх певна послідовність. Оскільки соціальна педагогіка має справу з даними, отриманими в результаті збору досить різноманітного матеріалу, дослідник у галузі соціально-педагогічних проблем повинен засвоїти ряд операцій: вибірка, програма обробки даних, аналіз залежностей тощо. Кожна з цих операцій використовується на різних стадіях дослідження.

На етапі постановки теоретичної проблеми та на етапі формулювання гіпотез слід зафіксувати передбачуване протиріччя між знаннями про потреби людей у будь-якій діяльності і незнанням шляхів, засобів і методів реалізації цієї діяльності, тобто встановити обсяг невирішених завдань.

Вихідні дані про об'єкт соціально-педагогічного дослідження можна отримати, застосовуючи такі методи, як:

багатомірний статистичний аналіз, спрямований на виявлення характеру і структури взаємозв'язків між компонентами досліджуваної проблеми;

аналіз факторний, який дає змогу подати в компактній формі узагальнену інформацію про структуру зв'язків між ознаками досліджуваного соціально-педагогічного явища;

контент-аналіз для систематизованої фіксації і квантифікації одиниць змісту в досліджуваному матеріалі;

математичне моделювання, що передбачає використання математичного апарату для опису і наступного аналізу основних властивостей соціальних явищ і процесів.

На стадії теоретичного аналізу проблеми (уточнення понять) вводяться функціональні залежності, відбираються критерії, за якими класифікуються, оцінюються (одержують оцінки) відповідним індикатором соціально-педагогічні явища, дії або діяльність, зокрема при їх формалізації.

Так, наприклад, при дослідженні соціально-педагогічних умов самоосвіти дорослих доцільно розглянути різні фактори, які впливають на ставлення дорослої людини до неперервної освіти в цілому і до самоосвіти

зокрема.

Можна проаналізувати функціональні залежності між сімейним станом, умовами життя, матеріальним становищем, місцем роботи дорослої людини, її соціальним статусом та її вибором у галузі освіти. Кожен із факторів слід інтерпретувати і перевести на мову логічних завдань у відповідності до гіпотез дослідження.

Перевірка істинності гіпотез передбачає здійснення ряду процедур, пов'язаних із доведенням недосконалості даних про структуру об'єкта, аналізом основних факторів, які впливають на нього, перевіркою встановлених раніше зв'язків. Для цього можуть бути застосовані такі методи:

- факторний аналіз, який дає змогу виявити приховані (латентні) ознаки, а також причини їх виникнення і внутрішні закономірності. Факторний аналіз спрямований на перетворення вихідного набору ознак у більш просту і змістовну форму. Центральне завдання методу – перехід від сукупності безпосередньо вимірюваних ознак досліджуваного явища до комплексних узагальнених факторів, за яких цінними є комбінації вихідних ознак, виділених на основі їхніх внутрішніх закономірностей, що відбивають структуру досліджуваної галузі явищ;

- дисперсійний аналіз, який дає можливість аналізувати вплив факторів (ознак) на досліджувану (залежну) змінну. Суть дисперсійного аналізу полягає в розкладанні (дисперсії) вимірюваної ознаки на незалежні складові, кожна з яких характеризує вплив того чи іншого фактора їх взаємодії.

Подальше порівняння таких складових дає можливість оцінити значущість кожного фактора, який вивчається, а також комбінації цих складових. Застосування дисперсійного і факторного аналізу в соціально-педагогічних дослідженнях полегшується тим, що існують відповідні комп'ютерні програми для цих методів.

Метою будь-якого соціально-педагогічного експерименту є емпіричне

підтвердження (або навпаки – спростування) гіпотези дослідження та справедливості теоретичних результатів, тобто обґрунтування того, що соціально-педагогічний вплив, який пропонується (наприклад, новий зміст, форми, методи, засоби, технології соціалізації та ін.) більш ефективний (або навпаки – менш ефективний).

Для цього необхідно переконатися в тому, що в разі його застосування стосовно того ж об'єкта дослідження (наприклад – групи підлітків) він дає інші результати в порівнянні з традиційними впливами. Також виділяється експериментальна група, яка порівнюється з контрольною групою.

Різниця результатів соціально-педагогічних впливів буде виправданою, якщо ці дві групи, які на початку експерименту були зіставними за своїми характеристиками, відрізняються після реалізації відповідних технологій. Відповідно, потрібно провести два порівняння і показати, що до початку соціально-педагогічного експерименту характеристики експериментальної і контрольної груп практично збігаються, а після закінчення експерименту – відрізняються.

Оскільки об'єктом соціально-педагогічного експерименту, як правило, є люди (діти, молодь, інваліди, військовослужбовці, пенсіонери, соціальні працівники тощо), а кожна людина – це індивідуальність, то говорити про збіги чи розбіжності в характеристиках експериментальної і контрольної груп можна лише в суто формальному, статистичному сенсі.

Для того щоб з'ясувати характер збігів і розбіжностей, використовуються статистичні методи, які дозволяють на основі даних, отриманих у результаті експерименту, прийняти виважене рішення. Загальний алгоритм використання статистичних критеріїв досить простий: до початку і після закінчення експерименту на основі інформації про результати спостережень (характеристик членів експериментальної і контрольної груп) обраховується емпіричне значення критерію. Це число порівнюється з табличним числом (критичним значенням критерію).

Сучасні методи математичної статистики, покликані з максимальною

точністю і достовірністю опрацювати результати педагогічних досліджень, передбачають використання як параметричних, так і непараметричних методів, орієнтованих на експериментальні дані.

Отже, дослідникові необхідні знання ряду найпростіших понять математичної статистики та вміння з ними працювати.

На основі викладеного та з метою експериментальної перевірки достовірності педагогічних умов самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти узагальнимо експериментальні дані (табл. 3.2, рис. 3.7; 3.8).

Таблиця 3.2

Показники рівнів самореалізації учня у художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти контрольної та експериментальної груп на констатувальному та формувальному етапах експерименту

Група	Кількість, осіб	Констатувальний етап експерименту					Формувальний етап експерименту				
		Н	С	В	Якість, %	Середній бал	Н	С	В	Якість, %	Середній бал
Експериментальна група	220	62	112	46	71,8	3,93	20	123	77	90,9	4,26
%		28	51	21			9	56	35		
Контрольна група	210	55	90	65	73,8	4,05	57	92	61	72,9	4,02
%		26	43	31			27	44	29		

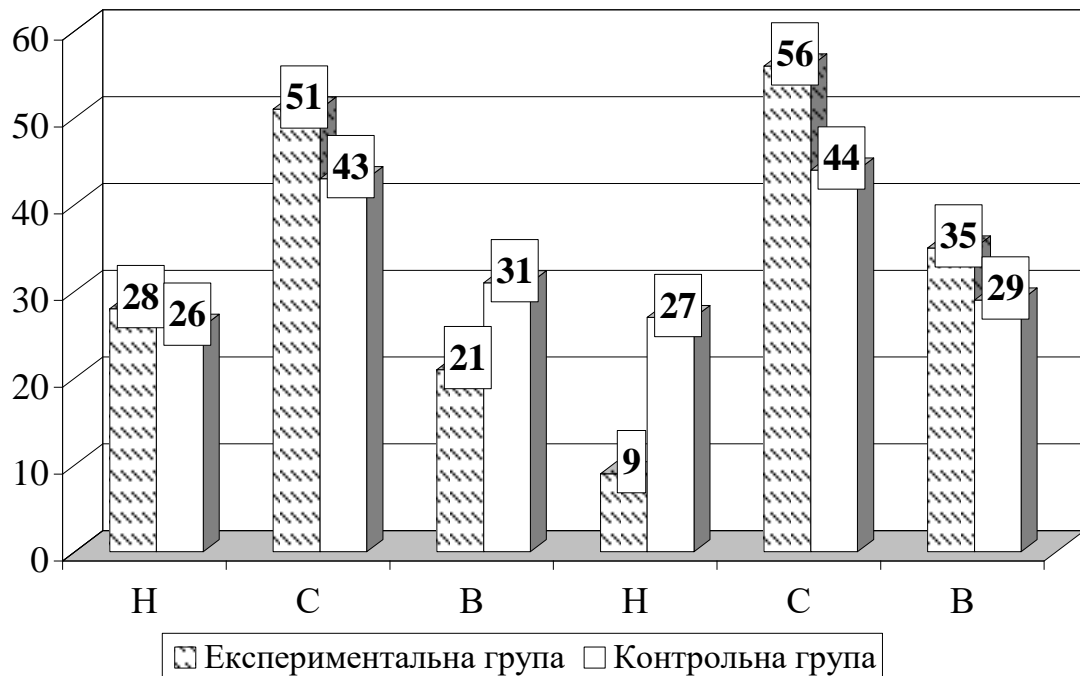

Рис.3.7. Показники рівнів самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти контрольної та експериментальної груп на констатувальному та формувальному етапі експерименту, %

Таблиця 3.3

Показники рівнів самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти контрольної та експериментальної груп за досліджуваними компонентами на констатувальному та формувальному етапі експерименту

Група	Кількість, осіб	Констатувальний етап експерименту					Формувальний етап експерименту				
		Н	С	В	Якість, %	Середній бал	Н	С	В	Якість, %	Середній бал
За пізнавальним компонентом											
Експериментальна група	220	75	103	42	65,9	3,85	20	117	83	90,9	4,29
%		34	47	19			9	53	38		
Контрольна група	210	69	95	46	67,1	3,89	48	97	65	77,1	4,08
%		33	45	22			23	46	31		

За практичним компонентом											
Експериментальна група	220	46	121	53	79,1	4,03	18	128	74	91,8	4,25
%		21	55	24			8	58	34		
Контрольна група	210	44	86	80	79,0	4,17	57	88	65	72,9	4,04
%		21	41	38			27	42	31		
За творчим компонентом											
Експериментальна група	220	64	112	44	70,9	3,91	22	125	73	90,0	4,23
%		29	51	20			10	57	33		
Контрольна група	210	51	90	69	75,7	4,09	65	92	53	69,0	3,94
%		24	43	33			31	44	25		

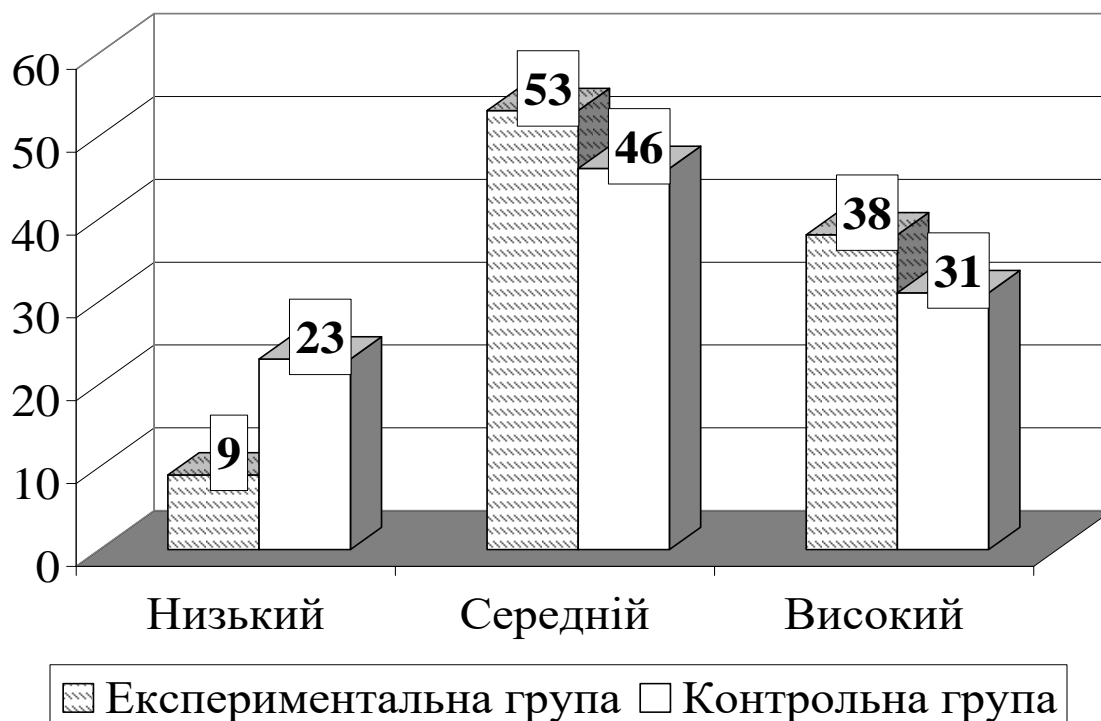

Рис. 3.8. Показники рівнів самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти контрольної та експериментальної груп за пізнавальним компонентом на формувальному етапі експерименту, %

Рис. 3.9. Показники рівнів самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти контрольної та експериментальної груп за практичним компонентом на формувальному етапі експерименту, %

Рис. 3.10. Показники рівнів самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти контрольної та експериментальної груп за творчим компонентом на формувальному етапі експерименту, %

Таблиця 3.4

Описова статистика рівнів самореалізації учня у художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти контрольної та експериментальної груп за рівнем самореалізації учня

Параметри	Контрольна група		Експериментальна група	
	Констатувальний етап експерименту	Формувальний етап експерименту	Констатувальний етап експерименту	Формувальний етап експерименту
Об'єм вибірки, осіб	210	210	220	220
Мінімум	3	3	3	3
Максимум	5	5	5	5
Інтервал (розмах)	2	2	2	2
Сума	850	844	864	937
Середнє	4,0476	4,019	3,9273	4,2591
Медіана	4	4	4	4
Дисперсія	0,5719	0,5642	0,4878	0,3755

Таблиця 3.5

Описова статистика рівнів самореалізації учня у художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти контрольної та експериментальної груп за компонентами самостійності учнів

Параметри	Контрольна група		Експериментальна група	
	Констатувальний етап експерименту	Формувальний етап експерименту	Констатувальний етап експерименту	Формувальний етап експерименту
Пізнавальний компонент самореалізації учнів				
Об'єм вибірки, осіб	210	210	220	220
Мінімум	3	3	3	3
Максимум	5	5	5	5

Інтервал (розмах)	2	2	2	2
Сума	817	857	847	943
Середнє	3,8905	4,081	3,85	4,2864
Медіана	4	4	4	4
Дисперсія	0,5382	0,5341	0,5116	0,3879
Практичний компонент самореалізації учнів				
Об'єм вибірки, осіб	210	210	220	220
Мінімум	3	3	3	3
Максимум	5	5	5	5
Інтервал (розмах)	2	2	2	2
Сума	876	848	887	936
Середнє	4,1714	4,0381	4,0318	4,2545
Медіана	4	4	4	4
Дисперсія	0,5638	0,5823	0,451	0,355
Творчий компонент самореалізації учнів				
Об'єм вибірки	210	210	220	220
Мінімум	3	3	3	3
Максимум	5	5	5	5
Інтервал (розмах)	2	2	2	2
Сума	858	828	860	931
Середнє	4,0857	3,9429	3,9091	4,2318
Медіана	4	4	4	4
Дисперсія	0,5668	0,5613	0,4848	0,3798

Більш детально обґрунтуємо вибір методів дослідження та

представимо аналіз статистичних результатів даних інформаційної компетентності учнів позашкільних навчальних закладів.

Відзначимо, що аналіз результатів навчання двох груп учнів (контрольної та експериментальної) до та після експерименту складається з вирішення трьох типів завдань:

- опис даних (компактне та інформативне відображення характеристик досліджуваних об'єктів);
- встановлення подібності характеристик двох груп;
- встановлення відмінності характеристик двох груп.

Два типи шкал (відношення та порядку) і три вищеперераховані типи завдань аналізу даних дозволяють виділити шість базових (типових) завдань.

Дані завдання є базовими з таких причин. По-перше, вони становлять більшість (близько 90%) завдань аналізу даних, що зустрічаються в експериментальних дослідженнях з педагогічних наук. По-друге, вони сформульовані для найпростішої схеми організації педагогічного експерименту – коли стан досліджуваних об'єктів описується одним показником і вимірюється два рази – до початку та після завершення впливу експерименту.

Слід відзначити, що відповідно до загальних підходів до визначення вірогідності подібностей та відмінностей, як зазначалося вище, типовим завданням аналізу даних у педагогічних дослідженнях є встановлення тотожностей або відмінностей характеристик експериментальної та контрольної групи. Для цього формуються статистичні гіпотези:

- гіпотеза про відсутність відмінностей (так звана нульова гіпотеза);
- гіпотеза про істотність відмінностей (так звана альтернативна гіпотеза).

Для прийняття рішень про те, яку з гіпотез (нульову або альтернативну) слід прийняти, використовують вирішальні правила – статистичні критерії. Тобто, на підставі інформації про результати спостережень (характеристики членів експериментальної та контрольної

групи) розраховується певне число, яке називається емпіричним значенням критерію. Це число порівнюється з відомим (наприклад, отриманим з таблиці) еталонним числом, яке називається критичним значенням критерію.

Критичні значення приводяться, як правило, для декількох рівнів значимості. Рівнем значимості називається ймовірність помилки, що полягає у відхиленні (неприйнятті) нульової гіпотези, тобто ймовірність того, що відмінності будуть істотними, а вони насправді випадкові. Зазвичай використовують рівні значимості α , рівні 0,05, 0,01 і 0,001. У педагогічних дослідженнях значення α обмежуються рівнем 0,05, тобто, допускається не більш ніж 5% можливої помилки.

Якщо отримане емпіричне значення критерію виявляється менше або рівне критичному, то ухвалюється нульова гіпотеза – вважається, що на заданому рівні значимості характеристики експериментальної та контрольної груп збігаються. А якщо ні, то нульова гіпотеза відкидається і ухвалюється альтернативна гіпотеза – характеристики експериментальної та контрольної груп вважаються різними з вірогідністю відмінностей рівною 0,95, або 95%.

Надалі ми обмежимося рівнем значимості $\alpha = 0,05$, тому, якщо емпіричне значення критерію виявляється меншим або рівним критичному, то можна зробити висновок, що «характеристики експериментальної та контрольної груп збігаються з рівнем значимості 0,05». Якщо емпіричне значення критерію виявляється більше критичного, то можна зробити висновок, що «вірогідність відмінностей характеристик експериментальної та контрольної груп дорівнює 95%».

Для перевірки гіпотези про збіг характеристик двох груп доцільним є використання або критерію Крамера – Уелча, або критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні. Критерій Крамера – Уелча призначений для перевірки гіпотези про рівність середніх двох вибірок, критерій Вілкоксона – Манна – Уїтні є більш «тонким» (але й більш трудомістким) – він дозволяє перевіряти гіпотезу про те, що дві вибірки «однакові» (тобто в них збігаються їхні середні, дисперсії та всі інші показники).

Критерій Крамера – Уелча. Емпіричне значення даного критерію розраховується на підставі інформації про обсяги N і M вибірок x і y , вибірових середніх \bar{x} і \bar{y} та вибірових дисперсіях D_x і D_y порівнюваних вибірок.

При цьому емпіричне значення критерію Крамера – Уелча ($T_{емп}$)

$$T_{емп} = \frac{\sqrt{M \cdot N} |\bar{x} - \bar{y}|}{\sqrt{M \cdot D_x + N \cdot D_y}},$$

розраховується за формулою:

де N – чисельність контрольної групи;

M – чисельність експериментальної групи;

\bar{x}, \bar{y} – середні значення успішності, відповідно контрольної та експериментальної груп;

D_x, D_y – дисперсії значень успішності, відповідно контрольної та експериментальної груп, розраховані за формулою:

$$D_x = \frac{\sum_{i=1}^N (x_i - \bar{x})^2}{N - 1}; D_y = \frac{\sum_{i=1}^M (y_i - \bar{y})^2}{M - 1}.$$

Критичне значення критерію Крамера – Уелча $T_{0,05} = 1,96$, тому коли $T_{емп} < 1,96$, роблять висновок про подібність характеристик порівнюваних груп на рівні істотності 0,05, якщо ж $T_{емп} > 1,96$, то відмічають достовірність розбіжностей характеристик порівнюваних груп з ймовірністю 95%.

Якщо початкові (до початку експерименту) стани експериментальної та контрольної груп збігаються, а кінцеві (після закінчення експерименту) різняться, то можна зробити висновок, що ефект змін зумовлений саме застосуванням експериментальної методики навчання.

Відзначимо, що в даному випадку ми розглядаємо питання про те, «у який бік» експериментальна група відрізняється від контрольної, тобто, покращилися чи погіршилися досліджувані характеристики (зі змістовної точки зору, це не має стосунку до статистичних методів, а є прерогативою педагогіки).

Критерій Вілкоксона – Манна – Уїтні. Даний критерій оперує не з абсолютними значеннями елементів двох вибірок, а з результатами їх парних порівнянь.

Дві вибірки можуть мати однакові середні (тобто, критерій Крамера – Уелча встановить збіг середніх), але різнитися, наприклад, дисперсією. Ті відмінності, які не виявить критерій Крамера – Уелча, можуть бути виявлені критерієм Вілкоксона – Манна – Уїтні.

Для розрахунку емпіричного значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні ($W_{\text{емп}}$) спочатку розраховують емпіричне значення критерію Манна – Уїтні (U) для розрахунку якого беруть дві вибірки контрольну $\{x_i\} \ i=1\dots N$ та експериментальну $\{y_i\} \ i=1\dots M$ і для кожного елемента вибірки $\{x_i\} \ i=1\dots N$ визначають число a_i елементів другої вибірки, які перевищують їх за своїми значеннями (тобто кількість таких y_i , які більші x_i), а також чисельність b_i елементів другої вибірки, які за своїми значеннями рівні їм (тобто кількість таких y_i , які рівні x_i). Тоді емпіричне значення критерію Манна – Уїтні (U) розраховується за формулою:

$$U = a_1 + a_2 + \dots + a_N + \frac{b_1 + b_2 + \dots + b_N}{2} = \sum_{i=1}^N a_i + \frac{1}{2} \sum_{i=1}^N b_i$$

Визначивши значення U , розраховують емпіричне значення $W_{\text{емп}}$.

$$W_{\text{емп}} = \frac{\left| \frac{N \cdot M}{2} - U \right|}{\sqrt{\frac{N \cdot M \cdot (N + M + 1)}{12}}}$$

де N – чисельність контрольної групи;

M – чисельність експериментальної групи.

Критичне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні $W_{0,05} = 1,96$, тому коли $W_{\text{емп}} < 1,96$, роблять висновок про подібність характеристик порівнюваних груп на рівні істотності 0,05, якщо ж $W_{\text{емп}} > 1,96$, то відмічають достовірність розбіжностей характеристик порівнюваних груп з ймовірністю 95%.

Для визначення достовірності подібності даних, які характеризуються оцінками в порядковій шкалі (бальна оцінка), доцільним є використання критерію однорідності χ^2 .

Розглянуті вище інструменти аналізу даних мають програмну реалізацію у вигляді комп'ютерної програми «Статистика в педагогіці». А розраховані значення критеріїв Крамера – Уелча та Вілкоксона – Манна – Уїтні для контрольної та експериментальної груп у формуючій та констатуючій фазах в розрізі досліджуваних компонентів показані в табл. 3.6; 3.7. У цих таблицях на перетині різних категорій, що характеризують досліджувану групу вказано емпіричні та критичні значення критеріїв, і якщо встановлена розбіжність, то клітинка таблиці має сіре забарвлення, коли ж групи були тотожними, клітинки не мають забарвлення.

Таблиця 3.6.

Аналіз рівнів самореалізації учня
контрольної та експериментальної груп на констатувальному та
формульовальному етапах експерименту

Контрольна група		Експериментальна група	
Констатувальний етап експерименту	Формувальний етап експерименту	Констатувальний етап експерименту	Формувальний етап експерименту
Контрольна група на констатувальному етапі експерименту			
-	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 0,3658, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 1,5759, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 2,653, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%

Контрольна група на формувальному етапі експерименту			
Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 0,3658, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	-	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 1,1955, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 3,0745, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%
Експериментальна група на констатувальному етапі експерименту			
Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 1,5759, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 1,1955, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	-	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 4,5761, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%
Експериментальна група на формувальному етапі експерименту			
Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 2,653, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 3,0745, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 4,5761, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	-

Таблиця 3.7

Аналіз рівнів самореалізації учня контрольної та експериментальної груп на констатувальному та формуальному етапах експерименту за досліджуваними компонентами

Контрольна група		Експериментальна група	
Констатувальний етап експерименту	Формувальний етап експерименту	Констатувальний етап експерименту	Формувальний етап експерименту
За пізнавальними компонентами			
Контрольна група на констатувальному етапі експерименту			
-	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 2,4613, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 0,5116, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 5,2334, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%
Контрольна група на формуальному етапі експерименту			
Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 2,4613, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	-	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 3,0318, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 2,6418, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%

Продовж. табл. 3.7

Експериментальна група на констатувальному етапі експерименту			
Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 0,5116, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 3,0318, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	-	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 5,8991, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%
Експериментальна група на формувальному етапі експерименту			
Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 5,2334, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 2,6418, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 5,8991, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	-
За практичним компонентом			
Контрольна група на констатувальному етапі експерименту			
-	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 1,6803, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 1,9803, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	Емпіричне значення критерію Хі-квадрат 19,1578, критичне 5,991. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%

Контрольна група на формувальному етапі експерименту			
Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 1,6803, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	-	Емпіричне значення критерію Xi-квадрат 7,3771, критичне 5,991. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 2,6984, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%
Експериментальна група на констатувальному етапі експерименту			
Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 6,2629, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	Емпіричне значення критерію Xi-квадрат 7,3771, критичне 5,991. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	-	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 3,1229, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%
Експериментальна група на формувальному етапі експерименту			
Емпіричне значення критерію Xi-квадрат 19,1578, критичне 5,991. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 2,6984, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 3,1229, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	-

За творчим компонентом			
Контрольна група на констатувальному етапі експерименту			
-	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 1,8161, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 2,3242, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	Емпіричне значення критерію Крамера – Уелча 2,1963, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%
Контрольна група на формувальному етапі експерименту			
Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 1,8161, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	-	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 0,399, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 3,7926, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%
Експериментальна група на констатувальному етапі експерименту			
Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 2,3242, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 0,399, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	-	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 4,4673, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%

Експериментальна група на формувальному етапі експерименту			
Емпіричне значення критерію Крамера – Уелча 2,1963, критичне 1,96.	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 3,7926, критичне 1,96.	Емпіричне значення критерію Вілкоксона – Манна – Уїтні 4,4673, критичне 1,96.	-
Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	-

Проаналізувавши таблиці, можна стверджувати, що рівень самореалізації учня (табл. 3.6) за практичним і творчим компонентами (табл. 3.7) у контрольній групі за час експерименту не змінився (білий фон відповідних клітинок таблиці 3.6 та 3.7), в той час як в експериментальній групі відмічаємо істотну зміну досліджуваного явища за всіма досліджуваними компонентами (табл. 3.6, табл. 3.7).

Щодо пізнавального компоненту, то його вплив відмічався як в контрольній так і в експериментальній групах (сірий фон клітинок табл. 3.7). За результатами аналізу достовірність отриманих даних складає 95 %.

Таким чином, комплексний аналіз результатів дослідження дає змогу стверджувати, що запропоновані організаційно-педагогічні умови самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти є інноваційними, доцільними і такими, що заслуговують на впровадження в освітній процес позашкільних навчальних закладів.

Проведене дослідження самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти засвідчило досягнення

поставленої мети та розв'язання завдань і дало підстави зробити висновки і визначити перспективи подальшої розробки проблеми.

Висновки до III розділу

Дослідженням встановлено, що особливу роль у самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти має рівень її розвитку. Враховуючи, що самореалізація як критерій охоплює питання обізнаності, знань, вмінь, навичок, ціннісних орієнтацій, інтересів, уподобань, здібностей тощо, нами виділено три складові самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти, а саме: пізнавальна, практична і творча. Так, пізнавальний компонент самореалізації творчої особистості в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти вказує на володіння основами знань з художньої творчості, ерудицію, аналітичне та критичне мислення, вміння виділяти головне з широкого кола здобутої інформації, здійснювати вірний та свідомий вибір об'єктів діяльності відповідно до художньо-естетичних інтересів. Показниками пізнавального компонента є володіння поняттями, знаннями з образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва, знання і розуміння творів мистецтва, набуття морально-психологічних якостей, знання способів організації змістовного дозвілля тощо.

Слід відмітити, що практичний компонент самореалізації творчої особистості визначає вміння учнів раціонально і самостійно організовувати художню працю, набувати елементарні мистецькі вміння, готовність до виконання роботи, застосування отриманих знань на практиці та успішне володіння вміннями і навичками творчої роботи. Показниками практичного компонента самореалізації учня є: формування практичних умінь і навичок художньої праці, залучення учнів до творчої праці, володіння технологіями виготовлення художніх виробів, розробка проектних завдань тощо.

Творчий компонент самореалізації учнів визначає рівень здатності прийняття нестандартних проектних рішень, здійснення самостійного вибору технології виготовлення художніх виробів, участі учнів у вирішенні творчих

завдань, внесення елементів новизни при створенні моделей та конструкцій, участі в раціоналізації, тобто в роботі на творчому рівні. Показниками творчого компонента визначено: вміння створювати образи, що мають естетичну, художню, соціальну цінність та безпосередньо впливають на духовний світ людини, особистісні здібності, здатність на основі прийомів та навичок відтворення образів експлікувати їх як ряд завдань, що вирішуються в особистій творчій праці.

Розроблені нами організаційно-педагогічні умови самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти з припущенням щодо позитивного впливу на рівень розвитку самореалізації учня вимагали експериментального підтвердження.

Під час проведення експерименту використовувалася розроблена нами методика педагогічної оцінки рівня розвитку самореалізації учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти.

В основу цієї методики було покладено структурно-компонентний метод педагогічної оцінки рівня розвитку самореалізації учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти за пізнавальним, практичним і творчим компонентами, що дозволило знайти можливості підвищення ефективності розвитку як кожного компонента, так і всієї досліджуваної якості в цілому.

Відповідно до розроблених показників та типових характеристик під час як констатувального, так і формувального етапів експериментів було проведено педагогічну оцінку рівня розвитку самореалізації учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти, де за основу було обрано трирівневу систему з низьким, середнім та високим рівнями. Варто відмітити, що формування контрольних та експериментальних груп здійснювалося на рівноправних умовах шляхом випадкового відбору. При цьому констатувальний етап експерименту показав, що рівень самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної

освіти за пізнавальним, практичним і творчим компонентами в зазначених групах був приблизно однаковий.

На основі порівняння експериментальних та контрольних груп, що характеризують рівні самореалізації учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти на формувальному етапі експерименту, можна зробити висновок про ефективність розроблених умов щодо самореалізації учня у художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти.

З метою перевірки результатів педагогічного експерименту проводилася статистична обробка та аналіз отриманих даних. Достовірність даних, які характеризують рівні розвитку самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти в позашкільних навчальних закладах була експериментально підтверджена.

Таким чином, комплексний аналіз результатів дослідження дає змогу стверджувати, що запропоновані організаційно-педагогічні умови самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти є інноваційними, доцільними і такими, що заслуговують на впровадження в освітній процес позашкільних навчальних закладів.

Проведене дослідження процесу самореалізації творчої особистості учня у художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти засвідчило досягнення поставленої мети та розв'язання завдань і дало підстави зробити висновки та визначити перспективи подальшої розробки проблеми.

ВИСНОВКИ

1. Вивчення психологічних, педагогічних, філософських, соціологічних джерел з питань розвитку та самореалізації творчої особистості, дозволило розкрити стан досліджуваної проблеми в теорії та педагогічній практиці й показало її важливість у сучасних умовах. Виявлено, що важливість та актуальність її розробки зумовлюється зростанням ролі позашкільної освіти у розвитку особистості, забезпеченні культурно-освітніх потреб дітей у позашкільних навчальних закладах.

Узагальнення різних підходів та аналіз практики показали, що в сучасних умовах самореалізація учнів у позашкільній освіті – це цілеспрямований процес і результат їх творчої діяльності, що передбачає оволодіння ними сукупністю знань, вмінь, навичок, здібностей і якостей, які сприяють їх становленню і розвитку як творчих особистостей.

2. У результаті дослідження з'ясовано, що самореалізація творчої особистості здійснюється шляхом включення до діяльності, де людина втілює те, що створює. Особливе значення в самореалізації творчої особистості в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти мають відповідні організаційно-педагогічні умови як сукупність взаємопов'язаних компонентів навчально-виховного процесу, що сприяють розвитку особистості, досягненню високих результатів у творчій діяльності.

Визначено організаційно-педагогічні умови самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти за структурними компонентами, що включають: організаційний компонент (гуртки, групи та інші творчі об'єднання художньо-естетичного напрямку позашкільної освіти, позашкільних навчальних закладів); цільовий компонент (мета, принципи та завдання розвитку самореалізації творчої особистості в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти); процесуальний компонент (зміст, форми та методи розвитку самореалізації творчої особистості у художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти).

Встановлено, що необхідними організаційно-педагогічними умовами для самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти, які сприяють ефективному здійсненню навчально-виховного процесу в позашкільному навчальному закладі, є:

врахування психологічних, глибинно-психологічних та вікових особливостей учнів (характер, темперамент, особливості уваги, пам'яті, уяви тощо);

організація навчально-виховної діяльності відповідно до потреб та інтересів учня, його активності, ставлення до творчої діяльності;

врахування попередньої підготовки учнів, наявність знань, умінь та навичок, які були сформовані в школі.

3. У процесі дослідження встановлено, що самореалізація творчої особистості учня – це інтегративна якість, де основні компоненти включають: пізнавальний (розкриває ступінь обізнаності особистості, рівень її знань), практичний (характеризує вміння застосовувати теоретичні знання на практиці) і творчий (розкриває здатність особистості здійснювати творчу діяльність).

Відповідно до кожного компонента охарактеризовано показники самореалізації творчої особистості учня в позашкільній освіті.

4. Експериментально перевірено ефективність запропонованих організаційно-педагогічних умов самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти. Рівень самореалізації учня в позашкільних навчальних закладах в експериментальних групах у порівнянні з контрольними є вищим.

Водночас проведене дослідження не охоплює всіх аспектів проблеми самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти.

Зокрема, потребує подальшої теоретико-експериментальної розробки проблематика порівняльного аналізу самореалізації творчої особистості учня в художньо-естетичному напрямі позашкільної освіти України та інших

держав, професійної підготовки майбутніх педагогів до здійснення педагогічної діяльності в позашкільних навчальних закладах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г. Возрастная психология / Г. Абрамова. – М. : Академ. проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2000. – 624 с.
2. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
3. Аванесов В.С. Композиция тестовых заданий : учеб. книга для преподавателей вузов, учителей школ, аспирантов и студентов педвузов / В.С. Аванесов. – М. : Адепт, 1998. – 217 с.
4. Азархин А.В. Мировоззрение и эстетическое развитие личности / А.В. Азархин . – К. : Наук. думка, 1990. – 192 с.
5. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Б.Г. Ананьев. – М., 1977. – 171 с.
6. Андреев В.И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности / В.И. Андреев. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1988. – 228 с.
7. Андреев В.И. Педагогика : учеб. курс для творч. самообразования / В. И Андреев. – 2-е изд. – Казань : Центр инновац. технологий, 2000. – 608 с.
8. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – М. : Аспект пресс, 1998. – 376 с.
9. Антонович Є.А. Декоративно-прикладне мистецтво / Є.А. Антонович, Р. В. Захарчук-Чугай, М. Є. Станкевич. – Л. : Світ, 1993. – 272 с.
10. Антонович Є.А. Декоративно-прикладне мистецтво з практикумом у навчальних майстернях. Ч. 9 / Є.А. Антонович, Р.В. Чугай, М.Є. Станкевич. – К. : РАМК, 1991. – 43 с.
11. Антонович Є.А. Народне образотворче мистецтво і дизайн : мистецтвознавчо-пед. аспект / Є.А. Антонович // Реклама і дизайн ХХІ сторіччя: освіта, культура, економіка : вісн. наук. пр. Ін-ту підприємництва,

права і реклами. – К. : Ін-т підприємництва, права і реклами, 2001. – Вип. 2. – С. 73–76.

12. Антонович Є.А. Художні техніки у школі : навч.-метод. посіб. для студ. художньо-графіч. ф-тів вищ. навч. закл. / Є.А. Антонович, В.І. Проців, С.П. Свид – К. : ІЗМН, 1997. – 312 с.

13. Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие / Р. Арнхейм. – М. : Прогресс, 1974. – 392 с.

14. Арсеньев А.С. Философские основания понимания личности : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / А.С. Арсеньев. – М. : Издат. центр “Академия”, 2001. – 592 с.

15. Асеев Ю.С. Мистецтво Київської Русі / Ю.С. Асеев. – К. : Мистецтво, 1989. – 55 с.

16. Асмолов А.Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров / А.Г. Асмолов. – М. : Изд-во “Институт практической психологии”, Воронеж : НПО “МОДЭК”, 1996. – 768 с.

17. Асмолов А.Г. Нестандартное образование в изменяющемся мире: культурно-историческая перспектива / А.Г. Асмолов, М.С. Ныркова. – Новгород, 1993. – 24 с.

18. Бабанский Ю.К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе / Ю.К. Бабанский. – М. : Просвещение, 1985. – 208 с.

19. Баевский Р.М. Проблемы здоровья и нормы: точка зрения физиолога / Р.М. Баевский // Клинич. медицина. – 2000. – № 4. – С. 18–25.

20. Бакушинский А.В. Исследования и статьи. / А.В. Бакушинский. – М. : Сов. художник, 1981. – 163 с.

21. Бауманн У. Клиническая психология / У. Бауманн, М. Перре. – СПб. : Питер, 2006. – 1621 с.

22. Бердникова Ю.Л. Мир ребенка. Развитие психики, страхи, социальная адаптация, интерпретация детского рисунка / Ю.Л. Бердникова. – СПб. : Наука и техника, 2007. – 288 с.

23. Берлянич М.М. Системность личностно-профессиональных качеств исполнителя / М.М. Берлянич // Психологические и педагогические проблемы музыкального образования. – Новосибирск : НТК, 1986. – Вып. 4. – С. 31–52.
24. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологи / В.П. Беспалько. – М. : Педагогика, 1989. – 192 с.
25. Бех І.Д. Виховання особистості : особистісно орієнтований підхід : теоретико-технологічні засади / І.Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 280 с.
26. Бех І.Д. Гуманізація у вихованні підростаючої особистості / І.Д. Бех. // Рідна шк. – 1995. – № 9. – С. 23–25.
27. Биковська О.В. Основи позашкільної освіти : програма навч. дисципліни / О.В. Биковська. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. – 20 с.
28. Биковська О.В. Позашкільна освіта: теоретико-методичні основи : моногр. / О.В. Биковська. – К. : ІВЦ АЛКОН, 2008. – 336 с.
29. Биковська О.В. Психолого-педагогічні засади творчої діяльності учнів у позашкільних навчальних закладах / О.В. Биковська // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. наук. пр. // редкол. : Т.І. Сущенко (голов. ред.) та ін. – Запоріжжя, 2006. – Вип. 37. – С.13–20.
30. Бичкова Л.В. Формування базових знань з кольорознавства в учителів початкових класів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Л.В. Бичкова. – К., 1996. – 24 с.
31. Білокур Я.Ю. Психолого-педагогічні умови самореалізації учнів загальноосвітніх навчальних закладів сільської місцевості / Я.Ю. Білокур. // Пед. альм. – 2010. – № 7.
32. Біруля В.В. Функції позашкільних навчальних закладів в естетичному вихованні підлітків засобами художньої літератури. [Електронний ресурс] / В.В. Біруля. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apdup/2011_2/2-5-32.pdf

33. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком / А.А. Бодалев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 200 с.
34. Боднар О.Я. Проблема взаимосвязи геометрических пространственных представлений в искусствоведении : автореф. дис. ... д-ра искусствоведения : 17.00.07 / О. Я. Боднар. – М. : ВНИИТЭ, 1994. – 47 с.
35. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте : психол. исслед. / Л.И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
36. Болотов В.А. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе / В.А. Болотов, В.В. Сериков.// Педагогика. – 2003. – № 10. – С. 8 – 14.
37. Большой толковый социологический словарь : пер. с англ. : в 2 т. – М. : Вече, АСТ, 1999. – Т. 1. – 544 с.
38. Большой толковый социологический словарь : пер. с англ. : в 2 т. – М. : Вече, АСТ, 1999. – Т. 2. – 528 с.
39. Борисова С.В. Подготовка будущих учителей технологий к художественно-эстетическому воспитанию молодежи в системе внешкольного образования на занятиях по декоративно-прикладному искусству (апликация из кожи) / С.В. Борисова // Наук. часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – Вип. 31. – 2012. – С. 33–38.
40. Борисова С.В. Психолого-педагогічні умови забезпечення активної пізнавально-практичної діяльності учнів на заняттях гуртка. [Електронний ресурс] / С.В. Борисова. – Режим доступу : http://www.nbuiv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Vchdpu/ped/2011_93/Borys.pdf
41. Бугайов В.І. Шлях до пріоритетного дидактичного принципу естетичного навчання / В. І. Бугайов // Техн. естетика і дизайн. – К. : Віпол, 2001. – С. 47–51.
42. Букресва Г.Б. Цікаве образотворче мистецтво – 2: дидактичні ігри та вправи: 5-8 кл. / Г.Б. Букресва. – Т. : Навч. кн. – Богдан, 2012. – 88 с.
43. Бульба Н. Скульптура из бисера. Техника. Приемы. Изделия : энцикл. / Н. Бульба. – М. : Аст-ПрессКнига, 2008. – 112 с.

44. Бурая Л. В. Творческая самореализация школьника в системе интегрированных уроков искусства : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Л.В. Бурая. – Белгород, 2002. – 230 с.
45. Бутенко В.Г. Педагогічна краса як теоретико-методична основа естетичної освіти і виховання молоді / В.Г. Бутенко // Педагогічна і психологічна науки в Україні. Т.1. Теорія та історія педагогіки. – К. : Пед. думка, 2007. – С. 267–278.
46. Вахромов Е. Е. Психологические концепции развития человека: теория самоактуализации / Е.Е. Вахромов. – М. : Междунар. пед. акад., 2001. – 162 с.
47. Ведин И.Ф. Бытие человека: деятельность и смысл / И.Ф. Ведин. – Рига : Знание, 1987. – 212 с.
48. Вербицкий А.А. Личностный и компетентностный подходы в образовании: проблемы интеграции / А.А. Вербицкий. – М. : Логос, 2010. – 336 с.
49. Вербицкий В.В. Розвиток креативних здібностей обдарованих учнів у сучасних позашкільних навчальних закладах [Електронний ресурс] / В.В. Вербицкий. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Nivoo/2010_3/42.pdf
50. Вівчарик Т. П. Психологічні особливості процесу індивідуалізації молодих жінок / Т.П. Вівчарик // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Т. 2. Ч. 1. – К., 2000. – С. 22–26.
51. Винникот Д. Игра и реальность / Д. Винникот. – [2-е изд.]. – М. : Ин-т общегуманит. исслед., 2008. – 240 с.
52. Вища освіта і наука – пріоритетні сфери розвитку суспільства у XXI столітті : рішення колегії М-ва освіти і науки України від 28.02.2003 р. № 12/4 // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. – 2003. – № 8. – С. 3–14.

53. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. // О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – К. : Просвіта, 2001. – 416 с.
54. Владимірова А.Л. Естетичне виховання учнів засобами музичного фольклору в позашкільних навчальних закладах [Електронний ресурс] / А.Л. Владимірова. – Режим доступу : http://www.nbuuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ardup/2011_2/2-5-35.pdf
55. Власова О. Мистецька освіта як чинник формування духовних цінностей особистості / Ольга Власова // Проф. мист. освіта : діалог традицій та інновацій : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2000 р.) / Держ. акад. кер. кадрів культури і мистец. та ін. – К., 2000. – С. 17–19.
56. Волощук І. Особливості виховання обдарованих школярів / І. Волощук // Українська література в загальноосвітній школі. – 2002. – № 4. – С. 7–13.
57. Вороненко Л. Розвиток культури мовлення молодших школярів засобами образотворчого мистецтва / Л. Вороненко // Початкова школа. – 2004. – № 10. – С. 10–13.
58. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте: психол. очерк : кн. для учителей / Л.С. Выготский. – М. : Просвещение, 1991. – 94 с.
59. Выготский Л.С. Личность и ее формирование в детском возрасте : психол. исслед. / Л.С. Выготский. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
60. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Л.С. Выготский ; под ред. В. В. Давыдова. – М. : Педагогика, 1991. – 480 с.
61. Гаврилюк В.Ю. Субъект-субъектное взаимодействие как педагогическое условие формирования творческой активности воспитанников внешкольных учебных заведений. [Електронний ресурс] / В.Ю. Гаврилюк. – Режим доступу : <http://www.nbuuv.gov.ua/e-journals/NarOsv/2008-1/08gvupnz.htm>

62. Гаврилюк В.Ю. Творча активність старшокласників як психолого-педагогічна проблема / В.Ю. Гаврилюк // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. Вип. 8. Кн. 1. – К., 2005. – С. 95–100.

63. Гаврилюк В.Ю. Теоретические аспекты формирование творческой активности старшеклассников во внешкольных учебных заведениях [Электронный ресурс] / В.Ю. Гаврилюк. – Режим доступа : <http://www.nbuuv.gov.ua/e-journals/NarOsv/2008-3/gvupnz.htm>

64. Галімов А.В. Щодо змісту естетичного виховання особистості. [Електронний ресурс] / А.В. Галімов. – Режим доступа : http://www.nbuuv.gov.ua/portal/soc_gum/Znpkhist/2012_5/12gavevo.pdf

65. Галузинський В.М. Педагогіка : теорія та історія : навч. посіб. / В.М. Галузинський, М.Б. Євнух. – К. : Вища шк. – 237 с.

66. Гармаш С.А. Творча самореалізація особистості старшокласника в умовах позаурочної виховної роботи [Електронний ресурс] / С.А. Гармаш. – Режим : [доступу](http://www.nbuuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2009_22_2/garmach.pdf) : http://www.nbuuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2009_22_2/garmach.pdf

67. Герасимов А.М. Инновационный подход в построении обучения / А.М. Герасимов, И.П. Логинов. – М., 2001.– 63 с.

68. Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века : учеб. пособие для самообразования / Б.С. Гершунский. – М. : Пед. о-во России, 2002. – 512 с.

69. Голованов В.П. Становление и развитие региональной системы доп. образования детей в современных социокультурных условиях / В.П. Голованов. – М. : Центр «Школьная книга», 2001. – 224 с.

70. Гончаренко С.У. Гуманізація та гуманітаризація освіти / С.У. Гончаренко, Ю. Мальований // Шлях освіти. – 2001. – № 2. – С. 2–6 ; № 3. – С. 2–8.

71. Гончаренко С.У. Гуманізація як морально-педагогічний принцип педагогіки / С.У. Гончаренко // Професійне становлення особистості : пробл.

і перспективи : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. – Хмельницький : ТУП, 2003. – С. 7–17.

72. Гончаренко С.У. Дидактична концепція змісту освіти / С.У. Гончаренко // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. пр. : у 2 ч. Ч. 1. / Ін-т педагогіки і психології проф. освіти ; редкол.: І.А.Зязюн (голова) [та ін.] – Вінниця : ДОВ “Вінниця”, 2002. – Вип. 2. – С. 22–26.

73. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.

74. Горяева Н.А. Первые шаги в мире искусства : книга для учителя / Н.А. Горяева. – М. : Просвещение, 1991. – 413 с.

75. Грабарь М.И. Применение математической статистики в педагогических исследованиях : непараметрические методы / М.И. Грабарь, К.А. Краснянская. – М. : Просвещение. 1977. – 136 с.

76. Грановская Р.М. Элементы практической психологии / Р.М. Грановская. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1986.– 560 с.

77. Гришко Ю.А. Самореалізація педагога як психолого-педагогічна проблема / Ю.А. Гришко // Вісн. Запоріз. нац. ун-ту. – 2011. – № 2(15). – С.63–68.

78. Гужанова Т.С. Художественно-эстетическая деятельность – путь к развитию творческих качеств личности [Электронный ресурс] / Т.С. Гужанова. – Режим доступа : <http://eprints.zu.edu.ua/1130/2/05gtsyao.pdf>

79. Гупаловська В.А. Самореалізація як проблема розвитку особистості у сучасній зарубіжній психології / В.А. Гупаловська // Проблеми гуманітарних наук : наук. зап. ДДПУ ім. Івана Франка. – Дрогобич : Вимір, 2002. – Вип. десятый. – С. 100–110.

80. Гуревич П.С. Философия культуры : учеб. для высш. шк. / П.С. Гуревич. – М. : Издат. дом NOTA BENE, 2001. – 352 с.

81. Гуревич Р.С. Наступність змісту навчання / Р.С. Гуревич // Психолого-пед. пробл. проф. освіти : наук.-метод. зб. / Ін-т систем. дослідж. освіти України ; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України ; Упр. освіти Харк. облдержадмін. – К., 1994. – С. 273–274.
82. Давыдов В. В. Теория развивающегося обучения / В.В. Давыдов. – М. : ИНТОР, 1996. – 544 с.
83. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении (логико-психологические проблемы построения учебных предметов) / В.В. Давыдов. – М. : Педагогика, 1972. – 424 с.
84. Давыдов В.В. Психологический словарь / В.В. Давыдов. – М. : Педагогика, 1982. – 178 с.
85. Данилов М.А. Проблемы методологии педагогики и методики исследований / М.А. Данилов. – М. : Педагогика, 1971. – 350 с.
86. Дегтярьова Г. Проблеми гуманізації безперервної професійної освіти / Г. Дегтярьова // Наук.-метод. вісн. (Львів). – 1997. – № 1.– С. 78–80.
87. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття) // Освіта. – 1993. – № 44–46. – 38 с.
88. Дикманн Х. Юнгианский анализ волшебных сказок / Ханс Дикманн. – Спб. : Академ. проект, 2000. – 256 с.
89. Дилео Д. Детский рисунок: диагностика и интерпретация / Д. Дилео ; пер. с англ. Е. Фатюшиной. – М. : Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 272 с. – (Сер. «Психологический практикум : тесты»).
90. Довгань М. Творча особистість учня як психолого-педагогічна проблема / М. Довгань // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. пед. – 2009. – Вип. 25, ч. 2. – С. 308–315.
91. Додонов Б.І. Емоції як цінність / Б.І. Додонов. – М., 1978. – С. 272.
92. Дольто Ф. На стороне подростка / Франсуаза Дольто ; пер. с фр. А.К. Борисовой ; предисл. М.М. Безруких. – Екатеринбург : Рама Паблишинг, 2010. – 423 с. – (Сер. «Авторитетные детские психологи»).

93. Дружинин В.Н. Психология общих способностей / В.Н. Дружинин. – СПб. : Питер, 1999. – 368 с.
94. Ермолаева-Томина Л. Б. Психология художественного творчества / Л.Б. Ермолаева-Томина. – М., 2003. – 496 с.
95. Жигайло О.О. Психолого-педагогічні аспекти формування креативного мислення дітей молодшого шкільного віку / О.О. Жигайло // Проблеми сучасної психології. – 2011. – № 12. – С. 393–402.
96. Жизнь как творчество: социально-психол. анализ // В.И. Шинкарук, Л.В. Сохань, Н.А. Шульга и др. ; отв. ред. Л.В. Сохань, В.А. Тихонович. – К. : Наук. думка, 1985. – 302 с.
97. Заброцький М.М. Експериментальне дослідження соціально-психологічних характеристик педагога як суб'єкта педагогічного спілкування / М.М. Заброцький // Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2006. – Т.7, вип. 6. – Київ, 2006. – С.145–150.
98. Заброцький М.М. Емпіричне дослідження особливостей самосвідомості педагога / М.М. Заброцький // Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2006. – Т.7, вип. 7. – С. 104–110.
99. Заброцький М.М. Особливості сприйняття педагогами особистості учнів / М.М. Заброцький // Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – 2007. – №7(10). – С. 108–114.
100. Заброцький М.М. Педагогічна психологія / М.М. Заброцький. – К. : МАУП, 2000. – 100 с.
101. Завада В.П. Сутність самореалізації особистості старшокласника [Електронний ресурс] / В.П. Завада. – Режим доступу : http://www.nbuu.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2010_26_2/Zavada.pdf
102. Загвязинский В. И. Теория обучения : современ. интерпретация / В.И. Загвязинский. – М. : Издат. центр “Академия”, 2001. – 192 с.

103. Закон України "Про позашкільну освіту" // Освіта України. – 2000. – 2 серп. (№ 31). – С. 8.
104. Закон України "Про вищу освіту" // Законодавство України про освіту : зб. законів. – К. : Парламент. вид-во, 2002. – С. 112–155.
105. Закон України "Про освіту" // Законодавство України про освіту : зб. законів. – К. : Парламент. вид-во, 2002. – С. 3–28.
106. Законодавство України про освіту: зб. законів. – К. : Парламент. вид-во. 2002. – 159 с.
107. Занков Л.В. Избранные педагогические труды / Л.В. Занков. – 3-е изд., дополн. – М. : Дом педагогики, 1999. – 608 с.
108. Зарицька В.В. Розроблення комплексної програми формування у старшокласників здатності до самореалізації та результати її впровадження / В.В. Зарицька // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К. : 2005. – Т. VI. – Вип. 8. – С. 120–128.
109. Зеер Э.Ф. Личностно-ориентированное профессиональное образование / Э.Ф. Зеер. – Екатеринбург, 1988. – 126 с.
110. Земляна О.В. Образотворче мистецтво як засіб художньо-естетичного виховання молодших школярів [Електронний ресурс] / О.В. Земляна. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/PORTAL/soc_gum/pspo/2008_20_2/doc_pdf/Zemlyana_st.pdf
111. Земляна О.В. Психолого-педагогічні умови художньо-естетичного виховання молодших школярів засобами образотворчого мистецтва [Електронний ресурс] / О.В. Земляна. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/Portal/soc_gum/pspo/2009_23_1/Zemljana.pdf
112. Зимняя И.А. Педагогическая психология : учеб. для вузов / И.А. Зимняя. – Изд. 2-е, доп., испр. и перераб. – М. : Логос, 2002. – 384 с.

113. Зінов'єв С.М. Формування художньої компетентності підлітків у позашкільних навчальних закладах : теоретичний аспект / С.М. Зінов'єв // Збірник наук. пр. – К., 2011. – Вип. 15, Кн. II. – С. 54–61.

114. Зіньковський Ю.Ф. Професійна компетентність – умова плідної професійної діяльності фахівця / Ю. Ф. Зіньковський // Вища шк. – 2010. – № 11. – С. 7–8.

115. Зязюн І.А. Мистецтво навчальної і виховної дії / І.А. Зязюн // Професійно-художня освіта України : зб. наук. пр. / редкол. : І.А. Зязюн, В.О. Радкевич та ін. – К. : Черкаси, 2003. – Вип. II. – С. 5–15.

116. Зязюн І.А. Пріоритетні принципи дидактики сучасної професійної освіти / І.А. Зязюн // Теорія і практика упр. соц. системами : філософія, психологія, педагогіка, соціологія. – 2000. – № 1. – С. 11–20.

117. Іванова В.В. Креативний підхід до навчання як засіб формування креативної особистості майбутнього педагога [Електронний ресурс] / В.В. Іванова. – Режим доступу : http://www.nbuuv.gov.ua/Portal/soc_gum/Znpkhist/2011_4/1livvomv.pdf

118. Іващенко Н.А. Педагогічні умови організації навчально-творчої діяльності учнів старших класів / Н.А. Іващенко, Є.І. Коваленко // Психолого-пед. науки. – 2012. – № 1. – С. 77–80.

119. Іонова І.М. Творча самореалізація особистості як психолого-педагогічна проблема / І.М. Іонова // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2010. – №4(6). – С. 20–28.

120. Історія української культури / за ред. І. Крип'якевича. – К. : Либідь, 1994. – 656 с.

121. Ительсон Л.Б. Лекции по современным проблемам психологии обучения / Л.Б. Ительсон. – Владимир, 1972. – 264 с.

122. Калмыкова З.И. Педагогика гуманизма / З.И. Калмыкова. – М. : Знание, 1990. – 179 с.

123. Калмыкова З.И. Продуктивное мышление как основа обучаемости / З.И. Калмыкова. – М. : Педагогика, 1981. – 200 с.

124. Кичук Н.В. Формування творчої особистості педагога / Н.В. Кичук. – К. : Либідь, 1991. – 126 с.

125. Климова Л.В. Художня культура України від найдавніших часів до кінця XVI ст. [Електронний ресурс] / Л.В. Климова. – Режим доступу : http://club.ranok.com.ua/file/Masol_culture_2010.pdf

126. Кляйн М. Детский психоанализ / М. Кляйн : пер. с англ. О. Бессонова. – М. : Ин-т общегуманит. исслед., 2010. – 160 с.

127. Кляйн М. Некоторые теоретические выводы, касающиеся эмоциональной жизни ребенка / М. Кляйн // Психоанализ в развитии : сб. переводов. – Екатеринбург : Деловая книга, 1998. – 107 с.

128. Князева Т.Н. Психологическая готовность ребенка к обучению в основной школе: структура, диагностика, формирование / Т.Н. Князева. – СПб. : Речь, 2007. – 119 с.

129. Ковальов О. Декоративно-прикладне мистецтво у школі: навчальний посібник / О. Ковальов. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. – 144 с.

130. Ковальова С.В. Розвиток творчої активності вчителів музики в сучасних умовах: теорія й практика : наук.-метод. посіб. / С.В. Ковальова. – Біла Церква, КОППОК, 2004. – 228 с.

131. Козлова О.Г. Методика інноваційного пошуку педагога : навч.-метод. посіб / О.Г. Козлова. – Суми : ВВП «Мрія-1» ЛТД, 1998. – 128 с.

132. Колесник Н.Е. Организация художественно-технического творчества учеников во внешкольных учебных заведениях [Електронний ресурс] / Н.Е. Колесник. – Режим доступу : <http://eprints.zu.edu.ua/1284/1/05knezp.pdf>

133. Коломинский Я.Л. Психология детского коллектива / Я.Л. Коломинский. – Мн. : Нар.асвета,1984. – 239 с.

134. Комарова А.И. Эстетическая культура личности / А.И. Комарова. – К. : Вища шк., 1988. – 152 с.

135. Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения : в 2 т. / Я.А. Коменский. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1. – 656 с.
136. Кон И.С. Психология ранней юности / И.С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с.
137. Кондаков И.М. Психология: иллюстрированный словарь / И.М. Кондаков. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 512 с.
138. Кондратьев М.Ю. Типологические особенности психосоциального развития подростков / М.Ю. Кондратьев // Вопр. психологии. – 1997. – № 3. – С. 69–78.
139. Кононко О.Л. Дитяча креативність крізь призму базової програми «Я у світі» / О.Л. Кононко // Дошкільне виховання, 2008. – № 7. – С. 3–7.
140. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти // Освіта. – 2001. – 25 лип. – 1серп. (№ 40/41). – С. 12.
141. Корниенко А.В. Организационно-методические условия развития личности в кружках декоративно-прикладного искусства во внешкольных учебных заведениях [Электронный ресурс] / А.В. Корниенко. – Режим доступа : http://www.nbuiv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Nivoo/2010_3/34.pdf
142. Коростылева Л. А. Психология самореализации личности: брачно-семейные отношения / Л.А. Коростылева. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000. – 292 с.
143. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк ; під ред. Л.М. Проколієнко ; упоряд. В.В. Андрієвська, Г.О. Балл, О.Т. Губка, О.В. Проскура. – К. : Рад. шк., 1989. – 608 с.
144. Краевский В.В. Общие основы педагогики : учеб. для студентов высш. пед. учеб. заведений / В.В. Краевский. – М. : Издат. центр “Академия”, 2003. – 286 с.
145. Кречотіна Т. М. Організаційні форми виховної роботи в позашкільному навчальному закладі / Т.М. Кречотіна // Позашкільна освіта Сумщини: регіональний аспект / за заг. ред. Л. В. Тихенко ; [Упор.

Л. М. Бондар, Т. М. Кречотіна, Н. В. Перепелиця]. – Суми : Нота-бене, 2011. – С. 5–10.

146. Кремень В. Сучасна філософія освіти і педагогічна наука / Василь Кремень // Педагогіка і психологія проф. освіти. – 2002. – № 4. – С. 11–20.

147. Кремень В.Г. Освіта і наука України : шляхи модернізації (факти, роздуми, перспективи) / В.Г. Кремень. – К. : Грамота, 2003. – 216 с.

148. Крылова Н.Б. Культурология образования / Н.Б. Крылова. – М. : Нар. образование, 2002. – 272 с.

149. Кудин В.А. Эстетическое воспитание студентов / В.А. Кудин. – К. : Вища шк., 1984. – 30 с.

150. Кудрина А.В. Методы арт-терапии в практике психологического консультирования [Электронный ресурс] / А.В. Кудрина // Психологический журн. Междунар. ун-та природы, общества и человека «Дубна». – 2009. – № 3. – Режим доступа : <http://www.psyanima.ru/journal/2009/3/2009n3a5/2009n3a5.pdf>

151. Кузнєцова І. Професійна мистецька освіта та етика відповідальності / Інна Кузнєцова // Професійна мистецька освіта : діалог традицій та інновацій : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. / Держ. акад. керів. кадрів культури і мистецтва [та ін.]. – К., 2000. – С. 33–34.

152. Лебедева А.В. Значення музичного мистецтва як засобу формування в учнів естетичного ставлення до дійсності в позаурочній діяльності [Електронний ресурс] / А.В. Лебедева. – Режим доступу : http://lib.mdpu.org.ua/nvsp/articles/2010/17_05.pdf

153. Лебедева Н.В. Психологические основы подготовки младших школьников к обучению в основной школе : учеб. пособие по спецкурсу / Н.В. Лебедева. – Псков : ПГПИ, 2004. – 136 с.

154. Левина Н.И. Формирование умений самостоятельной работы учащихся в процессе теоретического обучения : метод. рек. / Н.И. Левина – М. : ВНМ Центр, 1988. – 39 с.

155. Левицкая В.А. Художественное воспитание учащихся во внешкольных учебных заведениях [Электронный ресурс] / В.А. Левицкая. – Режим доступа : http://www.nbuiv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Api/2009_23/45.pdf

156. Левицька В.А. Творчий розвиток дітей у позашкільних художніх закладах освіти [Електронний ресурс] / В.А. Левицька. – Режим доступу : <http://intkonf.org/levitska-va-tvorchiy-rozvitok-ditey-u-pozashkilnih-hudozhnih-zakladah-osviti/>

157. Левченко Л.С. Творча самореалізація старшокласників у науково-дослідницькій діяльності шкіл нового типу : дис. ... канд. пед наук : 13.00.01 / Л. С. Левченко. – Суми, 1999. – 211 с.

158. Левченко Т.И. Современные дидактические концепции в образовании / Т.И. Левченко ; МАУП. – К., 1995. – 163 с.

159. Лейтес Н.С. Возрастная одаренность школьников : [учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений] / Н.С. Лейтес. – М. : Издат. центр «Академия», 2000. – 320 с.

160. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики / А.Н. Леонтьев. – 5-е изд. – М. : Изд-во МГУ, 1981. – 584 с.

161. Лернер И.Я. Дидактическая система методов обучения / И.Я. Лернер. – М. : Знание, 1976. – 63 с.

162. Лещенко М.П. Мистецькі педагогічні технології як засіб підготовки вчителів до реалізації / М.П. Лещенко // Професійно-художня освіта України : зб. наук. пр. / редкол. : І. А. Зязюн (голова) [та ін.]. – К. ; Черкаси : “Черкаський ЦНТЕІ”, 2002. – С. 115–121.

163. Липецький О.П. Педагогічні умови формування пізнавальної самостійності підлітків у гуртках науково-технічної творчості позашкільних навчальних закладів / О.П. Липецький // Наук. зап. Сер.: Педагогіка. – 2011. – №5. – С. 66–70.

164. Литовченко О.В. Виховний потенціал позашкільних навчальних закладів: рівні реалізації виховних можливостей [Електронний ресурс] /

- О.В. Литовченко. – Режим доступу :
http://www.nbuuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Tmpvd/2010_14_1/24.pdf
165. Лихачов Б.Т. Педагогіка : курс лекцій / Б.Т. Лихачов. – М. : Прометей, 1992 – 528 с.
166. Лов'янова І.В. Формування творчої особистості старшокласника в позаурочний час [Електронний ресурс] / І.В. Лов'янова, А.В. Шамне. – Режим доступу : <http://studentam.net.ua/content/view/7674/>
167. Лозова В. Стратегічні питання сучасної дидактики / В. Лозова // Розвиток педагогічної і психологічної науки в Україні. – Ч. І. – Х. : ОВС. – 2002. – С. 96–97.
168. Лопатинська В. Зміст і форми формування гуманістичних цінностей підлітків засобами туристсько-краєзнавчої діяльності / В. Лопатинська // Наук. зап. Педагогіка : наук. вид. / М-во освіти і науки України, Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка ; редкол. Г. Терещук (гол. ред.) та ін. – Тернопіль, 2004. – № 5. – С. 44–52.
169. Лутаєнко В.С. Естетика мислення / В.С. Лутаєнко. – К. : Мистецтво, 1974. – 214 с.
170. Лутай В. С. Філософія сучасної освіти : навч. посіб. / В.С. Лутай. – К. : Центр "Магістр-S" Творчої спілки вчителів України, 1996. – 256 с.
171. Мадзигон В.Н. Продуктивная педагогика. Политехнические основы соединения обучения с производительным трудом: монография / В.Н. Мадзигон. – К. : Вересень, 2004. – 324 с.
172. Мазин В.А. Введение в Лакана / гл. ред. С.Г. Уварова, ред. Т.С. Ромашова. – 2-е изд., доп. – Нежин : Аспект-Поліграф, 2010. – 212 с.
173. Мазин В.А. Машина по имени «Человек» / В. А. Мазин; ред. С.Г. Уварова. – Нежин : Аспект-Поліграф, 2008 – 214 с.
174. Мазин В.А. Онейрография: Призраки и Сновидения / гл. ред. С.Г. Уварова. – Нежин : Аспект-Поліграф, 2006. – 324 с.
175. Максименко С.Д. Загальна психологія / С.Д. Максименко, В.О. Соловієнко. – К. : МАУП, 2000. – 256 с.

176. Мамчур Н.С. Народне декоративно-прикладне мистецтво як засіб виховання естетичних смаків студентської молоді / Н.С. Мамчур // Пед. альм. – 2010. – №6. – С. 31–35.

177. Маркова Н.Г. Соотношение интеллектуального и творческого компонентов одаренности / Н.Г. Маркова // Психол. наука и образование. – 2002. – № 1. – С. 51–58.

178. Мартинюк И.О. Жизненные цели личности: понятие, структура, механизмы формирования / И. О. Мартинюк. – К., 1990. – 122 с.

179. Маслов П. А. Творческая самореализация младших школьников в проектной деятельности : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / П.А. Маслов. – Волгоград, 2008. – 218 с.

180. Маслоу А. Самоактуализация / А. Маслоу // Психология личности : тексты. – М., 1982. – С. 108–117.

181. Маслоу А.Г. Мотивация и личность / А.Г. Маслоу ; пер. англ. А.М. Татлыбаевой. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.

182. Маслоу А.Г. Самоактуализация личности и образование / А.Г. Маслоу. – К. : Донецк, 1994. – 52 с.

183. Масол Л.М. Загальна мистецька освіта : теорія і практика : моногр. / Л.М. Масол. – К. : Промінь, 2006. – 431 с.

184. Масол Л.М. Концепція художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах / Л.М. Масол, Н.І. Ганнусенко, О.А. Комаровська, С.А. Ничкало, О.І. Оніщенко, В.В. Рагозіна // Пед. газ. – 2001. – № 12 (90). – С. 6–7.

185. Масол Л.М. Методика навчання мистецтва у початковій школі : посіб. для вчителів / Л.М. Масол. – Х. : Веста ; Ранок, 2006. – 256 с.

186. Махмутов М. И. Современный урок / М.И. Махмутов. – М. : Педагогика, 1985. – 184 с.

187. Мачуський В.В. Формування творчої активності старшокласників у клубах позашкільних навчальних закладів : навч.-метод. посіб. / В.В. Мачуський, В.Ю. Гаврилюк. – Біла Церква : КОІПОПК, 2006. – 216 с.

188. Михайлова Л.М. Виховний потенціал культурологічного підходу до розгляду творів світового мистецтва / Л.М. Михайлова // Освіта на Луганщині. – 2000. – №1 (12). – С. 91–93.

189. Михайлова Л. Культурологічний підхід до аналізу літературних творів / Л.М. Михайлова // Мистецтво та освіта. – 1999. – №4. – С. 13–16.

190. Михайлова Л.М. Навчально-виховні можливості художньої культури світу в естетичному вихованні учнівської молоді / Л.М. Михайлова // Освіта на Луганщині. – 1999. — № 2 (11). – С. 62–65.

191. Михайлова Л.М. Проблеми виховання естетичної культури старшокласників в системі сучасної освіти / Л.М. Михайлова // Освіта на Луганщині. – 2000. – № 2. – С. 93–96.

192. Михальченко М.І. Освіта і наука: пошуки нових парадигм модернізації / М.І. Михальченко // Вища освіта України. – 2001. – № 2. – С. 14–24.

193. Могильний А.П. Культура і особистість / А.П. Могильний. – К., 2002. – 267 с.

194. Молодиченко В. Художньо-творчий розвиток особистості як чинник виховання національної еліти [Електронний ресурс] / В. Молодиченко. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mist/2008_4-5/PDF/MIST-4_2008_p-232-237_Pazinich.pdf

195. Моляко В.А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности / В.А. Моляко // Обдарована дитина. – 2002. – № 4. – С. 19–27.

196. Моляко В.А. Психология творческой деятельности / В.А. Моляко. – К. : Знание, 1978. – 48 с.

197. Моррис Уильям. Искусство и жизнь : избр. ст., лекции, речи, письма / Моррис Уильям. – М., 1975. – С. 281–282, 294–295.

198. Мосолова Л.М. Основы теории художественной культуры : учеб. пособие / Л.М. Мосолова. – СПб. : Изд-во “Лань”, 2001. – 288 с.

199. Музика О.Л. Ціннісна підтримка особистісного росту / О.Л. Музика // Наук. часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Сер. № 12. Психологія : зб. наук. пр. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. – № 6 (30). Ч. II. – С. 232–240.

200. Музика О.О. Мотивація творчої активності у становленні технічно обдарованої особистості / О.О. Музика // Українська еліта та її роль у державотворенні : наук. зап. Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2000. – Вип.1. – С. 276–280.

201. Музика О.О. Характеристика основних типів мотивації творчої активності технічно обдарованих підлітків / О.О. Музика // Духовність як основа консолідації суспільства : міжвід. наук. зб. – К. : Ін-т «Проблеми людини», 1999. – Т.16. – С. 348–353.

202. Музика О. Я. Розвиток творчих здібностей майбутніх учителів образотворчого мистецтва в процесі вивчення фахових дисциплін : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / О. Я. Музика. – Умань, 2011. – 20 с.

203. Науменко С.І. Художня обдарованість : психол. проблема // Педагогіка і психологія / С.І. Науменко. – 1995. – № 1. – С. 47–53.

204. Національна державна комплексна програма естетичного виховання / І.А.Зязюн, О.М. Семашко // Рідна шк. – 1995. – № 12. – С. 29–53.

205. Національна доктрина розвитку освіти : затверджена Указом Президента України 17 квіт. 2002 р. № 347/2002 // Педагогіка і психологія проф. освіти. – 2002. – № 2. – С. 9–22.

206. Ненько Ю.П. Сутність поняття “творчість”, “творча самореалізація” / Ю.П. Ненько // Зб. наук. пр. Уман. держ. пед. ун-ту ім. П. Тичини. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2009. – Ч. 2. – С. 245–252.

207. Никитина Н.Н. Основы профессионально-педагогической деятельности : учеб. пособие для студ. учреждений сред. проф. образования / Н.Н. Никитина, О.М. Железнякова, М.А. Петухов. – М. : Мастерство, 2002. – 288 с.

208. Никончук Н.О. Проблема сенситивності періоду дитинства для залучення особистості до усної народної творчості / Н.О. Никончук // Тези доп. учасн. Міжн. наук.-практ. конф. «Творчість як засіб особистісного росту та гармонізації людських стосунків». – К. ; Житомир : ДФФД МОН України, 2005. – С. 70–71.

209. Никончук Н.О. Розвиток рефлексії особистісних якостей у молодшому шкільному віці / Н.О. Никончук // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди» : наук.-теор. зб. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – С. 97–102.

210. Ничкало Н.Г. Прогностичні дослідження освітніх технологій професійної підготовки майбутніх фахівців / Н.Г. Ничкало // Сучасні освітні технології у професійній підготовці майбутніх фахівців : зб. наук. пр. – Л., 2002. – С. 5–9.

211. Ничкало Н.Г. Сучасні тенденції і проблеми неперервної професійної освіти / Н.Г. Ничкало // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методи навчання в підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. пр. / АПН України, Ін-т педагогіки і психології проф. освіти. – К. : Вінниця, 2000. – С. 7–14.

212. Овчаров С.М. Психолого-педагогічні засади розвитку креативних здібностей школярів / С.М. Овчаров // ВІСНИК Житомир. держ. ун-ту імені Івана Франка. – 2011. – №58. – С. 3–6.

213. Овчарук О.В. Компетентності як ключ до формування змісту освіти / О.В. Овчарук // Стратегія реформування освіти України. – К. : К.І.С., 2003. – 295 с.

214. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70000 слов / С.И. Ожегов ; под ред. Н.Ю. Шведовой. – 23-е изд., испр. – М. : Русск. яз., 1990. – 917 с.

215. Онищук І.А. Творче самовираження дошкільників як педагогічна проблема / І.А. Онищук // Наук. зап. Сер.: Педагогіка. – 2010. – № 1 – С. 226–230.

216. Орлов А.Б. Психология личности и сущности человека : парадигмы, проекции, практики : учеб. пособие для студентов / А.Б. Орлов. – М. : Издат. центр “Академия”, 2002. – 272 с.
217. Основи практичної психології / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. : підруч. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.
218. Основи психології / за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – К. : Либідь, 1995. – 631 с.
219. Островерхова Н.М. Методологія аналізу якості уроку як педагогічної системи / Н.М. Островерхова. – Х. : ТИГУЛ, 2008. – 402 с.
220. Павх С.П. Національне виховання учнів гімназії в процесі трудового навчання : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / С.П. Павх. – К., 1999. – 16 с.
221. Панов В.И. Одаренные дети: выявление, обучение, развитие / В.И. Панов // Відкритий урок. – 2002. – № 13–14. – С. 20–25.
222. Пасічний А.М. Образотворче мистецтво: слов.-довід. / А.М. Пасічний. – Т. : Навч. кн. – Богдан, 2003. – 216 с.
223. Паталаха К.В. Творческая самореализация школьника в учебном процессе / К.В. Паталаха // Дис. канд. пед. наук. – Челябинск : 2002. – 187 с.
224. Педагогика : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов // Ю.К. Бабанский, В.А. Сластенин, Н.А. Сорокин и др. ; под ред. Ю.К. Бабанского. – 2-е изд., доп. и перераб. – М., Просвещение, 1988. – 479 с.
225. Петровский А.В. Индивид и его потребность быть личностью / А.В. Петровский, В.А. Петровский // Вопр. филос. – 1982. – №3. – С.44–53.
226. Петровский А.В. Основы теоретической психологии / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 528 с.
227. Петровский А.В. Развитие личности и проблема ведущей деятельности / А.В. Петровский // Вопр. психол. – 1987. – № 1. – С.15–26.
228. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности / В.А. Петровский. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 512 с.

229. Пиаже Ж. Избранные психологические труды : пер. с англ. и фр. / Ж. Пиаже; вступ. ст. В.А. Лекторского, В.Н. Садовского, Е.Г. Юдина. – М. : Междунар. пед. акад., 1994. – 680 с.
230. Подмазин С.И. Личностно-ориентированное образование : соц.-филос. исслед. / С. И. Подмазин. – Запорожье : Просвіта, 2002. – 250 с.
231. Подоляк Л.Г. Психологія вищої школи / Л.Г. Подоляк, В.І. Юрченко. – К. : ТОВ «Філ-студія», 2006. – 320 с.
232. Позашкільна освіта в Україні : навч. посіб. / за ред. О. В. Биковської. – К. : ІВЦ АЛКОН, 2006. – 224 с.
233. Позднеев М.М. Психология искусства. Учение Аристотеля / М. М. Позднеев – М. – СПб. : Рус. фонд содействия образованию и науке, 2010. – 816 с.
234. Пометун О.І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: наук.-метод. посіб. / О.І. Пометун, Л.В. Пироженко. – К. : А.С.К., 2004. – 192 с.
235. Пономарев А.Я. Исследование творческого потенциала человека / А.Я. Пономарев // Психол. журн. – 1991. – Т. 12, № 1. – С. 3–12.
236. Пономарев Я.А. Психологический механизм творчества / Я.А. Пономарев // Принцип системности в психологических исследованиях. – М. : Наука, 1990. – С. 157–164.
237. Портницька Н.Ф. Перехід до соціальної регуляції наслідування як умова розвитку творчих здібностей у продуктивній діяльності дошкільників / Н.Ф. Портницька // Наук. часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Сер. № 12. Психологічні науки : зб. наук. пр. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2006. – № 12 (37) – С. 171–175.
238. Практическая психология образования : учеб. пособие. – 4-е изд. / под ред. И. В. Дубровиной. – СПб. : Питер, 2006. – 592 с.
239. Пригодій А.В. Розвиток творчих здібностей учнів основної школи у процесі технологічної підготовки [Електронний ресурс] / А.В. Пригодій. – Режим доступу : <http://elibrary.nubip.edu.ua/10497/>

240. Приходченко К.І. Теоретичні аспекти формування творчих здібностей старшокласників у позакласній роботі навчальних закладів [Електронний ресурс] / К.І. Приходченко, Ю.В. Дядік. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pfto/2011_13/files/P1311_29.pdf

241. Приходько Ю.О. Нариси становлення та розвитку дитячої психології / Ю.О. Приходько. – К. : НПУ ім. М.П.Драгоманова, 1999. – 205 с.

242. Приходько Ю.О. Ціннісні орієнтації особистості як психологічна проблема / Ю.О. Приходько // Наук. часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Сер. № 12. Психологія : зб. наук. пр.. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. – № 6 (30). – Ч. II. – С. 208–218.

243. Про концепцію виховання дітей та молоді у національній системі освіти : рішення колегії М-ва освіти України від 28.02.96 р. № 2/4-8 // Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1996. – № 13. – С. 2–15.

244. Проблемы эстетического развития личности школьника // под ред. А.И. Бурова. – М. : Педагогика, 1987. – 96 с.

245. Психологический энциклопедический словарь // гл. ред. Б.М. Бим-Бад ; редкол.: М.М. Безруких и др. – М. : Большая Рос. Энцикл., 2003. – 528 с.

246. Психология : иллюстрир. слов. [авт.-сост. И.М. Кондаков] – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 512 с.

247. Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб. : Питер, 200. – 480 с.

248. Психология одаренности детей и подростков: [учеб. пособие для студентов высш. и сред. пед. учеб. заведений] / [Ю.Д.Бабаева, Н.С.Лейтес, Т.М. Марютина и др.] ; под ред. Н.С. Лейтеса. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – 336 с.

249. Психология одаренности: от теории к практике / Под ред. Д.В. Ушакова. – М. : ПЕР СЭ, 2000. – 80 с.

250. Пустовіт Г. Концептуальні засади модернізації змісту сучасної позашкільної освіти і виховання учнів / Г. Пустовіт // Рідна шк. – 2010. – № 10. – С. 19–23.

251. Пустовіт Г.П. Інтерактивні методи навчання і виховання в позашкільному навчальному закладі : (сутність інтерактив. методів навчання і виховання) / Г. П. Пустовіт, Л. В. Тихенко // Обдар. дитина. – 2010. – № 7. – С. 43–51.

252. Пустовіт Г.П. Концептуальні засади сучасної позашкільної освіти і виховання учнів / Г.П. Пустовіт // Світ виховання. – 2005. – № 1(8). – С. 6–12.

253. Пустовіт Г.П. Позашкільна освіта і виховання: дидактичні основи методів навчально-виховної роботи : моногр. Кн. 2 / Г. П. Пустовіт, Л.В. Тихенко ; [рец.: В. В. Вербицький, М.І. Сметанський, М. В. Соловей]. – Суми : Університет. кн., 2008. – 271 с.

254. Пустовіт Г.П. Позашкільна освіта і виховання: теоретико-дидактичний аспект : [моногр.]. Кн. 1 / Г.П. Пустовіт ; НАПН України, Миколаїв. держ. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. – Миколаїв : Вид-во МДУ ім. В. О. Сухомлинського, 2010. – 379 с.

255. Радкевич В.О. Сучасні тенденції розвитку професійно-художньої освіти в Україні / В.О. Радкевич // Проф.-техн. освіта. – 2003. – № 1. – С. 31–34.

256. Раппопорт С.Х. Эстетическое творчество: мир вещей / С.Х. Раппопорт. – М. : Знание, 1977. – 64 с.

257. Раушенбах Б.В. Системы перспективы в изобразительном искусстве / Б.В. Раушенбах. – М. : Наука, 1986. – 254 с.

258. Рахманіна В.М. Сучасні проблеми художньо-естетичного виховання підлітків [Електронний ресурс] / В.М. Рахманіна. – Режим доступу : http://www.nbuiv.gov.ua/portal/soc_gum/znpbdpu/Ped/2010_1/Rahm.pdf

259. Ревенко І.В. Художньо-естетична компетентність учителя як показник його професійної культури / І.В. Ревенко // Педагогіка формування

творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. пр. / Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2011. – № 14 (67). – С. 206–213.

260. Резник С. Ментальное пространство : лекции, прочитанные в университете Сорбонна. Париж 1987–1988 ; / С. Резник; пер. с англ. Буданской И.М. ; під ред. С.Г. Уваровой. – К. : УАП-МИГП, 2005. – 160 с.

261. Резник С. Человек в бреду : телесные ощущения при психозах / С. Резник ; пер. с англ. Буданской И.М. ; під ред. Уваровой С.Г. – Нежин : Аспект-Поліграф, 2006 – 324 с.

262. Рейхман У.Дж. Применение статистики : пер. с англ. / У.Дж. Рейхман. – М. : Статистика, 1969. – 295 с.

263. Рефлексия в организации мышления при совместном решении задач / И.Н. Семенов, С.Ю. Степанов, М.И. Найденов, Л.А. Найденова // Новые исследования в психологии возрастной физиологии. – М., 1989. – № 1. – С. 4–9.

264. Рибалка В.В. Особистісний, рефлексивно-ціннісно-креативний підхід до розвитку психологічної культури учнівської молоді в умовах неперервної професійної освіти / В.В. Рибалка // Розвиток психологічної культури учнівської молоді в системі неперервної професійної освіти : навч.-метод. посіб. – К. : ІПППО АПН України, 2005. – С. 30–43.

265. Рибалка В.В. Психологічні засади особистісно орієнтованої підготовки учнівської молоді в системі неперервної професійної освіти / В.В. Рибалка // Неперервна професійна освіта : теорія і практика : зб. наук. пр. / за ред. І. А. Зязюна, Н. Г. Никало : у 2 ч. Ч. 1. – К., 2001. – С. 268–275.

266. Роджерс К. Эмпатия / К. Роджерс // Психология эмоций : тексты. – М. : 1984. – С. 235–237.

267. Роджерс К.Р. Человекоцентрированный, клиентоцентрированный подход в психотерапии / К.Р. Роджерс // Вопросы психологии. – 2001. – № 2. – С. 48–59.

268. Рождественская Н. В. Психология художественного творчества / Н.В. Рождественская. – СПб. : 1995. – 56 с.

269. Розова Т.Н. Воспитание готовности школьников к самореализации в гуманизированной среде : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.06 / Т.Н. Розова. – Ставрополь, 1999. – 195с.

270. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – С-Пб: Питер КОМ, 1998. – 688 с.

271. Рубинштейн С.Л. Проблемы способностей и вопросы психологической теории / С.Л. Рубинштейн // Вопросы психологии. – 1960. – № 3. – С. 3–15.

272. Руденко І.В. Методика виховання творчої особистості учнів основної школи засобами образотворчого мистецтва / І.В. Руденко // Пед. альм. – 2009. – Вип. 4. – С. 63–70.

273. Рудницька О.П. Педагогіка : загальна та мистецька : навч. посіб. / О.П. Рудницька. – К., 2002. – 270 с.

274. Савенков А.И. Одаренные дети в детском саду и в школе / А.И. Савенков. – М. Академия, 2000. – 232 с.

275. Савенков А.И. Одаренный ребенок в массовой школе / А.И. Савенков. – М. : Сентябрь, 2001. – 207 с.

276. Савченко О.Я. Виховний потенціал початкової освіти : посіб. для вчителів і методистів почат. навчання / О.Я. Савченко. – 2 вид, доповн., переробл. – К. : Богданова А.М., 2009. – 226 с.

277. Сафарян С.І. Психолого-педагогічні особливості формування творчих здібностей школярів [Електронний ресурс] / С.І. Сафарян. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/osdys/2010_2/10ssitzs.pdf

278. Семенова А.В. Організація та управління творчою діяльністю старшокласників на уроках природничо-математичного циклу : навч. посіб. для студ. та вчителів / А.В. Семенова. – Одеса : Друк, 2001. – 207 с.

279. Семенюк О.Л. Особливості підготовки дітей до художньої діяльності / О.Л. Семенюк // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 3 (8). – С. 76–79.

280. Сериков В.В. Образование и личность : теория и практика проектирования педагогических систем / В.В. Сериков. – М. : Издат. корпорация “Логос”, 1999. – 272 с.

281. Серпіонова Е.Н. Розвиток творчих здібностей студентів у вивченні курсів ДПМ і Дизайну / Е.Н. Серпіонова // Пед. альм. – 2011. – Вип. 12, Ч. 1. – С. 164–169.

282. Симоненко С.М. Візуально-мисленнєві стратегії: структурно-функціональний аналіз / С.М. Симоненко // Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність». – К. : Либідь, 2006. – С. 227–232.

283. Сирота З.М. Художньо-естетичний аспект творчого розвитку школярів [Електронний ресурс] / З.М. Сирота, В.М. Сирота. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchu/N126/N126p141-144.pdf

284. Сисоєва С.О. Основи педагогічної творчості педагога : навч. посіб. / С.О. Сисоєва. – К. : ІСДОУ, 1994. – 112 с.

285. Сисоєва С.О. Педагогічні технології творчого розвитку особистості: проблеми і суперечності / С.О. Сисоєва // Творча особистість у системі неперервної професійної освіти : матеріали міжнар. наук. конф. (16–17.05.2000 р.) – Х. : ХДПУ, 2000. – С. 84–90.

286. Сисоєва С.О. Підготовка педагога до формування творчої особистості учня / С.О. Сисоєва. – К. : Поліграфкнига, 1996. – 406 с.

287. Сисоєва С.О. Проблема формування особистості, здатної до творчої самореалізації [Електронний ресурс] / С.О. Сисоєва. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/Pedagogy/2000_7/7-1.pdf

288. Сисоєва С.О. Теоретичні і методичні основи підготовки педагога до формування творчої особистості учня / автореф. дис. ... доктора пед. наук : 13.00.04 / С.О. Сисоєва. – К., 1997. – 35 с.

289. Скакун А.В. Методическое пособие для преподавателей специальных и общетехнических предметов профессиональных учебных заведений / А.В. Скакун. – М. : ИРПО, 2001. – 288 с.

290. Слободчиков В.И. Психологические проблемы становления внутреннего мира человека / В.И. Слободчиков // Вопр. психол. – 1986. – № 6. – С. 14–22.

291. Словник іншомовних слів / за ред. О. С.Мельничука. – К. : Укр. рад. енцикл., 1985. – 967 с.

292. Словник психологічних термінів (з глибинної психології) / [авт.-уклад.: Б.Г. Херсонський, С.Г. Уварова ; за ред. С.І. Рясенко]. – К. : Держсоцслужба, 2006. – 260 с.

293. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности : учеб. пособие для высш. пед. учеб. заведений / С.Д. Смирнов. – М. : Издат. центр “Академия”, 2003. – 304 с.

294. Сокольникова Н.М. Изобразительное искусство и методика его преподавания в начальной школе : учеб. пособие для студентов пед. вузов / Н.М. Сокольникова. – М. : Академия, 1999. – 365 с.

295. Сорочан Т.М. Позашкільна освіта Луганщини / Т.М. Сорочан. – Луганськ : Знання, 2006. – 148 с.

296. Сотська Г.І. Словник образотворчих термінів / Г.І. Сотська. – Житомир, 2010. – 65 с.

297. Сохань Л.В. Життєва компетентність особистості в технології життєтворчості. Життєва компетентність особистості : наук.-метод. посіб. / Л.В. Сохань. – К., 2003. – С.160–178.

298. Ставицька С.О. Довіра до себе як психологічний механізм реалізації творчої особистості / С.О. Ставицька // Наук. часоп. НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 12. // Психол. Науки : зб. наук. пр. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. – № 6 (30). – Ч.ІІ. – С.193–204.

299. Степанов С.Ю. Проблема формирования типов рефлексии в решении творческих задач / С.Ю. Степанов, И.Н. Семенов // Вопр. психологии. – 1982. – № 1. – С. 99–104.

300. Сухомлинська О.В. Громадянське виховання: спадщина і сучасність / О.В. Сухомлинська // Доба. – 2005. – № 2 – С. 4–13.

301. Сухомлинский В. А. Избранные пед. соч. : в 3 т. Т. 1 / В.А. Сухомлинский. – М. : Педагогика, 1979. – 347 с.

302. Сущенко Л.О. Педагогічні орієнтири наукового пошуку шляхів розвитку творчої активності особистості в позашкільному закладі [Електронний ресурс] / Л.О. Сущенко. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Pfto/2011_16/files/P1611_41.pdf

303. Сущенко Т.И. Основы внешкольной педагогики : пособие для классных руководителей, педагогов внешкольных учреждений / Т.И. Сущенко. – Минск : Беларус. навука, 2000. – 221 с.

304. Сущенко Т.И. Педагогический процесс во внешкольных учреждениях / Т.И. Сущенко. – К. : Рад. шк., 1986. – 118 с.

305. Сущенко Т.І. Позашкільна педагогіка і становлення особистості / Т.І. Сущенко // Позашкільна освіта та виховання. – 2007. – № 1. – С. 14–18.

306. Сущенко Т.І. Управління позашкільним педагогічним процесом / Т.І. Сущенко. – Запоріжжя : Новомиколаїв. район. друк., 1993. – 82 с.

307. Тайсон Ф. Психоаналитические теории развития / Ф. Тайсон, Р. Тайсон ; пер. с англ. А. Боковиков. – М. : Когито-Центр, 2006. – 408 с. – (Серия «Университетское образование»).

308. Талызина Н.Ф. Теоретические проблемы программированного обучения / Н.Ф. Талызина. – Минск : Изд-во Минск. ун-та, 1969. – 214 с.

309. Тархан Л.З. Дидактическая компетентность инженера-педагога: теоретические и методические аспекты : моногр. / Л. З. Тархан. – Симф. : Крымучпедгиз, 2008. – 424 с.

310. Технологія спілкування (комунікативна компетентність педагога: сутність і шляхи формування) / С.Д. Максименко, М.М. Заброцький. – К. : Главник, 2005. – 112 с.

311. Тименко В.П. Трудове навчання і художня праця як основа політехнічної творчості / В.П. Тименко // Почат. шк. – 2004. – № 4. – С. 25–27.

312. Титаренко В.П. Методика викладання декоративно-прикладної творчості / В.П. Титаренко. – Полтава, 2004. – 249 с.

313. Тихенко Л.В. Научно-методическая деятельность как эффективное средство оптимизации учебно-воспитательной, организационной и методической работы во внешкольных учебных заведениях / Л.В. Тихенко // Пед. науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2010. – № 4(6). – С. 220–231.

314. Тихонович В. Особистість сьогодні: адаптація до суспільної нестабільності / В. Тихонович, О. Злобіна. – К. : ІС НАНУ, 1996. – 98 с.

315. Тушева В. Формування творчої особистості дитини / В. Тушева // Декор.-прикл. мистец. – 2003. – № 5. – С. 27–35.

316. Ухіна Т. Діагностика обдарованості учнів / Т. Ухіна // Мандрівець. – 2001. – № 5/6. – С. 51–54.

317. Фельдштейн Д.И. Психологические закономерности социального развития личности в онтогенезе / Д.И. Фельдштейн // Вопр. психологии, 1985. – № 6. – С. 26–37.

318. Фигдор Г. Психоаналитическая педагогика / Г. Фигдор. – М. : Изд-во ин-та психотерапии, 2000. – 288 с.

319. Філатьєва Т.В. Інтеграція освітньої діяльності вищого навчального закладу та позашкільної установи як умова підготовки майбутнього педагога-позашкільника [Електронний ресурс] / Т.В. Філатьєва – Режим доступу : <http://www.sworld.com.ua/konfer27/420.pdf>

320. Фрейд А. Лекции по детскому психоанализу : пер. с англ. / А. Фрейд. – М. : Апрель Пресс, Изд-во Эксмо, 2002. – 304 с. – (Серия «Психологическая коллекция»).

321. Фрейд З. Вступ до психоаналізу: лекції зі вступу до психоаналізу з новими висновками / З.Фрейд ; пер. з нім. П. Таращука. – К. : Основа, 1998. – 709 с.

322. Фрейд З. Два детских невроза / З. Фрейд // Анализ фобии одного пятилетнего мальчика. – М. : ООО «Фирма СТД», 2006. – С. 9–124.

323. Фрейд З. Два детских невроза / З. Фрейд // Из истории одного инфантильного невроза. – М. : ООО «Фирма СТД», 2006. – С. 125–233.

324. Фрейд З. Интерес к психоанализу / З. Фрейд // Интерес к психоанализу. – Минск : ООО «Попурри», 2009. – С. 150–185.

325. Фрейд З. Интерес к психоанализу / З. Фрейд // Судьба влечений. – Минск : ООО «Попурри», 2009. – С. 200–227.

326. Фрейд З. Художник и фантазирование / З. Фрейд ; пер. с нем. Р. Додельцев. – М. : Республика, 1995. – 400 с. – (Серия «Прошлое и настоящее»).

327. Фурса О.О. Організація навчально-виховного процесу у мистецькому коледжі : метод. рек. / О.О. Фурса ; за ред. В.О.Радкевич. – К., 2004. – 60 с.

328. Фурсенко Т.Ф. Формування ціннісних орієнтацій підлітків у галузі музичної культури в позашкільних навчальних закладах : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Т. Ф. Фурсенко. – Ялта, 2005. – 257 с.

329. Харламов И.Ф. Педагогика : учеб. пособие / И.Ф. Харламов. – М. : Гардарики, 1999. – 519 с.

330. Хилл П. Наука искусства проектирования : пер. с англ. / П. Хилл. – М. : Мир, 1973. – 259 с.

331. Хрестоматия по истории психологии: период открытого кризиса (нач. 10-х – середина 30-х гг. XX в.) / под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан. – Москва, 1992. – 364 с.

332. Хуг-Хельмут Г.К. технике анализа детей / Г.К. Хуг-Хельмут // Ежегодник детского психоанализа и психоаналитической педагогики. – Ижевск: ERGO, 2009. – Т. 2. – С. 214–224.

333. Хуторской А.В. Развитие одаренности школьников : методика продуктивного обучения : пособие для учителя / А.В. Хуторской. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 320 с.

334. Хуторской В.А. Современная дидактика : учеб. для вузов / А.В. Хуторской. – СПб : Питер, 2001. – 544 с.

335. Цапок В.А. Творчество: философский аспект проблемы / В.А. Цапок. – Кишинев, 1987. – 127 с.

336. Цвірова Т.Д. Розвиток дитячої творчості в умовах позашкільного закладу: сторінки історії та сучасність. [Електронний ресурс] / Т.Д. Цвірова. – Режим доступу : http://alma-mater.lnpu.edu.ua/magazines/elect_v/NN9/10ttdits.pdf

337. Цукерман Г.А. Что развивает и чего не развивает учебная деятельность / Г.А. Цукерман / Вопр. психологии. – 1998. – № 5. – С. 68–81.

338. Чанковська А.М. Становлення і розвиток системи позашкільних навчальних закладів України / А.М. Чанковська // Наукові записки. – Вип. 36. – Серія «Педагогічні науки». – Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. – 182 с. – С. 170–179.

339. Чернилевский Д.В. Дидактические технологии в высшей школе : учеб. пособие для вузов / Д.В. Чернилевский. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 437 с.

340. Чернилевский Д.В. Креативная педагогика и психология : учеб. пособие для вузов / Д.В. Чернилевский, А.В. Морозов. – М. : МГТА, 2001. – 301 с.

341. Чигарьков В. Проектная культура и дети : из опыта образования в Великобритании / В. Чигарьков, А. Дижур // Техн. эстетика. – 1990. – № 4. – С. 21–30.

342. Чудновский В.Э. Одаренность: дар или испытание / В.Э. Чудновский. – М. : Знание, 1990. – 122 с.
343. Шаповал Р.В. Поняття, зміст і сутність позашкільної освіти України [Електронний ресурс] / Р.В. Шаповал. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nashp/2011_2_2/Shapov.pdf
344. Шапоринский С.А. Обучение и научное познание / С.А. Шапоринский. – М. : Педагогика, 1981. – 208 с.
345. Шацкий С. Т. Избранные педагогические сочинения : в 2 т. / С.Т. Шацкий. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 1. – 304 с.
346. Шацкий С. Т. Избранные педагогические сочинения : в 2 т. / С.Т. Шацкий. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 2. – 416 с.
347. Шелкунова О. В. Творческая самореализация студентов в учебном процессе вуза : автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. пед. Наук : 13.00.08 / О. В. Шелкунова. – Иркутск, 2005. – 18 с.
348. Шиллер Ф. Письма об эстетическом воспитании : соч. в 2 т. / Ф.Шиллер. – М., 1987. – Т. 1. – 312 с.
349. Шинкарук В. І. Вибрані твори : у 3 т. / В.І. Шинкарук ; Т. 3. Ч. 2. – К. : Укр. центр духовної культури, 2005. – (Філософська спадщина України). – 428 с.
350. Шиянов Е. Н. Развитие личности в обучении / Е.Н. Шиянов, И.Б. Котова. – М. : Издат. центр “Академия”, 2000. – 288 с.
351. Шпиц Р.А. Психоанализ раннего детского возраста / Р.А. Шпиц. – М., 2001. – 159 с.
352. Шгайнер Р. Методика обучения и предпосылки воспитания / Р.Шгайнер. – М. : Пармфаль, 1994. – 80 с.
353. Щекатунова А. Проблема самореалізації в психолого-педагогічній науці / А. Щекатунова // Рідна шк. – 2006. – № 4. – С. 7-12.
354. Щербак В. Українське декоративно-ужиткове мистецтво ХХ ст. : періодизація та концептуальні засоби розвитку / В. Щербак ; Укр. акад. мистецтва. – К., 1997. – Вип. 4. – С. 73–92.

355. Щуркова Н.Е. Ценностные отношения / Н.Е. Щуркова // Воспитание школьников. – 1999. – № 3. – С. 17–22.

356. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды / Д.Б. Эльконин ; под ред. В.В. Давыдова, В.П. Зинченко. – М. : Педагогика, 1989. – 560 с.

357. Юнг К.Г. Собрание сочинений. Конфликты детской души : пер. с нем. / К.Г. Юнг. – М. : Канон, 1994. – 336 с. – (История психологии в памятниках).

358. Яблонский В.В. Преподавание предметов “Рисунок” и “Основы композиции” : метод пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 1993. – 127 с.

359. Яковюк Л.М. Геометрія в образотворчому мистецтві / Л.М. Яковюк. – Кіровоград : Вид-во обл. ін.-ту післядипломної пед. освіти ім. В. Сухомлинського, 2011. – 40 с.

360. Яновська Т.А. Розвиток мислення школярів як важлива мета розвиваючого навчання / Т.А. Яновська // Психологія: зб. наук. пр. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова. – 2002. – Вип. 16. – С. 143–148.

361. Bertalanffy L. von. General System Theory. Foundations, Development, Applications / L. Von Bertalanffy. – N. Y., 1968 ; London, 1971.

362. Goldstein K. The Organism: A Holistic Approach to Biology Derived from Pathological Data in Man / Kurt Goldstein. – New York : American Book Company, 1939.

363. Kovalčíková I. Úvod do pedagogiky / I. Kovalčíková. – Prešovská univerzita v Prešove, Pedagogická fakulta, 2007. – 152 st.

364. Kratochvílová E. Pedagogika voľného času / E. Kratochvílová // Pedagogická revue. – 1996.

365. Panek A. Zajęcia pozalekcyjne w reformowanej szkole / A. Panek. – Krakow : Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2002.

366. Škop V. Pedagogická praxe v tělesné výchově : Učební texty pro studenty na pedagogické praxi a začínající učitele TV / V. Škop, M. Žumárová. – Hradec Králové : Gaudeamus, 2000.